

ISSN 1810-8636

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abay Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Юриспруденция» сериясы
Серия «Юриспруденция»
Series «Jurisprudence»

№4(62), 2020

Алматы, 2020

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ
«Юриспруденция» сериясы
№4(62), 2020

Бас редактор:
БУРИБАЕВ Е.А. з.ғ.д., проф.

Бас редактордың орынбасары:
Төлеубекова Б.Х. з.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа мүшелері:
Сабиков С.Н.
з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, проф.,
Тайторина Б.А. з.ғ.д., профессор (Алматы),
Цепелев В.Ф. з.ғ.д., РФ ИМ академиясы
профессоры (Мәскеу),
Муратова Н.Г. з.ғ.д., проф.,
Казан мемлекеттік университеті,
«Қылмыстық іс жүргізу» кафедрасының
меңгерушісі (Казан),
Джон Берк. доктор права, «Таллинн»
университетінің ректоры (Эстония),
Мухамеджанов О.З. з.ғ.д., проф.,
Ташкент Мемлекеттік Заң Университеті
(Өзбекстан),
Хлус А.М. з.ғ.к., доцент, Беларусь
мемлекеттік университеті (Минск),
Самарин В.И. з.ғ.к., доцент, Беларусь
мемлекеттік университеті (Минск),
Жатқанбаева А.Е. з.ғ.д., проф. (Алматы),
Хамзина Ж.А. з.ғ.д., проф. (Алматы),
Шелухин С.И. доктор PhD,
Джон Джэй Нью-Йорк университетінің
профессоры (АҚШ),
Ежевский Д.О. з.ғ.к., доцент,
Ресей халықтар достастығы
университеті конституциялық құқық
және конституциялық сотта іс жүргізу
кафедрасының доценті (Мәскеу)

Жауапты хатшы:
Калкаева Н.Б. з.ғ.к., қ.проф.

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2020

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген N 10111 – Ж

Басуға 25.01.2021. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 17,25 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 444.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ
ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА
COMMON THEORY OF LAW

- Жаксымбетов Б.П. Шәкәрім Құдайбердіұлының саяси және құқықтық көзқарастары..... 7
- Жаксымбетов Б.П. Политические и правовые взгляды Шакарима Кудайбердиева
Zhaksymbetov B.P. Political and legal views of Shakarim Kudaiberdiev
- Исабаева Ж.Н. Жастардың құқықтық мәдениеті және құқықтық тәрбиенің маңызы..... 12
- Исабаева Ж.Н. Значение правовой культуры и правового воспитания молодежи
Issabayeva Zh. The importance of legal culture and legal education of young people
- Меирбекова Г.Б., Қамза А.Т. Қазақ билерінің соттық шешендік өнерді қолданудағы өзіндік ерекшеліктері..... 18
- Меирбекова Г.Б., Қамза А.Т. Отличительные особенности казахских биев в применении судебного ораторского искусства
Meirbekova G.B., Kamza A.T. Distinctive features of kazakh biys in the use of judicial oratory
- Жомартқызы А., Мадыхан С. Құқықтағы өзін-өзі қорғау институтын жетілдіру мәселелері..... 21
- Жомартқызы А., Мадыхан С. Проблемы совершенствования института самозащиты в праве
Zhomartkyzy A., Madykhan S. Problems of improving the institution of self-defense in law

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW

- Бейсенбаева М.Т., Алимжанов Б.Т. Конституцияны жүзеге асыру механизмі және оны ұйымдастырушылық-құқықтық қамтамасыз ету мәселелері..... 29
- Бейсенбаева М.Т., Алимжанов Б.Т. Механизм реализации Конституции и вопросы ее организационно-правового обеспечения
Beissenbayeva M.T., Alimjanov A.T. Issues of the mechanism of implementation of the Constitution and its organizational and legal support
- Бейсенбаева М.Т., Адылканова И.Б. Ассамблея народа Казахстана как общественно-политический институт реализации национальной политики..... 32
- Бейсенбаева М.Т., Адылканова И.Б. Қазақстан халқы ассамблеясы ұлттық саясатты іске асырудың қоғамдық-саяси институты ретінде
Beissenbayeva M.T., Adykanova I.B. Assembly of the people of Kazakhstan as a social political institute implementation of the national policy

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК
Серия «Юриспруденция»
№4(62), 2020

Главный редактор:
БУРИБАЕВ Е.А. д.ю.н., проф.

Зам. главного редактора:
Толубекова Б.Х. д.ю.н., профессор

Члены редколлегии:
Сабикенов С.Н. д.ю.н., академик НАН РК,
профессор,

Тайторина Б.А. д.ю.н., проф. (Алматы),
Цепелев В.Ф. д.ю.н., профессор Академии
МВД РФ (Москва),

Муратова Н.Г. д.ю.н., проф., зав. кафедрой
«Уголовный процесс» Казанский
государственный университета (Казань),
Джон Берк. доктор Права, ректор
университета «Таллинн» (Эстония),
Мухамеджанов О.З. д.ю.н., проф.,
Ташкентского Государственного
Юридического Университета
(Узбекистан),

Хлус А.М. к.ю.н., доцент, Беларусский
государственный университет (Минск),
Самарин В.И. к.ю.н., доцент, Беларусский
государственный университет (Минск),
Жатканбаева А.Е. д.ю.н., проф. (Алматы),
Хамзина Ж.А. д.ю.н., проф. (Алматы),
Шелухин С.И. доктор PhD, профессор
Нью-Йоркского университета Джон Джэя
(США),

Ежевский Д.О. к.ю.н., доцент кафедры
конституционного права и
конституционного судопроизводства
Российского университета дружбы
народов (Москва)

Ответ. секретарь:
Калкаева Н.Б. к.ю.н., асс. проф.

© Казахский национальный педагогический университет
им. Абая, 2020

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. N 10111 – Ж

Подписано в печать 25.01.2021.
Формат 60x84 1/8. Объем 17,25 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 444.

050010, г. Алматы, пр. Достык, 13.
КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского
национального педагогического
университета имени Абая

ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫ
СЕМЕЙНОЕ ПРАВО
FAMILY LAW

- Өтебай А.С. Қазақстан Республикасы неке келісім шарты бойынша мүліктік қатынастарының құқықтық реттелуі..... 37
Отебай А.С. Правовое регулирование имущественных отношений по брачному договору Республики Казахстан
Otebay A.S. Legal regulation of property relations under the marriage contract of the Republic of Kazakhstan

ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ
ТРУДОВОЕ ПРАВО
LABOUR LAW

- Тұрлыханқызы Қ. Еңбек шартының тоқтатылуы..... 44
Турлыханқызы К. Прекращение трудового договора
Turlykhanqyzy K. Termination of the employment contract

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
CIVIL LAW

- Белхожаева Д.Ж., Жаксымбетов Б.П. Қызмет көрсету саласындағы шарттық қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу..... 49
Белхожаева Д.Ж., Жаксымбетов Б.П. Гражданско-правовое регулирование договорных отношений в сфере обслуживания
Belkhozhaeva D.Zh., Zhaksymbetov B.P. Civil law regulation of contractual relations in the service sector
- Каштаева Ш.Е. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шартын құқықтық реттеу мәселелері..... 54
Каштаева Ш.Е. Вопросы правового регулирования договора комплексной предпринимательской лицензии
Kashtayeva Sh.E. Matters relating to the legal regulation of a comprehensive business licence
- Кульмагамбетов Б. Система обязательств в гражданском праве 57
Кульмагамбетов Б. Азаматтық құқықтағы міндеттемелер жүйесі
Kulmagambetov B. System of obligations in civil law
- Рахымжан Қ.Қ. Салықтық құқық бұзушылықтың кейбір мәселелері..... 61
Рахымжан К.К. Некоторые вопросы налоговых правонарушений
Rakhymzhan K.K. Some issues of tax violations
- Сарсембаева Ш.С. Теоретические и практические аспекты индивидуального предпринимательства в Республике Казахстан 65
Сарсембаева Ш.С. Қазақстан Республикасындағы жеке кәсіпкерліктің теориялық және практикалық аспектілері
Sarsembayeva Sh.S. Theoretical and practical aspects of individual entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan
- Ускеленова А.Т., Шадиев К.Х. Человеческий капитал как драйвер сбалансированного роста национальной экономики... 69
Ускеленова А.Т., Шадиев К.Х. Адами капитал ұлттық экономиканың теңгерімді өсуінің драйвері ретінде
Uskelenova A.T., Shadiyev K.K. Human capital as a driver of balanced growth of the national economy

Abai Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN
Series of «Jurisprudence»
№4(62), 2020

Editor in chief:
BURIBAYEV Ye.A. *doctor of law, professor*

Executive Editor:
Toleubekova B.Kh. *doctor of law, professor*

The editorial board members:
Sabikenov S.N. *academician, doctor of law,*
professor,

Taitorina B.A. *doctor of law, professor*
(Almaty),

Tsepelev V.F. *doctor of law, professor*
(Moscow),

Muratova N.G. *doctor of law, professor*
(Kazan),

John Burke. *doctor of law (PhD)* (Estonia),

Mukhamedzhanov O.Z. *doctor of law,*
professor, Tashkent State Law University
(Uzbekistan),

Hlus A.M. *candidate of law.,*
associate professor (Minsk),

Samarin V.I. *candidate of law.,*
associate professor (Minsk),

Zhatkanbayeva A.E. *doctor of law,*
professor (Almaty),

Khamzina Zh.A. *doctor of law, professor*
(Almaty),

Cheloukhine S. *PhD, professor law police*
science and criminal justice John Jay College
of criminal Justice The City University of
New York,

Yezhevsky D.O. *candidate of law.,*
associate professor (Moscow)

Answer. secretary:
Kalkayeva N.B. *candidate of law.,*
associate professor

© Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2020

The journal is registered by the Ministry of
Culture and Information RK
8 May 2009. №10111 – Ж

Signed to print 25.01.2020
Format 60x84 1/8.
Volume 17,25 publ.literature
Edition 300 num.
Order 444.

050010, Almaty, Dostyk ave., 13.
KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat» Kazakh National
Pedagogical university after Abai

**АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС
ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС
CIVIL PROCEEDING**

Байманов А.А. Принцип гласности в рамках гражданского
судопроизводства Республики Казахстан..... 73

Байманов А.А. Қазақстан Республикасының азаматтық сот
ісін жүргізу шеңберіндегі жариялылық қағидаты

Vaimanov A.A. The principle of transparency in civil
proceedings of the Republic of Kazakhstan

Меирбекова Г.Б., Алтынбеков Е.Б. Бірінші сатыдағы сотта
іс жүргізу - азаматтық істі шешудің маңызды бөлімі ретінде... 77

Меирбекова Г.Б., Алтынбеков Е.Б. Производство в суде
первой инстанции как важнейший раздел разрешения
гражданского дела

Meirbekova G.B., Altynbekov E.B. Proceedings in the court of first
instance as the most important part of the resolution of a civil case

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ. КРИМИНОЛОГИЯ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО. КРИМИНОЛОГИЯ
CRIMINAL LAW. CRIMINOLOGY**

Досанова А.М. Қылмыстық құқық қағидаларын заңнамалық
реттеудің кейбір мәселелері..... 82

Досанова А.М. Некоторые вопросы законодательного
регулирувания принципов уголовного права

Dosanova A.M. Some issues of legislative regulation of the
principles of criminal law

Зыяу Н.А. Контрабандалық қылмыстылықты алдын-алудың
жалпы шаралары..... 86

Зыяу Н.А. Общие меры профилактики контрабандной
преступности

Ziyau N.A. General measures for the prevention of smuggled crime

Даубасов С.Ш., Жомартқызы А. Қылмыскерлерді ұстап
берудің қазіргі тенденциялары..... 90

Даубасов С.Ш., Жомартқызы А. Современные тенденции
выдачи преступников

Daubasov S.Sh., Zhomartkyzy A. Current trends in the
extradition of criminals

Жасталапов А.А. Рейдерство: уголовно-правовая
характеристика..... 94

Жасталапов А.А. Рейдерлік: қылмыстық-құқықтық сипаттама
Zhastalapov A.A. Raiding: criminal and legal characteristics

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС
CRIMINAL PROCEEDING**

Бииков Е. Судопроизводство с участием присяжных
заседателей: проблемы институционализации..... 98

Бииков Е. Алқабилердің қатысуымен сот ісін жүргізу:
институционализация мәселелері

Biikov E. Jury proceedings: problems of institutionalization

Сейдилла Б. Диалектическое единство уголовного и уголовно-процессуальной отраслей права: методологические аспекты	110
Сейдилла Б. Қылмыстық және қылмыстық процестік құқығы салаларының диалектикалық бірлігі: әдіснамалық аспектілер	
Seidilla B. Dialectical unity of the criminal and criminal procedure branches of law: methodological aspects	

**БІЛІМ БЕРУ ҚҰҚЫҒЫ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРАВО
EDUCATIONAL LAW**

Иванова Ж.Б., Касымбек А.О. Информационно-коммуникационные технологии применяемые в юридическом образовании.....	116
Иванова Ж.Б., Касымбек А.О. Құқықтық білім беруде қолданылатын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар	
Ivanova Z.B., Kassymbek A.O. Information and communication technologies used in legal education	
Toleubekova B.Kh., Khvedelidze T.B. The features of transition of higher education in Kazakhstan to the bologna system.....	125
Толеубекова Б.Х., Хведелидзе Т.Б. Қазақстанда болон жүйесіне жоғары білім берудің ауысу ерекшеліктері	
Толеубекова Б.Х., Хведелидзе Т.Б. Особенности перехода высшего образования в Казахстане на болонскую систему	
Авторлар туралы мәлімет.....	132
Information about authors.....	133
Сведения об авторах.....	134

ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА COMMON THEORY OF LAW

УДК: 340.1: 321.01
МРНТИ: 10.07.01

Б.П. Жақсымбетов ¹

¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Шәкәрім Құдайбергенұлының саяси және құқықтық көзқарастары қарастырылған. Автор ақынның өлеңдерін мысалға ала отырып, оның саяси-құқықтық көзқарастарына талдау жасауға тырысады. Шәкәрім Құдайбергенұлы өзінің өлеңдерінде ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының ауыр жағдайын терең ұғынған жан ретінде қазақ қоғамын алға жетелейтін идеяларды саралап, олардың маңыздылығын түсіндіруге тырысады.

Шәкәрім Құдайбергенұлы ХХ ғасыр басындағы патшалық Ресейдің отарлық саясатын сынай отырып, сол тұстағы Алаш қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметіне жоғары баға береді. Өзінің саяси көзқарастарын Алаш зиялыларының ұстанымдарымен ұштастырып, әр адамның құқығы сақталатын құқықтық мемлекет құруды аңсаған.

Кілт сөздер: саясат, құқық, ғасыр, ақын, шығарма, ұстаным, мемлекет, теңдік, бостандық.

B.P. Zhaksymbetov ¹

¹Kazakh National Agrarian Research University

POLITICAL AND LEGAL VIEWS OF SHAKARIM KUDAIBERDIEV

Abstract

The article discusses the political and legal views of Shakarim Kudaibergenovich. The author tries to analyze his political and legal views on the poet's poems. In his poems, Shakarim kudaibergenovich, as a person who deeply understands the plight of the Kazakh people in the early twentieth century, tries to analyze the ideas that guide Kazakhstan's society and explain their importance.

Shakarim kudaibergenovich criticized the colonial policy of tsarist Russia in the early twentieth century and highly appreciated the socio-political activities of the then leaders of Alash. He wanted to combine his political views with the principles of the Alash intelligentsia and create a legal state that respects the rights of everyone.

Key words: politics, law, age, poet, works, position, state, equality, freedom.

Б.П. Жаксымбетов ¹

¹Казахский национальный аграрный исследовательский университет

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА

Аннотация

В статье рассматриваются политико-правовые взгляды Шакарима Кудайбергеновича. Автор пытается проанализировать свои политические и правовые взгляды на стихотворениях поэта. В своих стихотворениях Шакарим Кудайбергенович как человек, глубоко понимающий тяжелое положение казахского народа в начале ХХ века, пытается проанализировать идеи, которые руководят казахстанским обществом, и объяснить их важность.

Шакарим Кудайбергенович подверг критике колониальную политику царской России в начале XX века и высоко оценил общественно-политическую деятельность тогдашних лидеров Алаша. Он хотел объединить свои политические взгляды с принципами интеллигенции Алаша и создать правовое государство, в котором уважаются права каждого.

Ключевые слова: политика, право, век, поэт, труды, позиция, государство, равноправие, свобода.

Шәкәрім Құдайбердіұлының саяси және құқықтық көзқарастарын ерекшеліктерін айқындау барысында жалпы оның әлеуметтік, философиялық басқа да көзқарастар жүйесіне синкретті тұрғыда қарстыруымыз керек. Бұл жалпы қазақ даласында ежелден келе жатқан саяси құқықтық ойдың өзіндік ерекшелігі болып табылады. Шәкәрім Құдайбердіұлы XX ғасырдың басында саяси-құқықтық ойларын көрсететін шығармаларын тудырған болса да оның саяси ойлары қоғамдық сананың басқа нысандарымен тұтас өрбиді. Сондықтан да, біз Шәкәрімнің саяси-құқықтық ойын басқа да құқықтық нысандарымен теңдестіре қарауымыз қажет. Бұл Шәкәрімнің саяси-құқықтық ойын танудың методологиялық ұстанымының бірі болып табылады.

Шәкәрімнің артында қалған мұра мол. Оның бір парасы құқықтық ілімдер саласындағы туындылар. Бұл реттегі қызметі оны Қазақстанның саяси және құқықтық ілімдер тарихындағы орнын көрсетеді. Ойшылдың шығармашылығында саясат, мемлекет, құқық, әлеуметтік прогресс мәселелері қомақты орын алады. Ғұлама ұсынған саяси идеалдың өзі өмір сүрген кезең шегінен шығып, болашаққа бастайтындығын, бүгінгі күн тұрғысынан алғанда да өзектілігін жоғалтпағандығын атап өткен жөн. Бұл адамзат тарихындағы бұрынғы-соңғы замандарда өмір сүрген, өз дәуірінен мойны озып туған кемел жандардың баршасына ортақ жайт.

Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері сол XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ қоғамының дамуы және ұлт ретінде өзіне тән салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары, өмір сүру ерекшелігін бейнелейді. Сонымен қатар оның шығармалары тарихпен қатар, философия, әдебиет мамандарының негізгі зерттеу нысанына айналып отыр. Дегенмен қазіргі таңда Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне мән берсек, қазақтың біртуар азаматының дүниетанымы жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар мен мемлекет, саясатпен қатар, құқық пен ел басқару істеріне қатысты мәселелерге өте бай екендігіне көз жеткізуге болады. Шәкәрім Құдайбердіұлының көтерген саяси ойлары өміршеңдігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар өз өзектілігін жоймайтын идеяларының бүгінгі таңда орындалып жатқандығына да көз жеткізуге болады. Мысалы Шәкәрім идеалындағы мемлекет - саяси білікті және республикалық басқару түріндегі мемлекет, онда жалпыхалықтық сайлау құқығы, сөз бостандығы, теңдік, әділеттілік берік орын алуы, әрі жыныстық белгісі бойынша бөлектеу, әлеуметтік және лауазымдық санатына орай шектеу болмауы шарт. Шәкәрім шығармаларында бостандық, еркіндік ұғымы, адамдардың бақытты өмір сүру құқығы, мемлекеттің соған сәйкес тиісті жағдайларды туындатуы туралы мәселелер ерекше орын алады. Әсіресе, ақын өлеңдерінде адамдардың игілікті еңбек етуі, соның негізінде бейбітшілік пен қоғамдық тұрақтылық туындайтыны баса айтылады [1, 103 б.].

Шәкәрім Құдайбердіұлының саяси және құқықтық көзқарастарының негізгі идеясына мән берсек бір басшыға бағынған, әрі көрші елдермен тек бейбіт әрі тиімді қарым-қатынасты сақтайтын мемлекет қалпын аңсаушылық байқалады. Мысалы «Бостандық таңы атты» атты өлеңінде:

Бостандық таңы атты, қазағым, көріндер,
Арға ие басшының соңынан еріндер,
Таң артынан хақиқат күн шығады,
Еріншек, жалқаулық әдеттен безіндер

– деген өлең жолдарын кездестіруге болады [2, 143 б.]. Бұл ретте ақын бір адамның басқаруына негізделген мемлекеттік басқаруды қалайтындығын аңғарамыз. Әрине ақын өмір сүрген уақытына және сан ғасырлар бойы жалғасып келген және бір ханның қолына шоғырланған билік жүргізу ісі біздің дәстүрімізге де тән. Сондықтан Шәкәрім Құдайбердіұлының бұл саяси көзқарасы заман талабы мен тарихи сабақтастық нәтижесінде қалыптасқан деп айтуға болар еді. Осы өлең жолдарына ақын тек арға ие басшымен қатар, сол мемлекеттердің азаматтарына да үлкен талап қояды. Мысалы

Еріншек, жалқаулық әдеттен безіндер.
Арамдық, аразды түбімен жойыңдар
Өтірік, өсекті біржола қойыңдар.
Намыс, жігер, бойыңа жиып қайрат,
Қажымай адалдық жағында болыңдар.
Бірлік пен талапты еңбекке салыңдар,
Өнерлі елдерден өнеге алыңдар.
Күндестіктің өзімшіл көзін құртып,
Ұмтылып, ерікті ел болып қалыңдар

– деп ой білдіруі мемлекеттің болашағының баяндылығы тек қана басшысына ғана емес, азаматтарына да тікелей байланысты екендігін көрсетеді.

«Бостандық таңы атты» өлеңінде Шәкәрім Құдайбердіұлы азаматтар арасындағы қарым-қатынас мәселелесіне де үлкен көңіл бөлуге тырысты. Әрине азаматтар арасындағы қарым-қатынас алдымен заң немесе құқық арқылы реттелетіндігі сөзсіз. Дегенмен Шәкәрім Құдайбердіұлы заң мен қатар, азаматтары арасындағы қарым-қатынасты реттеуде ар мәселесін жеке көтереді. Ақынның пікірінше адам неғұрлым арлы болса мемлекет үшін және оның тұрақтылығы үшін де қолайлы жағдай туындайды. Өйткені ар азаматтар арасында бірін-бірі сыйлау және ілтипаттылық сананы қалыптастырады деп есептеді. Сондықтан да Шәкәрім Құдайберді ұлы мейлінше адами қасиетке жатпайтын кей әрекеттерін адамның қара қылықтары қатарына қосты.

Ар түзер адамның адамдық санасын,
Ақ жеңіп шығады, арамның қарасын.
Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп,
Таза ақыл қосылса, әлемнің таласын.

Әрине өзара түсіністік пен ілтипаттылыққа негізделген қарым-қатынас мемлекеттің ішкі тұрақтылығын қамтамасыз етудегі заңмен қатар жүретін шешуші фактор. Сондықтан біздің пікірімізше Шәкәрім Құдайбердіұлы мемлекеттің ішкі тұрақтылығы болған жағдайда ол қоғамның барлық топтарының мүддесін қорғаушы бола алады деп есептеді. Әрине сондықтан болар Шәкәрім мемлекеттік заңдар халықтың алдымен еркі мен мүддесін білдіріп, халықтың қызығушылығынан туындауы тиіс деп санады. XX ғасыр басындағы қалыптасқан кез-келген қазақ зиялылары сияқты Шәкәрім Құдайбердіұлы да өз заманының әрі халқымызға тән кері қасиеттерімізді сынға алды. Бүкіл әлем жаңа серпіліске ұмтылып отырған шақта әлі де болса ортағасырлық қағидаларға өміршендік қасиет беру, сол арқылы руаралық, еларалық қақтығыстарды күшейтуді, шен-шекпенге таласып, билікке ұмтылушылықты дұрыс деп таппады.

Арамдық, аразды түбімен жойыңдар
Өтірік, өсекті біржола қойыңдар.
Намыс, жігер, бойыңа жиып қайрат,
Қажымай адалдық жағында болыңдар

– деп өзінен кейінгілерге үлгі айтуы сөз жоқ, қазақ қоғамында дендеп кеткен кері қасиеттерімізді жоюға бағытталған әрекеттердің бірі деп түсінуге болады [3, 72 б.].

Шәкәрім Құдайбердіұлының саяси көзқарастары XX ғасыр басында қалыптасқан Алаш зиялыларының ұстанған саяси бағыттарымен сәйкес келді. Сондықтан болар өзі де Алаш қайраткерлері құрған партияға мүше болып, белсенді саяси өмірге қатысты. «Алаш» партиясының мүшесі ретінде, партияның алдағы жоспары мен әрекеттерінің бағыттарына қатысты өз ойын да білдіріп отырды. Сонымен қатар Шәкәрім алашордалықтардың құрылтайына өлең арнады және қызыл әскерлермен соғыста қайтыс болған Алаш орда сарбаздарын жерлеуге арнайы қатысқан. Бұл туралы 1918 жылы «Абай» журналында «Алғашқы құрбандық» атты мақалада жарияланды [1, 104-106 бб.].

XX ғасыр басы жалпы адамзат баласы үшін үлкен өзгерістерге толы болып басталғаны анық. Бірінші орыс революциясымен қатар, бүкілдүниежүзінің назарын өзіне аударған соғыс, 1917 жылдардағы қос төңкеріс те Шәкәрімнің саяси көзқарастарының жаңа бір белесін ашты. Әсіресе осы

тұста әлемдегі қуатты мемлекеттердің стратегиялық маңызды аймақтарға ие болу әрекеттері үлкен қақтығыстардың бастамасына айналып отырғандығы Шәкәрімді шын қынжылтты. қуана қарсы алды, қазақ қоғамында оң өзгерістер болады деп есептеді.

Таласпай бөліссе, табиғат байлығын,
Қара жер тойғызар адамның барлығын
Махаббатпен бірлесіп, еңбек қылған
Өмірдің көреді бақытты, сайлығын

– деп жырлауы да осындай әрекеттерді сынға алу ниетінен туындаса керек. Демек Шәкәрім Құдайбердіұлының саяси көзқарастарының тек бір ұлт көлемінде ғана емес, халықаралық дәрежеге көтеріліп, жалпы адамзатқа тән құндылықтарды көтергенін байқауға болады.

Алайда қазақ жерінде большевиктердің билігінің орнауы, уақыт өте сталиндік жүйенің орнауы Шәкәрім Құдайбердіұлының қазақ даласындағы азаматтық әрі құқықтық қоғам құру туралы ойын тығырыққа тіреді. Дегенмен Шәкәрім Құдайбердіұлының демократиялық қоғамға деген Шәкәрімнің көзқарасы, әділдік, теңдік, азаматтық сияқты ойлары жаңа ғасырда шешімін таба алмай жүрген сауалдарға жауап бола алады.

Келешекке көз тіккен ғұлама билік және ел билеу ісі, кемел мемлекеттік нысан және тағы басқалары жөнінде құнды пікірлер түйіндеген. Шәкәрім қашанда Абай жорасымен замана талабын, нақты пайымдауға ұмтылады. Тарихсыз халық жоқ, бірақ өз дәстүрлернің тозығын тәрк етіп, озығын берік ұстанған, алға, болашаққа ой көзімен қараған халық қана өсіп-өркендемек деген тұжырым жасайды.

Шәкәрім шығармаларының бүкіл өзегін елдік, ұлттық мәселе құрап жатыр деуге болады. Абай салған үлгімен жұртшылыққа «тіл ұстартып, өнер шашпақты» өзіне мақсат етіп алады. Жастау шағында жазған «Ашу мен ынсап» атты өлеңінде «мінін айтып қазушы ем, түзетпек боп елімді» деп келеді де, сөз тыңдарлық жан таба алмай торыққанда «ел сөзіме көнбеді, жыладым да қамықтым» деп, өз ісі мен ақылын ынсапқа сынаатады. Сондағы Ынсаптың берген жауабы мынау болады:

«Ел саңырау надан ғой,
Естіле ме құр айғай,
Емделмеген адам ғой,
Ем бола ма құр ойбай.
Құлағы мен көзін аш,
Оқу оқыт, ғылым жай.
Насихатты сөйтіп шаш,
Соны жүрсің біле алмай.
Газетке жаз, кітап жаз,
Бастыр оқыт, қазаққа.
Мақтағанға болып мәз,
Қала берме мазаққа.
Сусыз егін не шықсын,
Суғар, шыда азапқа.
Дәмін алып ел ұқсын,
Сонда ұмтылар тамаққа» [4, 55 б].

Бұл ой Шәкәрімнің өмірлік бағдарына айналған темірқазығы болды. Ел қызметіне жегілем деген адамның барлық қиындыққа мойымай, қасқая қарсы тұрып, таза ақыл мен адал еңбекке сүйене отырып, жұртқа жол көрсетуден танбауы қажеттігін ерте ұқты. Сол жолға барын салды.

«Шаруа мен ысырап» өлеңінде қамтылған жайлар дәл қазіргі кездегі жағдайға қарата айтылғандай көрінеді. Ақын болмашы жылтыраққа қызығып, аз күндік алдамшы тіршілікке алданып, қарызға белшеге батудың опа әпермесін ескертеді. Мақтан үшін елірмей, ақыл мен қайратты пайдалы кәсіпке, керекті шаруаға жұмсауды насихаттайды. Бұл тақырыпқа бір емес, бірнеше рет оралып отырған. Соның негізінде өнер үйренбей, қазақтың іргелі ел болуы мүмкін емес деген ой қорытады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының саяси көзқарастары мен құқықтық ойларының, жалпы азаматтар арасындағы қарым-қатынастарда болсын ең жоғары саналған құндылық жаңашылдыққа ұмтылыс пен

адами қасиеттен айнымау болып табылады. Өйткені Шәкәрім кез-келген жағдайда болмасын ең бастысы адами қасиеттен айнымай, адам болып қалуды басты мақсат еткен сыңайлы. Ал адам болып қалудың басты құпиясы немесе жолдарының бірі ретінде – ғылымды көрсетеді.

Үш-ақ түрлі өмір бар;
бәрі де мас,
Бір рәуішті болады шал менен жас.
Ең керекті дегенің - ортаншы өмір,
Түгел қолың жетпейтін бір жанталас.
Қапы өткізбе сол кездің бір сағатын,
Өкініші қалмайды, кетсе ағатың.
Күні-түні дей гөрме, ғылым ізде,
Қалсын десең артында адам атың.
Өмірдің басы - бала, ортасы - адам,
Қартайып, шал болған соң кетті шамаң.
Мақтап жүрген өмірің осы болса,
Үш-ақ ауыз өлеңмен болды тамам

– дей келе, адамның бұл өмірге келгендегі мақсаты мен атқарар қызметін айшықтаған. Ойшылдың пікірінше, кез-келген дүниеге келген адам баласы сол адамдық қасиеттерін сақтап қалуы тиіс. Шәкәрім Құдайбердіұлы адам болып қалудың басты құпиясы ретінде ғылымды атап өткен. Ойшылдың бұл идеясының дұрыстығын және ең бастысы оның өміршеңдегін бүгінгі заманның даму ерекшелігі толық дәлелдеп отыр. Бүгінгі алпауыт мемлекеттер ғылымның дамуына ерекше мән берген елдер

Белгілі ғалым Ш. Сәтбаева «Шәкәрім Құдайбердиев» деген кітабында «Шәкәрім өзінің өлеңдер топтамасының алғашқы басылымына «Қазақ айнасы» деп жинақы да мағыналы, бейнелі де орамды ат қоюының терең мәні бар. Айна - сәуле, сөз өнері - өмір сәулесі, суреттемесі деген ғылыми-философиялық, эстетикалық көзқарасқа мензейді, негізгі мазмұн - қазақ болмысы, қазақ өмірі. Сөз өнерінің құдыретті күші арқылы ақын қазақ қоғамының жақсаруына, адамдардың жеке басының жетілуіне әсер етуі көзделген. Шәкәрімнің ақындық кредосы туған елінің өсуі, өрлеуі, көркеюіне қызмет етуге «мен жетелеп өлемін, өрге қарай қазақты» деген ірі мақсатқа, мүддеге сәйкес еді» [5, 11 б], - деп жазады. Ғалымның бұл пікірі қолдауға тұрарлық. Өйткені Шәкәрімнің бүкіл өмірі мен шығармашылық мұрасы қазақты ел қылуға, мақсат-мұратын айқындауға, адамгершілік жолын нұсқауға бағытталған.

Шәкәрімнің саяси-құқықтық көзқарастары жалпы Абай ықпалында болғандықтан, Абайдың ықпалының негізінде қалыптасқан болатын. Кейіннен келе өзінің қазақ даласындағы билік ісіне арласуы да Шәкәрімнің саяси- құқықтық ойларын шыңдауға әсер етті. Сонымен қатар, қазақ даласындағы саяси режимдердің өзгеруі де, оның саяси-құқықтық ойларына ерекше ықпал жасады. Осы қайнар көздердің негізінде Шәкәрімнің саяси-құқықтық ойлары ұшқырланып, даралана түсті. Шәкәрімнің саяси-құқықтық ойларының басты ерекшелігі жалпы әділдік, бостандық, теңдік идеяларын арқау етті. Сонымен қатар, Шәкәрім шығыс пен батыс ойшылдарының еңбектерінен сусындай отыра, оны қорыта келе, өзіндік саяси-құқықтық пайымдаулар жасауға ұмтылды. Шәкәрімнің саяси-құқықтық ойлары қоғамдық сананың басқа да нысандарымен құйылмалы түрде, сикретті дамыған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исакова Г.К. Шәкәрімнің саяси-құқықтық көзқарасы және қазіргі заман // Евразия орталығы. – 2008. - №2. – 103-109 бб.
2. Шәкәрімұлы А. Шәкәрім жайындағы естеліктер // Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Роман, қара сөздер, мақалалар, аудармалар. – Алматы: Жібек жолы, 2006. – 2.Т. – 437 б.
3. Шәкәрім. Энциклопедия / Бас ред. Е.Б. Сыдықов. – Семей: Тенгри, 2008. – 864 б.
4. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер / Құраст. М. Жармұхамедов, С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
5. Сәтбаева Ш.К. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы: Білім, 1990. – 185 б.

УДК: 340.11: 316
МРНТИ: 10.07.31

*Ж.Н.Исабаева*¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ*

ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі заманның басты талабы - мемлекеттік және халықаралық стандартқа сай, бәсекеге икемді түрлі саладағы жас мамандарды даярлап шығару. Бұл өте күрделі іс. Оның негізіне жалпы адамзаттық құндылықтар жүйесінде даярлығы мол, өзіне қойылатын әлеуметтік-адамгершілік талаптар мен этикалық нормаларды меңгерген кәсіпқой маман тұлғасын қалыптастыру, отансүйгіш, интернационалдық сезімде тәрбиеленген жастарды қалыптастыру, дүниежүзілік құқықтық дамудың тәжірибесін меңгеріп қана қоймаған, ел дамуының кәсіптік мүддесіне сай өз көзқарасын қалыптастырған, оларды пайдалана білуге дағдыланған азаматтарды тәрбиелеу басты іс болып табылады.

Кілт сөздер: жастар, құқықтық тәрбие, құқықтық мәдениет, заңдар, әлеуметтік мемлекет, құқықтық мемлекет, құқықтық сана және т.б.

*Zh. Issabayeva*¹

¹*Abai KazNPU*

THE IMPORTANCE OF LEGAL CULTURE AND LEGAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

Abstract

The article considers that the main requirement of our time is the training of competitive specialists. this is a very difficult task for young specialists in various fields that meet state and international standards. It is based on the formation of a professional trained in the system of human values, possessing social and moral requirements and ethical standards to themselves, the formation of young people, educated in the Patriotic, international feelings, the education of citizens, not only learned the experience of world legal development, which has formed its attitude to professional development interests of the country, accustomed to their use.

Keywords: youth, legal education, legal culture, laws, social state, legal state, legal awareness, etc.

*Ж.Н.Исабаева*¹

¹*КазНПУ имени Абая*

ЗНАЧЕНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье рассматривается, что главное требование современности-подготовка конкурентоспособных. молодых специалистов в различных областях, соответствующих государственным и международным стандартам, Это очень сложное дело. В ее основе лежит формирование личности профессионала, подготовленного в системе общечеловеческих ценностей, владеющего социально-нравственными требованиями и этическими нормами к себе, формирование молодежи, воспитанной на патриотических, интернациональных чувствах, воспитание граждан, не только усвоивших опыт мирового правового развития, сформировавших свое отношение к профессиональным интересам развития страны, привыкших к их использованию.

Ключевые слова: молодежь, правовое воспитание, правовая культура, законы, социальное государство, правовое государство, правосознание и др.

Кіріспе.

Мақаланың өзектілігі. Қазіргі кезеңде мәдениеттің қоғам өмірінде атқаратын рөлі мен алатын орны үлкен өзгерістерге ұшырауда. Мемлекет, оның мазмұны қазіргі таңда жалпы өркениеттің озық үлгілері деңгейінде қайта ой елегінен өткізіліп, оның мәні азаматтық құндылықтардың бай тәжірибесімен толықтырыла түсуде. Бұл үрдістер құқықтың да қоғамдағы рөліне жаңа көзқарастар өлшемімен қарауды талап етеді. Сондықтан бүгінгі күні қалыптасып отырған мемлекеттік-құқықтық жүйенің басты міндеті қоғам мүшелеріне өздерінің барлық құқықтары мен мүдделерін өмірде шынайы жүзеге асырып, пайдалана алатын құқықтық жағдай қалыптастыру, оның заңи тетіктерін жасау болып отыр. Жастардың құқықтық мәдениеті жалпы құқықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан да біз бұл мәселені зерттеуде теориялық және методологиялық (әдіснама) маңызы бар мәселенің бірі жалпы «құқықтық мәдениеттің және оның орны мен рөліне тоқталып өткенді жөн көріп отырмыз. Мәселеге осы қырынан келу бізге жастардың құқықтық мәдениетінің табиғатын жете түсінуге және оның жалпы құқықтық мәдениет жүйесінде алатын орнын толыққанды салмақтауға мүмкіндік тудырады. Әдістемелік негізі. Жұмысты жазу барысында мынандай әдістер қолданылды: анализ, синтез, құқықтық-салыстырмалы әдіс, тарихи-құқықтық әдіс.

Негізгі бөлімі.

Құқықтық мәдениет жалпы мәдениет ұғымы секілді құқық теориясында бір жақты қаралып бағаланбайды. Бұны әрине түсінуге де болады. Себебі, құқықтық мәдениетті бір түсініктің аясында толығымен ашып көрсету мүмкін емес. Құқықтық мәдениет - әлеуметтік феномен ретінде күрделі құбылыс. Ол - өзінің бойына әртүрлі маңызды белгілер мен критерийлерді топтастыра алған өте ауқымды жүйелік құрылым. Сондықтан да құқықтық мәдениет ұғымы мен оның табиғатын ашуға қатысты сан түрлі көзқарастар мен пікірлердің жүйесі қалыптасқан болатын. Құқықтық мәдениеттің теориялық және методологиялық мәселелерімен терең айналысқан ғалымдардың бірі В.П. Сальников құқықтық мәдениет табиғатын ашуға байланысты көзқарастардың дамуының кейбір қырларына тоқтала келе: «60 жылдардың аяғы 70 жылдарың басында құқықтық мәдениет ұғымын беруде екі бағыт тұрғысынан: қоғам дамуының белгілі кезеңіндегі идеялық құқықтық жағдай тұрғысынан және құқық туралы білім жиынтығы, заңдарды қолдана білу және оған деген құрметке қатысты көзқарас қырынан келгендігін» [1, 19 б.] сөз етеді.

Отандық заң ғылымында осы саламен көп жыл бойы айналысып жүрген ғалым А.С. Ибраеваның да құқықтық мәдениетке қатысты қалыптасқан көзқарастар мен пікірлерді саралай келе берген өзіндік анықтамасын да осы сипатқа жатқызуға болады [2, 28 б.].

Құқықтық мәдениет қоғам дамуымен ілгері жылжып отыратын, тарихи сабақтастықта, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп отыратын құқықтық болмыстың ақиқаты іріктеп алып отырған құндылықтар мен тұлғаның құқықтық қызметін қалыптастырған мәдени маңызды өлшемдердің озық жүйесі болып табылады. Құқықтық мәдениетке оның негізгі мәнін көрсететін ерекше белгілер тән болып келеді. Құқықтық мәдениеттің құрылымы арқылы біз жалпы құқықтық мәдениеттің тұтас құрылым ретінде қызмет етуімен даму бағыттарын, ерекшеліктері мен оған тән негізгі белгілердің қырларын толық түсінуге мүмкіндік аламыз. Заң әдебиеттерінде құрылым жалпы алғанда былайша түсіндіріледі – компоненттерден (элементтерден) тұратын ортақ жүйенің ішкі ұйымдастырылуы. Құрылым әрқашанда жүйенің ұйымдасқан, белгілі тәртіпке енгізілген, элементтерінің өзара байланыстағы жиынтығы ретінде көрінеді. Құқықтық мәдениеттің құрамына көңіл бөліп, оны талдау – құқықтық мәдениетті құрайтын негізгі элементтерді ажыратуға, осы элементтердің маңызды өзара байланыстылықтарын көрсетуге, сонымен қатар құқықтық мәдениеттің ең соңында біртұтас құбылыс екендігін сипаттауға жол ашатын дұрыс жол болып табылады. Құқықтық мәдениеттің құрамын бір жақты бағалауға болатын құбылыс емес, ол күрделі, қатпарлы феномендік сипаты бар жүйе. Құқықтық мәдениеттің құрылымын зерттеуде тағы бір ескеретін жағдай қоғамдағы объективті және субъективті факторлардың ықпалымен оның өзгеріп отыратындығын ескеруіміздің қажет екендігі. Құқықтық мәдениеттің өзгерісті тез қабылдап түрленуге бейім элементтерінің қатарына құқықтық сананы да жатқызуға болады. Құқықтық мәдениет теориясындағы тағы да бір маңызды мәселенің біріне құқықтық мәдениеттің құрылымы және оның элементтері жатады. Құқықтық мәдениеттің құрылымы теорияда көптеген авторлар тарапынан әртүрлі компоненттер жүйесінен тұратын құрылым ретінде қарастырылуда. Былайша айтқанда, құқықтық мәдениеттің құрылымдық сипатын құрайтын элементтерді ажыратып көрсету әлі болса теорияда өзінің біркелкі шешімін таба қойған жоқ. Соған қарамастан құқықтық мәдениетпен айналысушы ғалымдар бұл мәселені терең талдауға

ұмтылған сайын, шешуі қиын шиыршықталған ойдың қармауында қалып отыр. Мұның өзі құқықтық мәдениеттің сан қырлы сипаты бар құбылыс екендігін тағы бір рет дәлелдейтіндей. Қанша дегенмен, құқықтық мәдениеттің мәнін түсінуде, оның құрылымдық жүйесіне кіретін элементтерді ашып көрсету өте қажет. Егер біз тұлғаның құқықтық мәдениетіне, оның деңгейіне, қоғам өміріндегі көріністеріне қысқаша тоқталып өтпейтін болсақ, онда жалпы құқықтық мәдениеттің жастардың құқықтық мәдениетін тануда және зерттеудегі дүниетанымдық базалық ұғымы екендігін толық ашып көрсете алмаған болар едік. Құқықтық мәдениет теориясында әртүрлі көзқарастар легін тудырып, бір жақты бағаланбай отырған мәселенің бірі-тұлғаның құқықтық мәдениеті болып отыр. Тұлғаның құқықтық мәдениетіне қатысты көзқарастарды құқықтық мәдениеттің жалпы, өзекті қырларымен, әр жылдары айналысқан құқықтық мәдениеттің ғылыми базасын толықтырып, өркендетуші: Е.В. Аграновская, В.А. Бурмистров, В.П. Федорин, А.П. Семитко, В.П. Сальников, Г.И. Балюк, Н.Л. Гранат, А.Р. Ратинов, В.И. Каминская, А.С. Ибраева секілді құқықтық мәдениет теориясының зерттеген ғалымдар өз еңбектерінде білдірген болатын. Құқықтық мәдениет қоғам дамуымен ілгері жылжып отыратын, тарихи сабақтастықта, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп отыратын құқықтық болмыстың ақиқаты іріктеп алып отырған құндылықтар мен тұлғаның құқықтық қызметін қалыптастырған мәдени маңызды өлшемдердің озық жүйесі болып табылады. Құқықтық мәдениетке оның негізгі мәнін көрсететін ерекше белгілер тән болып келеді. Құқық тәжірибесі теорияда және тәжірибеде өте күрделі де, ауқымды мәселенің қатарына жатады. Жалпы тәрбие - қоғамды сауықтыру мен жүйелі бағытта жылжуында негізгі орынға ие болып табылатын қоғамдық факторлардың бірі. Тәрбиенің оның ішінде құқықтық тәрбиенің маңыздылығына адамдар ерте бастан-ақ ерекше көңіл бөлгенін көруге болады. Құқықтық тәрбие қандай да болмасын мемлекеттік-құқықтық дамуында соңғы орындарға ысырылып тасталмағанын сеніммен айтуға болады. Күнделікті өмірде құқықтық тәрбиенің кең етек жаюына қатысты қыруар жұмыстар жүргізілді, көптеген шаралар ұйымдастырылды. Сөз етіп отырған уақыт аралығында құқықтық тәрбиенің құқықтық үгіт-насихат, құқықтық ағарту, құқықтық білім беру сияқты нысандары дами түсті. Құқықтық тәрбиені жүргізудің, біздің ойымызша, жақсы бастамаларының бірі құқықтық тәрбиені тәрбиенің басқа патриоттық, әдептілік, адамгершілік, еңбекке баулу т.б. түрлерімен қосарластыра, кешенді жүргізудің соңына дейін өз деңгейінде атқарылмауы да өз салқынын тигізгендей. Қазіргі кезеңде, әсіресе, жастарды құқықтық тәрбиелеу барысында, оны кешенді жүргізудің беретін нәтижесі қомақтылау болғандай. Құқықтық тәрбиені жастар арасында адамгершілік, рухани, ізгілік және саяси, патриоттық бастаулардан нәр алу бағытында өрбіту міндеті тұр, өйткені ол Қазақстанның қазіргі болмысынан туындаған қажеттілік болып табылады. Себебі, жастар дегеніміз - өскелең ұрпақ, олардың бойында өмірлік ұстанымдар мен құндылықтар әзірге әлі орныққан сенімге айналмаған ақиқат. Жастарды тәрбиелеуді қазақ ұлы ойшылдары ерекше іс деп санаған.

С.З. Зиманов «Қазақтың ата-зандары және оның бастаулары» атты еңбегінде қазіргі қоғамдағы құқықтық мәдениет пен тәрбиені зерттеу туралы өз көзқарастарымен пікірлерін білдірген [3].

Олардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру ісі әрбір жеке адамның ақылы мен мінезінің, адамгершілік жағынан қалыптасып, жетіліп толығына байланысты. Заңгер ғалымдардың тұжырымдауына, құқықтық ойларды жастар бойына сіңіруі, олардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруы – адамгершілік, ізгілік жөніндегі пайымдарға негізделген жағдайларда ғана нәтиже береді. Сондықтан да құқықтық мәдениетті қалыптастырудың басты шарты – жастардың бойына адамгершілік, ізгілік ұғымдарын, нормаларын сіңіру болып табылады.

Құқықтық тәрбие қоғам өміріндегі өзгерістерге өте сезімталдық танытатын құбылыс болып табылады. Қоғамдағы процестер жиі өзгерген сайын құқықтық тәрбиенің бағыты да, мақсаты мен міндеттері де қайта қаралып, қоғам талабы тудырған жағдайларға бейімделіп жүргізіліп отырғаны жөн. Бұл құқықтық тәрбиенің өте тиімді және орынды бағыт алуына жағдай тудыратын шарт болып табылады. Қоғам өміріндегі тұрақсыздықта құқықтық тәрбиенің төмен деңгейде жүргізілуіне оның пайдасынан гөрі зиянының басымдау болуына жол ашуы мүмкін. Осы жағдайларға сәйкес біз де құқықтық тәрбиенің ұғымын қоғамда өзгерістер тудырған жағдайлармен мазмұндап отыруымыз қажет. Қазір құқықтық тәрбиенің жалпы кең мағынасынан қарағанда, тар немесе арнайы заңи мағынасының маңызы жоғарылау. Сондықтан құқықтық тәрбие мақсатты түрде жүргізілетін, ғылыми негізде ұйымдастырылған, қоғамдық процестерге сезімтал келетін қоғам мүшелерінің санасы мен мәдениетін жоғары деңгейге көтеруді басты меже тұтатын мемлекеттік органдар мен қоғамдық құрылымдардың қызметтерінің өзегі деуге болатындай.

Құқықтық тәрбиеге оның мәнін көрсететін және мазмұнын құрайтын тұрақты белгілер тән. Құқықтық тәрбиенің бұл белгілерін біз құқықтық тәрбиенің ерекшелігі ретінде қараймыз. Құқықтық тәрбиенің ерекшеліктерін мыналар құрайды:

- құқықтық тәрбие қоғамда болатын өзгерістерге тез сезімталдық таныта алатын құбылыс болып табылады;

- құқықтық тәрбие қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіпті орнықтыруға ерекше әсер ете алатын күші бар фактордың бірі. Яғни, қоғамдағы құқықтық тәртіп пен заңдылықтың сақталуы, қалыптасуы және тиімділігі осы құқықтық тәрбиенің дұрыс және орайлы ұйымдасуымен өте тығыз байланысты;

- құқықтық тәрбиесі тәрбиенің басқа да бағыттарымен қосарласа отырып атқарылатын кешендік сипаттағы іс-шара;

- құқықтық тәрбие қоғам мүшелерінің құқықтық санасы мен міндетін жоғары деңгейге көтеруге қабілетті бірден-бір құқықтық құрал қызметін атқарады;

- құқықтық тәрбие мемлекеттік органдар мен қоғамдық құрылымдардың жүйелі, мақсатты арнайы жүргізілетін қызметтері мен бірлескен әрекеттерінің бағыттары болып табылады;

- құқықтық тәрбие қоғам мүшелерін құқықтық білімді осы күнделікті ұстанымға айналдыруға мүмкіндік беретін құрал ретінде түсінуге болады т.б.

Құқықтық тәрбиеге бұдан да басқа белгілер тән. Біздің ойымызша, жоғарыда бөліп көрсеткен құқықтық тәрбиенің ерекшелігін сипаттайтын белгілер тұрақты және оның негізгі мәнімен мақсатын бейнелеуге қабілетті, әрі жеткілікті болып табылады. Құқықтық тәрбие негізінен құқықтық сананы қалыптастыруға бағытталады. Қоғамда қаншалықты дәрежеде біз құқықтық тәрбиені өз деңгейінде жүргізе аламыз, соғұрлым қоғам мүшелерінің құқықтық санасын өз дәрежесінде дамытуға, көтеруге ұмтыламыз. Құқықтық тәрбиенің әсер ету объектісі болады. Құқықтық тәрбиенің әсер ету объектісі оның неге бағытталғандығын көрсетеді. Оның негізгі объектісі:

- қоғамдық сана. Құқықтық тәрбие қоғамдық санаға жалпы тұрақтылық тәрбиенің барлық әдіс-тәсілдері мен нысандарының жиынтығының іс-әрекеттерінің көрінісі ретінде ықпал ете алады;

- топтық сана. Құқықтық тәрбие әрбір әлеуметтік топтың мақсаттарын, негізгі бағыттарын есепке ала отырып жүзеге асырылуы қажет. Сонда ғана құқықтық тәрбиенің әртүрлі қоғамдық топтардың санасына ықпал етуі арта түседі;

- жеке құқықтық сана. Құқықтық тәрбиені бұл бағытта әрбір жеке тұлғаның әлеуметтік ортасын, оның жас мөлшерін, кәсібін т.б. жағдайларын басшылыққа ала отырып жүргізген тиімді, әрі ұтымды болады.

Құқықтық тәрбиенің міндеттерін бөліп көрсететін болсақ, ол төмендегідей болып шығады:

- қоғам мүшелерінің бойына мөлшердегі құқықтық білімді сіңіру;

- қоғамда қалыптасқан құқықтық шындыққа қатысты жағымды ой-пікір орнықтыру;

- құқыққа сай жүріс-тұрысты әдетке, дағдыға айналдыру;

- заңда белгіленген құқықтар мен мүдделерін қоғам мүшелерінің қорғай және пайдалана алуға баулу;

- мемлекеттік құқықтық іске белсенді араласу қабілетін ояту.

Құқықтық тәрбиенің негізгі мақсаты мен міндеттері оның әлеуметтік қызметкерлерімен тікелей байланысты болып келеді. Оның әрекет етуі күнделікті өміріміздегі атқаратын қызметтерінен анық көрініп отырады. Құқықтық тәрбиенің қызметтері жалпы құқықтың қызметтерімен өзара байланысты. Бірақ олар өздерінің мәні жағынан алып қарағанда бір ұғымды білдіре қоймайды. Жалпы құқық өзінің қызметі мен бүкіл қоғамдық қатынастар жүйесіне әсер ететін болса, құқықтық тәрбиенің қызметтері, негізінен, қоғам мүшелерінің санасы мен жүріс-тұрыстарына бағытталған. Құқықтық тәрбиенің қызметтері қоғам мүшелерінің құқықтық санасын қалыптастыру мен дамыту және олардың жүріс-тұрысын құқықтық талаптарға сәйкес дағдылауға машықтаудың негізгі бағыттары көрсететін жүйесінің көрінісі болып табылады. Құқықтық тәрбие теориясына қатысты құқықтық тәрбиенің танымдық, бағалаушылық, реттеушілік қызметтері көрсетілгенін көруге болады.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі қоғам өмірінде көптеген өзекті мәселелерді тудырғаны белгілі. Бұл қай кезде болмасын өтпелі кезенді бастан кешірген елдердің тарихында болатын жағдай. Қазақстан Республикасында құқықтық тәрбие және құқықтық мәдениетті қалыптастыру бағытында мәселелердің бар екендігі шындық. Қазіргі еліміздегі құқықтық тәрбие концепциясының нұсқасы көптеген талаптарды объективті түрде қайта қарауды, құқықтық тәрбие процесінің сапалығын арттыруға бағытталған жаңаша талдауды қажет етеді. Құқықтық тәрбие концепциясының тиімді

дамуы, оның негіздерінің теориялық жетілдірілуіне әртүрлі әлеуметтік топтар үшін бейімделген жаңа әдістемені дайындауға байланысты. Еліміздегі мемлекеттік-құқықтық кеңістіктегі өзгерістер тек мемлекеттік қана емес, қоғамдық өмірде де тұрақсыздыққа алып келеді, жылдар бойы қалыптасқан адамдардың өмір сүру дағдысы түп негізімен өзгерістерге тап болады. Сондықтан өмірдегі маңызды мәселелермен қатар құқықтық тәрбие және құқықтық мәдениет құбылмалы сипатқа душар болды және көпшілік үшін екінші орынға ысырылды, біртіндеп өзінің маңыздылығын жойды. Білім мекемелері әлі де өзінің оқу-тәрбиелік жүйесін қайта құрып үлгері алмауда. Құқық қорғау органдары шұғыл шиеленіскен қоғамның қылмыстану жағдайында азаматтардың құқықтық тәрбиесімен айналысуда дәрменсіздік танытуда, ал заң ғылымы мемлекеттік қолдаудың әлсіздігінен, яғни арнайы осы бағытта «мемлекеттік тапсырыстың болмауынан құқықтық тәрбие идеяларын талдау және оны тәжірибеге енгізу жағы кенжелеп қалуда [4]. Осының нәтижесінде соңғы уақытта ғылыми-теориялық әдебиетте шынайы түрде «құқықтық бос кеңістік қалыптасты, құқықтық тәрбие мәселелері бойынша арнайы зерттеулер жүргізілмеді және бүгінгі күнгі талаптарға сай оны өмірге енгізу мен қолданудың жаңа әдістері жасалынбады. Құқықтық тәрбие идеясының өзі мемлекеттік органдардың мақсатты және ұйымдасқан қызметі ретінде құқықтық мәдениетті және құқықтық сананы қалыптастыруға бағытталатын мемлекеттік-құқықтық қызмет болудан қалды, яғни өзінің мәні жағынан бақылаусыз, басқарусыз басты өзінің құрылымдық элементі мақсаттылығынан айырылады. Осыған байланысты оны іске асырудың теориялық базасы мен тәжірибедегі қолданысы арасында айырмашылық пайда болуда. Қазіргі құқықтық тәрбие және құқықтық мәдениет айқын түрде жаңа теориялық талдауларды, сондай-ақ қоғамтанушы ғылымдардың бірлескен шығармашылығына негізделген жаңа ғылыми ізденістерді қажет етеді. Кәсіптік білімнің жетіспеушілігі құқықтық тәрбие концепциясын одан әрі дамытуды шешуші фактордың бірі болып отыр. Біздің көзқарасымызша, мұнда екі аспектіні бөліп көрсетуге болады: ішкі және сыртқы. Заң білімі жүйесінің өзінде құқықтық тәрбие және құқықтық мәдениет бойынша арнаулы оқу курстарының жоқтығын атап өту қажет, аталған мәселені игеру және оқыту болмағандықтан, ғылыми-теориялық түрде қарастырылу мүмкін болмауда. Қазіргі құқықтық тәрбие концепциясында шынайы түрде әртүрлі әлеуметтік топтарға, әсіресе, жастардың жасы мен психологиялық ерекшелігіне негізделген, оқушыларға, жасы кәмелетке толмағандарға, студенттерге т.б. арналған айқын жазылған құқықтық тәрбие процесінің әдістемесі жоқ. Танылған, негізгі әрекет етіп отырған әдістеменің болмауы барлық құқықтық тәрбие жүйесін, яғни құқықтық тәрбиені іске асырушы органдар, ұйымдар қызметін, сондай-ақ құқықтық тәрбиелік іс-шаралардың нақты түрлерін іске асыруды қиындатуда. Болашақта құқықтық тәрбие құқықтық жүйеде іске асырылуы тиіс, адамгершілікке негізделген қоғамның құндылықтары мен талаптарымен үйлескен мінез-құлқын қалыптастыруға бағыттауы керек. Құқықтық тәрбие, құқықтық әлеуметтену процесінің бөлінбейтін бөлігі. Оның мақсаты - білім, сенім, ниет және әлеуметтік-белсенді мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру. Жастардың құқықтық тәрбиесінің маңызды міндеті – рухани, идеялық құндылықтарды сенімге және шынайы дағдыға айналдыру. Жастардың құқықтық тәрбиесіне қатысты мәселелер, олардың нысандары мен әдістері кейінгі бөлімдерде арнайы сөз болатындықтан, біз бұл жерде оған кеңінен тоқталмаймыз. Жастардың құқықтық әлеуметтенуінде құқықтық өзін-өзі тәрбиелеу әдісінің өзіндік орны бар. Құқықтық өзін-өзі тәрбиелеу жеке адамға тікелей байланысты. Бұл жерде маңызды орынды сол өзін-өзі тәрбиелейтін ішкі ұмтылысы, ниеті және оның қажеттілігін сезіну деңгейі алады. Оны терең өзін-өзі құқықтық тәрбиелеуге ұмтылған адам түсінуі қажет және жүйелі түрде сол іспен айналысуға әзір болуы керек. Осы жағдайларда ғана құқықтық өзін-өзі тәрбиелеу нәтижесін береді. Өйткені құқықтық өзін-өзі тәрбиелеу белгілі, құқықтық, моральдық құндылықтар мен қағидаларды игеруді, дамытуды, байытуды қажет етеді. Ол өз кезегінде қандай да болмасын негативтік сыртқы факторларға қарсы тұруға жол ашады. Былай айтқанда, негативті көріністерге қарсы иммунитет пайда болады. Құқықтық өзін-өзі тәрбиелеу ерекше қырлы өз бетінше құқықтық білім алуды құрайды. Жастардың құқықтық әлеуметтенуі өте күрделі процесс. Бір қоғамдық қатынастар жүйесінен екінші жүйеге өтіп жатқан қазіргі кезеңде, құндылықтарда, өзгеріске ұшыраған заманда жастарға әсер ететін мәдениет нормаларының, жүйелі түрде білім беруді және құқықтық тәрбиенің, мінез-құлық нормаларының дұрыс меңгеруінің маңызы зор. Жастардың бойында құқықтық әлеуметтенуді түрлі жолдармен, әдістермен қалыптастыруға болады. Аға буынның жас ұрпаққа құқықтық мәдениетті беруі, яғни бұрынғы қалыптасқан құқықтық сананың және құқықтық мінез-құлық үлгілерінің жас ұрпаққа өтуі. Бұл бір жағынан құқықтық әлеуметтену процесіне консервативтік сипат беретін болса, екінші жағынан жас ұрпақтың санасында мінез-құлық үлгілерін, құндылықтар мен нормаларды қалыптастырады, бұрынғы қалыптасқан озық үлгілерді меңгертеді

және бойына сіңіреді. Сондықтан жоғарыда сөз еткен ізбасарды тәрбиелеу жолын бір ізге қою керек. Жастар қандай да болмасын қызметте тәжірибелі аға буынның мол тәжірибесін үйренумен қатар, құқықтық аяда өздерін ұстау үлгілерін де алып қалар еді. Бұрыннан келе жатқан ортада қалыптасқан озық үлгілердің сабақтастығының үзілмеуіне, оның дағдылық-нормаға айналуына септігін тигізеді. Шын мәнінде құқықтық әлеуметтену орталық ықпалының жемісі. Адамға 1/3 ата-анасы, 1/3 басқа адамдар ықпал етеді, солардың әсерімен қалыптасады. Жастардың құқықтық әлеуметтену процесінде құқықтық тәрбиенің алатын орны ерекше. Құқықтық тәрбие, құқықтық әлеуметтену процесінің бөлінбейтін бөлігі. Оның мақсаты - білім, сенім, ниет және әлеуметтік - белсенді мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру. Жастардың құқықтық мәдениетінің бірден-бір негізгі компоненттерінің бірі - олардың құқықтық санасы болып табылады. Құқықтық сана жалпы құқықтық мәдениеттің қалыптасуына үлкен ықпал етеді. Құқықтық сана дегеніміз - қоғамда кең етек жайған адамдардың құқықтық құбылыстарға қатысты сезімдерін, көзқарастарын, ой-пікірлерін білдіретін қоғамдық сананың бір түрі болып саналады. Құқықтық сананы белгілі ғалымдар Ғ.С. Сапарғалиев пен А.С. Ибраева былай тұжырымдайды: «Құқықтық сана - Қазақстан Републикасы азаматтарының жүзеге асырылып жүрген заңдарға, оларды қолдануға азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына және қалаулы құқыққа, басқа да құқықтық құбылыстарға құқықтық сезімдердің, әсерлерінің, көзқарастарының, пікірлерінің, бағаларының жүйесі» [5,45 б.]. Біз бұл жерде жалпы құқықтық сананы қарамайтын болғандықтан, құқықтық сананың теориялық қырларына тереңдемейміз. Тек жастардың құқықтық санасының қалыптасу ерекшеліктері және оның қоғамның дамуына тигізетін әсері қырынан сөз етеміз. Жастардың құқықтық санасы заң шығару үрдісіне, құқық қорғау органдарының қызметіне т.б. жағдайларға әсер етпей қоймайды. Керісінше жоғарыда аталған жағдайларда жастардың құқықтық санасының қалыптасуына өз ықпалын тигізеді.

Қорыта келгенде, жастардың құқықтық санасының ерекшеліктеріне көңіл бөлгенде, біз бір жағдайды ескеруіміз қажет сияқты. Ол, біздің ойымызша, жастардың әр алуан топтарының әлеуметтік, құқықтық т.б. жағдайлары. Аталған жағдайларға байланысты қоғамдағы жастарды әртүрлі топтарға жіктеуге болады. Жастардың ерекшеліктеріне байланысты: балалар (14-ке дейінгілер); жасөспірімдер (14-18 жасқа дейінгілер); кәмелет жасынан кейінгілер (18 жастан асқандар). Тұрақты жерлеріне қарай жастар ауыл жастары және қала жастары болып бөлінеді. Білім деңгейлеріне қарай: орта білімді, арнайы орта білімді, жоғары білімді деп ажыратылады. Әртүрлі қоғамдық қозғалыстар мен саяси партиялардың мүшелігіндегі және ондай іспен айналыспайтын да жастарды бөліп қарауға болады. Жастардың құқықтық санасының қалыптасуын зерттеуде көрсетілген жіктеулердің маңызы ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сальников В.П. *Правовая культура: теоретико-методологический аспект: Дис... д-ра юрид. наук.* – Л., 1990. – 289 с.
2. Ибраева А.С. *О некоторых особенностях правовой культуры казахского народа // Правовая реформа в Казахстане.* – 2003. – №3. – С. 27-32.
3. Зиманов С.З. *Қазақтың ата-заңдары және оның бастаулары // Қазақтың ата заңдары.* – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – Т. 1 – 440 б.
4. «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі мемлекеттік жастар саясатының» Қазақстан-2020: болашаққа жол »тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпандағы № 191 қаулысы. <https://www.enbek.kz/docs/ru/node/163>
5. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А. *Мемлекет және құқық теориясы.* – Алматы: Жеті Жарғы, 1997. -45 б.

УДК: 34(091)
МРНТИ:10.01.09

Г.Б.Меирбекова¹, А.Т.Қамза¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚ БИЛЕРІНІҢ СОТТЫҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІ ҚОЛДАНУДАҒЫ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ билерінің шешендік өнерінің қалыптасуы мен дамуы қарастырыла отырып, оны қолданудағы өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Билік шешімдерінің тағы бір ерекшелігі өзге халық пен мемлекеттердегі қылмыстық, азаматтық істерді қағазға түсіріп әуре болмай, ауызекі шығарып, халық жадында сақталуы жайлы сөз болады.

Сонымен бірге, билер мен билер институтының өзіндік ерекшеліктері өміршең болып, ұзақ ғасырлар бойы өзгерістерге ұшырамай, өз мәнін сақтап қалу себептері айтылады.

Кілт сөздер: Би, шешендік өнер, билік, шешім, билер соты, сөз құдіреті

G. B.Meirbekova¹, A.T.Kamza¹

¹Kazakh National Pedagogical University by name of Abai,
Republic Kazakhstan, Almaty

DISTINCTIVE FEATURES OF KAZAKH BIYS IN THE USE OF JUDICIAL ORATORY

Abstract

The article considers the formation and development of oratory of Kazakh biys, discusses the features of its application. We are talking about preserving another feature of the decisions of the authorities is that criminal and civil cases in other countries and States can be considered not only on paper, but also orally, but also in the memory of the people.

At the same time, the reasons why the own features of the Institute of Biy and BII become viable and retain their essence, without being changed for many centuries are described.

Keywords: BII, oratory, power, decision, BII court, all-powerful words.

Г.Б. Меирбекова¹, А.Т.Қамза¹

¹КазНПУ им. Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ БИЕВ В ПРИМЕНЕНИИ СУДЕБНОГО ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

Аннотация

В статье рассматривается становление и развитие ораторского искусства казахских биев, рассматриваются особенности его применения. Речь идет о сохранении еще одной особенностью решений власти является то, что уголовные, гражданские дела в других странах и государствах можно рассматривать не только на бумаге, но и в устной форме, но и в памяти народа.

В то же время излагаются причины, по которым собственные особенности института биев и би становятся жизнеспособными и сохраняют свою сущность, не подвергаясь изменениям в течение долгих веков.

Ключевые слова: Би, ораторское искусство, власть, решение, суд биев, всемогущая слова.

Қазақстандағы XVII-XIX ғасыр арасындағы билердің соттық шешендік сөйлеу өнерінің дамуын көзге елестетсек, алқабилер соты көз алдымызға келеді. Мысалы айыпталушыға нақты дәлелденген айғақтар жоқ болып, бірақ, оған қатты күдік білдірілген болса, онда оларды айыпталушыны айыптайтын және ақтайтын адамдарды өздері арасынан адал, ант арқылы куәлік ете алатын рубасы, ақсақалдарының куәлік беруіне жүгінетін. Билер соты ашық аспан астында ауызша, көпшіліктің көзінше жария өтетін және барлық уақытта, барлық жағдайларда қорғаушы қатыстырылатын.

Бізде биді сот деп анықтама береді. Бұл негізі дұрыс емес. Өйткені жоғарыда айтқанымыздай би соты алқа билер сотына келеді дедік. Яғни дауды шешкенде кемінде үш би қатысады. Бірі айыптаушы – прокурор болса, екіншісі – ақтаушы, қорғаушы – адвокат, үшіншісі – кесім, шешім шығаратын – төбе би – кәзіргі судья. Енді осыларға қарап, биді – сот десек, сот тек бір ғана қызметті атқарады. Яғни үкім не шешім шығарушы ғана. Сондықтан билерді жалпы тілмен заңгер деп қараған дұрыс деген алдыңғы қатарлы ғалым заңгерлердің пікіріне менде қосыламын.

Сонымен бірге Қазақстандағы XVII-XIX ғасырда билер соты кемінде үш бидің қатысуымен қаралған, яғни қандай істер болса да алқалы құрамда қаралғандықтан, сол кездегі билер шешімі, билер кесімі әділ де нақ болған, қайта қарауға жатпаған. Соттық шешендік өнерді зерттеген заңгер ғалымдарымыз К.Х. Халиқов пен Е.Е. Серімов өздерінің «Сот шешендігі» атты еңбегінде «Қазақ елінің өткен тарихында билер шешімі заңды күші бар, айтқан бойда бұлжытпай орындалар ақтық сөз болып келген. Билер сөзі құқықтық заң есебінде сақталып, орындалуға міндетті еді», - дейді [1, 60 б.].

Ал енді билер мен олардың шығарған билік шешімдерінің ерекшеліктерін айтар болсақ, алдымен біз сөз өнерін, оны шығарып, дамытушы билерден, ақылғой дана ақсақалдардан басталғанын әрі шымыр да өміршең, шеберлікпен көмекейлерінен жыр секілді құйылғанын олар мақал-мәтел, қанатты сөздерге айналғанын, осындай тамаша қасиеттер билердің шығарған билік шешімдерін құрғанын айтпай өте алмаймыз. Қазақ халқының тіліне, ойлау санасына, мінез-құлқының, тәртібінің қалыптасуына игі әсер еткен. Міне осылардан туындаған билік шешімдер саф алтындай көрініп, өзге халықтардан ерекшеленеді. Өйткені, бұл шешімдер халықтық сипат алған. Бұл да билер шешімдерінің бір ерекшелігі.

Билік шешімдерінің тағы бір ерекшелігі өзге халық пен мемлекеттердегі қылмыстық, азаматтық істерді қағазға түсіріп әуре болмай, ауызекі шығарып, халық жадында сақталуы. Сондықтан да билер мен билер институтының өзіндік ерекшеліктері өміршең болып, ұзақ ғасырлар бойы өзгерістерге ұшырамай, өз мәнін сақтап қалды.

Ш. Уәлиханов бидің және оның билік шешімінің негізгі белгілерін былайша атап көрсетеді: бидің соттық билігі оның жеке беделіне негізделеді; шешендік өнерімен бірге соттық дәстүрлерді білуі; ант ішкізу дәстүрін қолдануы; билер сотының жария түрде, ауызша өтілуі; сот процесінде екі тарапқа да қорғануға мүмкіндік берілуі; билер сотының қатып қалған рәсімдерден аулақтығы; билер сотының бітімгершілік, адамгершілік принциптеріне негізделуі [2, 449 б.].

Сондықтан да халық өзінің «от ауызды, орақ тілді», «қара қылды қақ жара» әділ билік айтатын шешен, билерін ханнан бетер қадірлеп, сыйлап, олардың айтқанын кесімді, бітімді сөздерін жадында сақтап келген. Сол кездегі ата-бабаларымыз аталы бір ауыз сөзге тоқтаған. Ондай киелі сөз сөйлеу – шешендік қасиетке ие болу әсіресе қорғаушы қызметін атқаратын биге қажет болған. Өйткені айыптау да шешім шығару да оңай. Ал айыпталушыны қорғап шығу үшін бейнелі, қисынды уәж айтумен қатар, билер ауытқып, бұра тартып, бар жатса тоқтатып, әділеттілікке шақыру қиын болған. «Қазақтың билер сотының тағы бір маңызды ерекшелігі – оның руханилығы, яғни қарастырылып отырған істің материалдық мазмұнына қарағанда рухани мазмұнының басымырақ болуы, екінші жағынан би әрқашанда моралдық қағидаларды басшылыққа алуға тырысты» [3, 105-106 б.б.] - деп ерекшелігімен сипаттарын ашып көрсетеді.

Егер Цицерон сөздері алдын ала немесе процестен кейінгі қағаз бетіне түсіп қалып отырса, қазақ би шешендерінің тапқыр да ұтымды жолдары халық көкірегінде сақталып қала берген. Кейінгі уақыттарда, замандарда қиссаларда, дастандарға, хикая, романдарға бастау болған қазақ билерінің толғаулары да бір мысқал төмен түспей қайта биік шыңдарға өрмелеп бара берген.

Грек, рим ораторлары сөйлер сөздің объектісін, мән-мағынасын, себеп-салдарын күні бұрын зерттеп алып барып сөйлеген. Бұлар біресе қауымның, біресе мемлекеттің көңілінен шығуға тырысқан. Біреуді қорғаса да, қараласа да алды-артын белгілеп бағдар түзеп барып, сот алдына шыққан.

Ал, мұншалықты теориялық және практика қазақ шешендерінде болмаған. Қазақ «көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың» демей ме. «Сөз – өмірдің саликалы түйіні, әрбір

сөзде жатыр маржан бұйығы» деп Әбдірахман Жәми айтса, Асан Қайғы: «Таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатады, таза мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады, су түбінде жатқан тас, жел толқытса шығады, ой түбінде жатқан сөз, шер толқытса шығады» дейді. [4, 105 б]

Кейде бір дауды қазақ айтқыштары мүлдем әзірліксіз, күтпеген жерден шешіп береді. Бұл да таланттың туымдылығына, тапқырлығына сай болса қажет. Осынау қадірлі қасиет грек, рим ораторларында, адвокаттарында кездеспейді.

«Қол бастаудан да, шаршы топта сөз бастау» - қиын демекші, сол тұстарда шаршы топта өздерінің әділде, тура шешімдерін, «мақалдап» ақындық төкпе сөздермен түсінікті де нақ айта білген билеріміздің шешендік сөздері тарих қойнауларында қалып кетпей, күні бүгінге жетіп отыр. Сондықтан ежелден келе жатқан дәстүріміз – шешендік сөйлеу өнерін қалпына келтіріп, оны жаңа талаптарға сай кеңінен пайдаланып, қажет болса, «шешендік мектептерін» ашып, тілден айырылып бара жатқан ұрпақтарымызды үйретіп кетсек, Кеңес дәуіріндегі «өшкеніміз жанып, жоғалтқанымызды табар едік». Өйткені, қазақ халқы жоғарыда айтқанымыздай «Сөз кәдірін өз кәдірім» - деп түсінетін халық. Өйткені, билік айтқан билерге қойылатын талаптың ең біріншісі, К. Қайырғалиеваның еңбектерінде : «Би атану өзінен өзі келмеген, би атағына үздік шыққан шешен ...., сөз күдіретінің қадірін түсірмейтін, ақыл-парасаты жоғары, ұшқыр ойлы, сөйлеген сайын тасып отыратын білімдар шешен, дарын иелері болған адамдар ғана билер дәрежесіне көтерілген» [5, 4 б.]. Әділ билік айту – әділ пиғылды, түзу ниетті адамның жаратылыс құқығына негізделген белгілі бір дауға көзқарасы, дау туралы шешімі, басы дауға тап болған адамға көмегі.

Мұндай әділ ниетті адамдар би болуға, билік айтуға ұмтылған. Ондай істі үлкен жауапкершілік деп қашқан. Бірақ даугерлер немесе олардың атынан бүкіл қоғам сұрағасын өзінің қоғамына, бастары дауға қалған жандарға берген көмегім деп, қоғамның өтінішіне мойынсұнып би болуға, билік айтуға амалсыздан келіскен.

Олар би болуға, билік айтуға ұмтылмаған. Керісінше одан қашқан «Ондай жауапкершілікті мойынға алуға мен лайықтымын ба» - деп өздеріне сын көзбен қараған [6, 182 б.].

Билер сотында қағазбастылық, үстірттік, ресми кертартпалық жоқ.

Қазақ билерінің билік жасау ерекшеліктері Ш. Уәлихановтың, Ш. Құдайбердіұлының, Абайдың, Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсынұлының, С. Сейфуллиндердің еңбектерінде әр қырынан сөз болады.

Осы билер ешқандай атақ дәрежесіз, байлықсыз, бойларына біткен дарынды шешендік сөйлеу өнерлерімен билік айта отырып, қазақ даласына зындан, ешқандай түрме атауларын кіргізбеген.

Өздерінің билік-кесім-шешімдерімен, екі жақты татуластырып, бітімгершілік келісімге келтіріп отырған. Олардың бұл қасиеті ұрпақ тәрбиелеу қызметінде рөлі зор болған. Билердің осы қасиетінен үлгі-өнеге алсақ, бүгінгі таңда парықсыздық өріс алып, күннен – күнге, әсіресе жастар арасында қылмыс пен бұзақылық етек жайып тұрған уақытта ауылдық жерлерде, аудан орталықтарында көнекөз, ауыл-аймаққа сөзі өтетін, беделді қарт ардагерлерімізден билер тобын ұйымдастырсақ жастарымызда жөн-жосығы жоқ, жаман әрекеттерге бармас па еді. Жастық қателіктерінен ерте бастан колониялар мен бас бостандығынан айыру мекемелеріне түспес еді. Сондықтан, өткен тарихымыздан сабақ алып, оны ұрпақ тәрбиесіне жұмылдырсақ, болашақта ұлағатты да парасатты ұрпақ қана емес, өшіп бара жатқан, қанымызда бар шешендік сөйлеу өнерімізді қалпына келтірер едік.

Сондықтан ежелден келе жатқан аталы дәстүріміз – шешендік өнерді қайта қалпына келтіріп, оны жаңа талап, жаңа мақсат-мұратқа сай игілігімізге айналдырып, ұрпақ тәрбиелеу ісіне, болашақ мүддесіне пайдалану ләзім. Шешендік дау, Б. Адамбаевтың айтқанындай, қазақ қауымының материалдық және рухани даулы мәселелерін, қылмысты істерді шешетін ежелгі әдет заңы. Мұндай дауларда ұту үшін жүйрік ой, жүйелі сөздің маңызы зор болған.

Шешендік өнердің қайта жаңғыруы – қоғамдық қажеттілік. Шешендік өнер жанр ретінде Қазақ қоғамында XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында соңғы би-шешендермен бірге жоғалды, себебі қазақ даласында сөз бостандығына тежеу салынған еді, оның есесіне жоғарыдан үстемдік ету күшейді. Енді шешендік өнердің міндетін поэзия мен проза атқарды. Поэзия мен проза, яғни көркем әдебиет идеологияның құралына айналды да, адамдарды социалистік, коммунистік идеологияға сәйкес тәрбиеледі, көнбіс етті. Қалың көпшілік дербес ойлауға, жұрт алдында суырылып сөйлеуге, ойын ашық айтуға, басқалармен сөз таласына шығуға қабілетсіз болды. Негізі, заң факультеттерінің студенттеріне кәзіргі кездегі кредиттік жүйе зиянын тигізбесе, пайдасы жоқ. Өйткені мектептен бастап, жоғарғы оқу орындарындағы сынақ, емтихандардың барлығы тест түрінде өтеді. Бұл олардың сөйлеу қабілетін ғана емес, ойлау қабілеттерін де жояды. Бара- бара бала жаттанды компьютер тәрізді

бір ғана сөзді айта алады да, сөйлеуді ұмытады. Бұл дегеніміз өзіміздің ата-бабаларымыз сияқты болашақ ұрпақтарға қалдыратын шешендік өнер мен тәлім- тәрбиелік үлгі-өнегеден артымызда ешнәрсе қалдыра алмаймыз деген сөз. Яғни тарихта тек жазушылар мен ақындардың ғана айтқандары мен аты қалады да, ал заңгерлердің «тек қана осындай заңгерлер болған» деген аттары ғана қалатын сияқты, егер қалса... Сондықтан бүкіл оқу орындарында кіргізілген кредиттік жүйе тек қана техникалық, медициналық, экономикалық мамандар әзірлейтін оқу орындарына қажет болғанымен, заңгерлерге түк қажеті жоқ жүйе. Заңгерлерге сөйлеу, ойлау өнерлері ең басты керек те қажет нәрсе.

Соңғы жылдары, яғни еліміз тәуелсіздік алып, дербес мемлекет болғаннан бастап, шешендік өнердің қажеттілігі күн санап артып келді. Елдің тәуелсіздігі өзімен бірге ойлау тәуелсіздігін санадағы, танымдағы тәуелсіздікті, тіл тәуелсіздігін қоса ала келді. Демократиялық қоғам өмірдің әр түрлі көзқараста, сот істері тақырыбында шешіліп сөйлеуге мүмкіндік туды. Сондықтан болашақ жас мамандарға халық, қауым алдында жиі баяндама жасап, әрбір сөзді дәлелдей сөйлеу үшін де ең алдымен шешендік өнерді би, шешендерді, классиктерді негізге ала отырып үйрену әсте артық емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Халиков К.Х., Серімов Е.Е. *Сот шешендігі. Оқу құралы.* - Қарағанды: Болашақ-баспа, 2006. - 218 б.
2. Уәлиханов Ш. *Собр. соч. в 5 томах. I-том.* - А., 1985. – 524 б.
3. Зиманов С.З. *Би – халық шежірешісі, данасы әрі заңгері // Қазақтың Ата Заңдары, III-том.* - А., 2004. -105-106-беттер
4. Адамбаев Б. *Шешендік сөздер.* Алматы, 1990 ж. -167 б.
5. Қайырғалиева К. *Қазақ ойлау мәдениетіндегі билер сөзінің орны. // Ана тілі.* –2000. - № 22
6. Кенжалиев З.Ж. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы соттық-билік қатынастарының ерекшеліктері. Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. 10 том.* -Алматы: Жеті жарғы, 2009. – 592 б.

УДК: 340.1: 321.01

МРНТИ: 10.07.01

А.Жомартқызы¹, С.Мадыхан²

¹ҚазҰАУ, аға оқытушы,

Алматы қаласы, Қазақстан

²Д.А. Қонаев атындағы ЕЗА, аға оқытушы,

Алматы қаласы, Қазақстан

ҚҰҚЫҚТАҒЫ ӨЗІН-ӨЗІ ҚОРҒАУ ИНСТИТУТЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор құқықтарды өзін-өзі қорғауды қолданудың теориялық және тәжірибелік аспектілерін қарастыра отырып, құқықтарды өзін-өзі қорғаудың тәсілдерін жүзеге асыру мәселелері зерттелінген. Өзін-өзі қорғау немесе өзін-өзі қорғау - мемлекеттің, заңды немесе жеке тұлғаның басқа мемлекеттің, заңды немесе жеке тұлғаның шабуылымен бұзылған құқықтарын қамтамасыз ету үшін қабылданған жауап әрекеттеріу білдіреді.

Кілт сөздер: өзін-өзі қорғау, құқық, ұстап қалу, қажетті қорғану, аса қажеттілік жағдайында зиян келтіру.

A. Zhomartkyzy¹, S. Madykhan²

*¹KazNAU, senior lecturer,
Almaty, Kazakhstan*

*²EUA named after D.A.Kunaev, senior lecturer,
Almaty, Kazakhstan*

PROBLEMS OF IMPROVING THE INSTITUTION OF SELF-DEFENSE IN LAW

Abstract

In this article the author considers theoretical and practical aspects of a problem of application of self-defense of the civil rights and analyzes ways of realization of self-defense in civil law during the modern period. Self-defense or self – defense - retaliatory actions of a state, legal entity or private person taken to ensure their rights violated by an attack of another state, legal entity or private person.

Keywords: self-defense, right, deduction, necessary defense, actions in the conditions of emergency.

A. Жомарткызы¹, С. Мадыхан²

*КазНАУ, ст. преподаватель,
г. Алматы, Казахстан*

*²ЕЮА имени Д.А.Кунаева, ст. преподаватель,
г. Алматы, Казахстан*

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНСТИТУТА САМОЗАЩИТЫ В ПРАВЕ

Аннотация

В данной статье автор рассматривает теоретические и практические аспекты проблемы применения самозащиты прав и анализирует способы реализации самозащиты в праве в современный период. Самооборона или самозащита - ответные действия государства, юридического или частного лица, предпринимаемые для обеспечения своих прав, нарушенных нападением другого государства, юридического или частного лица.

Ключевые слова: самозащита, право, удержание, необходимая оборона, действия в условиях крайней необходимости.

Өзін-өзі қорғау немесе өзін-өзі қорғау - мемлекеттің, заңды немесе жеке тұлғаның басқа мемлекеттің, заңды немесе жеке тұлғаның шабуылымен бұзылған құқықтарын қамтамасыз ету үшін қабылданған жауап әрекеттерін білдіреді. «Өзін-өзі қорғау» термині бойынша объектіге бағытталған құқықбұзушылық орын алуда, енді оның ауыртпалығын және оған тең келетін шараларын белгілеуіміз қажет. Керсінше жағдайда көзделген әрекетті өзін-өзі қорғауға бағытталған әрекет ретінде емес, ал азаматтың құқықты қорғау әрекеті ретінде қарастырылады. Екінші ерекшелігі, өзін-өзі қорғауды жүзеге асыру заңмен анықталынады. Өзін-өзі қорғау тәсілдері құқықбұзушылықты тоқтатуға бағытталған әрекеттерді қамтуы тиіс, ал құқықбұзушылықтың алдын алу немесе бұзушылық болғаннан кейін құқықты қалыпқа келтіру әрекеттері жатпайды. Бірақ-та, заң доктринасына көз жүгіртсек, өзін-өзі қорғау тәсілдеріне бұзушылықты тоқтатумен қоса, құқыққа қолсұқпаушылықты қамтамасыз ету (міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ету), бұзылған құқықты қалыпқа келтіру немесе бұзушылықпен келтірілген зиянның орнын толтыру әрекеттеріне жатқызады [1, 22 б].

Азаматтық құқықта ұстап қалуды азаматтық құқықтарды өзін-өзі қорғау тәсілі ретінде қарастыратын көзқарастар орын алған. Бұл азаматтық құқықтарды қорғаудың юрисдикциялық емес нысанын білдіреді, ал тек сот дау туындаған жағдайда ұстап қалуды дұрыс қолдануды қадағалайтын орган ретінде танылады. Ұстап қалудың белгілері өзін-өзі қорғау белгілеріне сай келеді. ҚР АҚ-нің 338-1-бабына орай [2], борышқорға не борышқор көрсеткен тұлғаға берілуге тиіс зат қарамағында болған несие беруші, борышқор осы заттың құнын төлеу немесе несие берушіге оған байланысты шығындар мен басқа да залалдарды өтеу жөніндегі міндеттемені мерзімінде орындамаған жағдайда, тиісті міндеттеме орындалғанға дейін оны ұстап қалуға құқылы.

Қажетті қорғану азаматтық құқықтарды өзін-өзі қорғау тәсілінің бірі болып табылады.

Қажетті қорғану - әр адамның өміріне, денсаулығына, мүлкіне, тұрғын үйіне, меншігіне және басқа да заңмен қорғалатын құқықтары мен мүдделеріне қоғамға қауіпті қол сұғушылықтардан қорғануға ажырамас конституциялық құқығы болып табылады.

Қажетті қорғану институты кешенді институт қатарына жатады, яғни азаматтық құқықта, қылмыстық құқықта да, әкімшілік құқықта да көзделген. Азаматтық құқықтағы қажетті қорғанудың қылмыстық құқыққа қарағанда мазмұны көлемді. Егер қылмыстық құқықтағы қажетті қорғану қылмыс құрамының белгілері танылғанымен, қылмыс болып табылмайтын әрекеттер, ал азаматтық құқықтағы қажетті қорғану азаматтық құқықбұзушылық ұғымына кіретін, бірақ заңдық жауапкершілік шараларын қолдануға әкеп соқтырмайтын әрекеттер танылады.

Әрбір адам өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін, басқа адамның, қоғамның, мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделерін қолсұғушылықтан қорғауға құқығы бар. Қажетті қорғану кез келген азаматтың заңды құқығы. Кез келген азамат билік өкілдерінің немесе басқа адамдардың көмегіне жүгіну мүмкіндігіне немесе қашу арқылы қол сұғушылықтан құтылуына қарамастан қажетті қорғану құқығын пайдалана алады.

Қажетті қорғану әрекеті қолсұғушылыққа жатқызатын және қорғану ретінде сипаттайтын шарт-жағдайлар болғанда ғана құқыққа сай деп есептелінеді.

Қолсұғушылық мынадай болуы тиіс:

- қоғамға қауіпті болу, яғни жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен мүдделеріне елеулі зиян тигізетіндей болуы қажет;
- қол сұғушылықтың нақты бар болуы, яғни басталған, бірақ аяқталмаған;
- шынайылық. Ол қылмыстың әрекеттің қорғанушының қиялында ғана емес, объективтік шынайылығында орын алуын білдіреді;
- жеке адамдардың құқықтары мен мүдделері ғана емес, басқа адамдардың, сонымен бірге қоғам мен мемлекеттің мүдделерін де қорғауға жол беріледі;
- зиян тек шабуылдаушыға келтіріледі, үшінші тұлғаға зиян тигізілмеуі керек;
- қажетті қорғаныстың шегінен шықпауы тиіс.

Осыған байланысты қаза келтіру не денсаулығына зиян келтіру бойынша істерді жүргізу кезінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің (бұдан әрі - ҚК) [3] 32-бабының қажетті қорғаныс және оның шектері туралы ережелеріне сүйене отырып, мақсат, себеп, кінә нысанын, қылмыстың жасалу тәсілін және әрекетті дұрыс саралауға қажетті басқа да мән-жайларды мұқият анықтау керек.

Барлық адамдардың кәсіби немесе өзге де арнаулы даярлығына және қызмет жағдайына, жынысына, жасына және басқа да жағдайларға қарамастан тең дәрежеде қажетті қорғануға құқығы бар. Бұл құқық адамға заңмен қорғалатын қандай объектіге қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасалғанына, ол объект қорғанушының өзіне немесе басқа адамдарға тиесілі екендігіне, сондай-ақ қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан құтылу не басқа адамдардың немесе мемлекеттік органдардың көмегіне жүгіну мүмкіндігіне қарамастан тиесілі болып табылады.

Адамды қажетті қорғаныс жағдайында болды деп тану үшін қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасалғанын және бұл қол сұғушылық оның осы қол сұғушылықты болдырмау немесе тойтарыс беру үшін шабуыл жасаушыға қаза келтіру немесе денсаулығына зиян келтірумен ұштасқан әрекеттер жасауына себеп болғанын анықтау қажет.

Қорғанушы адамның немесе басқа да тұлғалардың әлеуметтік маңызы бар құндылықтарына, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтіруге бағытталған қол сұғушылық қоғамға қауіпті деп танылады. Тиісінше қажетті қорғану кезінде адамның құқығы, яғни оның өмірі, денсаулығы, жыныстық тиіспеушілігі, ар-ожданы мен намысы, меншігі, тұрғын үйі, жер учаскесі және қорғанушының өзіне және басқа тұлғаларға тиесілі өзге де құқықтары, сондай-ақ қоғам және мемлекеттің мүдделері қорғау объектілері бола алады.

Адам одан қорғануға құқылы қол сұғушылық қасақана және абайсызда жасалуы мүмкін, онда қылмыс құрамы болуы немесе қылмыс болмауы мүмкін, алайда, бұл мән-жайлар қорғанушының қорғану құқығына әсер етпейді, өйткені қорғанушы қылмыстық жауаптылыққа тартылуға жататын адамнан, және есі дұрыс емес немесе қылмыстық жауаптылыққа тартылуға жасы жетпеген адамнан тікелей келген қасақана немесе абайсыз қол сұғушылықтан бірдей мөлшерде қорғануға құқылы.

Зиян қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасаған адамның өзіне тікелей келтірілсе ғана ол қажетті қорғану жағдайында жасалған деп танылуы мүмкін (соның ішінде олар техниканы, жануарларды, есі дұрыс емес адамдарды, жасөспірімдерді пайдаланған жағдайларда да).

Шабуыл жасаушының қасақана немесе абайсыз әрекеттерімен зиян келтіріліп болғанда ғана емес, зиян келтіру әлі басталмаған, бірақ нақтылы келтірілу қаупі төнген (мысалы, қол сұғушылықты іске асыруға дайындық әрекеттері жасалған және б.), не қол сұғушы құқыққа қарсы әрекеттерін әлі аяқтамаған (ұрып-соғуын жалғастырған, ұрланған заттарды пәтерден әкетіп үлгермеген) кезде, сондай-ақ негізінен аяқталған, бірақ істің мән-жайларына қарай қорғанушы үшін оның қай сәтте аяқталғаны айқын болмаған қол сұғушылықтан кейін іле-шала жалғасқан қорғану кезінде қажетті қорғануға жол беріледі. Аталған жағдайларды қол сұғушылықтың басталу және аяқталу сәттерінің айыпталушыға қаншалықты көрінеу болғанына, оның нақтылы қалыптасқан жағдайда ахуалды дұрыс бағалауға мүмкіндігі болған-болмағанына қарап бағалау қажет.

Қылмыстың формальды жағынан белгілері бар, бірақ маңызының шамалылығына қарай қоғамдық қауіп тудырмайтын әрекеттер жасаған адамға зиян келтірген, сондай-ақ өзінің мінез-құлқымен әдейілеп шабуыл жасауға киіліккен (арандатқан), содан кейін осы жағдайды құқыққа қарсы әрекеттер жасауға (мысалы, төбелес шығару, жазалау, кек алу және т.б.) сылтау ретінде қолданғысы келген адам қажетті қорғану жағдайында болды деп танылмайды. Егер арандатушылық жасаған адам нақтылы зиян келтірмесе, онда арандатуға ұшыраған адамның қарсы әрекеттерін қажетті қорғану жағдайында жасалған деп есептеуге негіз жоқ. Мұндай әрекеттер жалпы негіздегі жауаптылыққа әкеп соқтырады. Сондай-ақ өзі қажетті қорғану жағдайында болған немесе өзге де жағдайларда заңды әрекеттер жасаған (мысалы, қылмыскерді ұстау кезінде) адамға қарсы бағытталған әрекеттер қажетті қорғану жағдайы ретінде қаралмайды.

Қажетті қорғану жағдайында жасалынған деп танылатын қорғанудың әрекеттерін танудың алғышарттары қылмыстық та, азаматтық құқықта да бірдей танылады. Яғни, қажетті қорғану шабуыл жасау және қорғау болып танылады.

Қажетті қорғануды жалған қорғанудан ажырата білу керек. Жалған қорғану кезінде қоғамға қауіпті қол сұғушылық шын мәнінде нақтылы болмайды, бірақ оқиғаның жағдайына қарай қорғанушының қол сұғушылық жасалды деп ойлауына негіз болып, осыған орай ол қол сұғушылыққа қарсы әрекет жасадым деп қате жорамал жасайды.

Жалған қорғану кезінде келтірілген зиян үшін мынандай мән-жайлар бар болған кезде: 1) қалыптасқан жағдайға байланысты зиян келтірушінің қажетті қорғаныс жағдайында әрекет жасадым деп негізді ойлаған, бірақ ол қорғаныс шегінен шығып кеткенде; 2) зиян келтіруші тиісінше мұқият болса жағдайды дұрыс бағалауға және қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың жоқтығы туралы тұжырым жасауға мүмкіндігі болғанда (мысалы, көршілерінің пәтерінен сумка көтеріп шыққан бейтаныс адамды көріп, ұрлық жасады деп ойлап зиян келтірсе, ал жәбірленуші көршілердің туысқаны болып шықса) қылмыстық жауаптылық туындайды. Мұндай жағдайларда адам нақтылы қателік туралы ережелер бойынша, яғни тиісті тұлғалардың заңмен қорғалатын объектілеріне абайсызда зиян келтіргені үшін жауаптылыққа тартылады.

Шындығында қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасамаған, бірақ қорғанушының пікірінше солай жасауы мүмкін адамға келтірілген зиян қажетті қорғануды құрамайды, өйткені әрекет белгілі бір адамнан келетін нақтылы қоғамға қауіпті қол сұғушылықты тойтаруға емес, белгісіз адамдар тобына зиян келтіруге бағытталады (мысалы, жемістерін ұрлатпау үшін жеміс бағының иесі қақпаға бекітіп қойған жарылғыш заттан сол жерге кездейсоқ келген адамға келтірілген зиян).

ҚР ҚК 32-бабының бірінші бөлігіне сәйкес, қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасаған адамға қажетті қорғану жағдайында зиян келтіру қылмысты құрамайды және бұл орайда қажетті қорғану шегінен шығуға жол берілмесе, қылмыстық жауаптылыққа әкеліп соқпайды. Қол сұғушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілігі дәрежесіне көрінеу сай келмейтін қасақана әрекеттерді қажетті қорғану шегінен шығу деп түсіну керек. Қол сұғушылыққа тойтарыс беру немесе болдырмау бойынша мұндай әрекеттердің сөзсіз салдары шабуыл жасаушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтірілу болып табылады.

Қажетті қорғану шегін және қол сұғушылық пен одан қорғанудың сәйкестігін/сәйкессіздігін дұрыс анықтау үшін әр іс бойынша: қол сұғушылықтың сипатын, оның қоғамдық қауіптілігін, қол сұғушылықтың қарқынын, қорғану дәрежесінің шабуылға сәйкестігін/сәйкессіздігін, қол сұғушыға келтірілген зиянның мәнін, келтірілген зиянның көрінеу (анық) шектен тыстығын, мұндай зиян келтіруге мәжбүр еткен/мәжбүр етпеген жағдайды және басқаларды анықтау және баға беру қажет.

Қол сұғушылықтың сипатына баға берген кезде шабуыл жасаушының әрекеттерінің бағытын, күш қолдану, мүліктік немесе рухани (моральдық) сипатта болуы мүмкін келтірілген зиянның мәнін есепке алу қажет. Қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың дәрежесі оның сипатына, сондай-ақ шабуыл

жасаушылардың қарқынына, олардың санына, жас ерекшеліктеріне, қаруларының бар-жоғына және басқа да нақты мән-жайларға қарай анықталады.

Қорғанудың қол сұғушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне сәйкес келуі, қорғанушының өзінің күші мен шабуыл жасаушының күшінің нақтылы ара салмағын есепке алуын және барлық мән-жайларды ескере отырып, қол сұғушылыққа тойтарыс беруде қажеттіден артық зиян келтіруге жол бермеуін көздейді. Бұл орайда қорғанушыларға қасақана келтірген зиянның шабуыл жасаушыға келтірілген немесе келтірілуі мүмкін зиянның көлеміне, сипатына сәйкес келмеуі қорғану құқығын жүзеге асыру үшін осындай зиян келтірудің қажеттілігі жоғы көрінеу айқын болғанда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады.

Шабуыл жасау мен қорғанудың сәйкестігін бағалағанда қажетті қорғану арқылы қол сұғушыға зиян келтіру қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайтынын қарастыратын ҚР ҚК 32-бабының үшінші бөлігін ескеру қажет. Қол сұғушылықтың адам өміріне қарсы бағытталуын, сондай-ақ заңмен қорғалатын басқа да объектілерге қол сұғушылық кезінде қару қолданылуын заң шығарушы, шабуыл жасаушыға келтірілген зиянның сипатына қарамастан қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың сипаты мен дәрежесіне сәйкес деп танылатын мән-жайлар ретінде қарастырады. Мұндай әрекеттер қажетті қорғану шегінде жасалған деп қарастырылады және қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды. Атыс немесе суық қаруға, оқ-дәріге жатқызылған, олардың көмегімен адамға қаза келтіруге болатын, оның шабуыл жасаушыда болуы қажетті қорғаныс шегінен шығуды жоққа шығаратын мән-жайлар болып табылатын заттарды қару деп таныған жөн. Шаруашылық-тұрмыстық және басқа мақсатта қолданылатын өзге де заттармен (балға, балта, асүй пышағы, жас шығарғыш немесе тітіркендіргіш заттармен жаракталған тозаңдатқыштар, тас, таяқ, кірпіш және т.с.с.) қаруланған шабуыл жасаушыға келтірілген зиян, тек қажетті қорғану шегінен шықпаған жағдайда жауаптылыққа әкеп соқпайды.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңдары қажетті қорғану кезінде келтірілген кез келген зиян үшін емес, тек қасақана келтірілгені үшін жауапкершілік белгілейді. Осыған орай, қажетті қорғану шегінен шығу кезінде жасалған қылмыстар субъективтік жағынан тек қасақана кінә болып сипатталады. Егер зиян қол сұғушыға абайсызда келтірілсе, онда қажетті қорғану шегінен шығу кезінде жасалған мұндай әрекет қылмыстық деп танылмайды және жазалануға жатпайды.

ҚР ҚК 99-бабында (қажетті қорғану шегінен шығу кезінде кісі өлтіру), 109-бабында (қажетті қорғану шегінен шығу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру) қарастырылған қылмыстардың белгілері болғанда ғана қажетті қорғану шегінен шығу кезінде келтірілген зиян үшін жауаптылық туындайды. Бұл қажетті қорғану кезінде шабуыл жасаушының денсаулығына келтірілген шағын немесе ауырлығы орташа зиян қорғанушыны қылмыстық жауаптылыққа тартуға әкеп соқпайды дегенді білдіреді.

Қажетті қорғану кезінде, бірақ оның шегінен шығу арқылы жасалған әрекет үшін қылмыстық жауаптылық туралы мәселені шешуде ҚР ҚК 66-бабында бекітілген, мұндай адамдарды қылмыстық жауаптылықтан босататын ереженің маңызы зор. Қылмыстық заңның аталған нормасы қоғамға қауіпті қылмыстан болған үрейлену, қорқу немесе сасқалақтау салдарынан қажетті қорғану шегінен шыққан адамды істің мән-жайын ескере отырып, ақтамайтын негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату мүмкіндігін қарастырады.

Аталған норманы қолданғанда, заң шығарушы, адамның үрейлену немесе қорқумен сипатталатын көңіл-күй жағдайын, сондай-ақ қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың әсерінен болған сасқалақтау салдарынан өзінің әрекетіне есеп бере алмауын қылмыстық жауаптылықтан босатуға негіз ретінде қарастыратынын және бұл мән-жайларды істің мән-жайларымен байланыстыратынын ескеру қажет. Демек, ҚР ҚК 66-бабы үрейлену, қорқу немесе сасқалақтау салдарынан қажетті қорғану шегінен шыққан адамды қылмыстық жауаптылықтан босату мүмкін екендігін қарастырады, бірақ бұл мән-жайларды адамды міндетті түрде дереу қылмыстық жауаптылықтан босатуға әкеп соқтыратын абсолютті жағдай деп санамайды, яғни ол факультативті болып табылады.

Шабуылға ұшыраған және қажетті қорғану кезінде қол сұғушыға зиян келтірген адамның қорқуы деп - оның өзіне жасалған қол сұғудан қатты үрейленуін, қатты қорқуын түсіну керек. Осыған ұқсас жағдайларда адамның көңіл-күйі аяқ астынан үрей, қорқыныш сезімінің пайда болуымен сипатталады. Қорғанушы адамның сасқалақтауы деп - оның қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан туындаған қорқу, үрейлену салдарынан аяқ астынан абыржуын, сасқалақтауын, ретсіз әрекеттер жасауын түсіну керек.

Қорғанушы қорқу, үрейлену немесе сасқалақтау жағдайында болды ма, оның осы жағдайы өзінің қорғану әрекеттерін бағалауына және қажетті қорғану шегінен шықпайтындай әрекет жасау

қабілетіне әсер етті ме деген мәселелерді анықтау үшін психологиялық-психиатрлық сараптама жасап, оның қорытындысын басқа дәлелдемелермен және қоғамға қауіпті қол сұғушылық нәтижесінде қалыптасқан нақтылы жағдаймен және одан қорғану әрекеттерімен бірге бағалау қажет. Осыған байланысты қорқу, үрейлену, сасқалақтау жағдайында қажетті қорғаныс шегінен шыққан адам қайсібір жағдайда қылмыстық жауаптылықтан босатылатынын, ал басқа жағдайларда босатылмайтынын ескере отырып, әрбір нақты жағдайда қылмыстың жасалуының мән-жайын (қол сұғушылықтың жасалу уақыты мен орнын, қол сұғушылар мен қорғанушылардың санын, шабуыл жасаушылардың шабуыл кезінде құралдар қолданған-қолданбағанын, тараптардың жасын, дене бітімін және психикалық жағдайын және т.с.с.) мұқият анықтау және айқындау қажет.

Шабуыл жасаушыға келтірілген зиянды бағалау кезінде қорғанушы адам қол сұғушылықтың салдарынан пайда болған толқу жағдайында ұдайы қауіптің сипатын нақты салмақтап және соған мөлшерлес қорғану тәсілін таңдай алмайтынын ескеру қажет. Сондықтан қоғамға қауіпті қол сұғушылық кезінде қару есебінде қолданылған құралдардың шабуыл жасаушыдан қорғанушыға өтуі барлық жағдайларда да өздігінен қажетті қорғану шегінен шығуды білдірмейді. Мұндай жағдайларда шабуыл жасаушы мен қорғанушының бұдан кейінгі әрекеттерінің сипатын және басқа да мән-жайларын ескеру қажет.

Қажетті қорғану шегінен шығу кезінде кісі өлтіру, денсаулыққа ауыр зиян келтіруді жан күйзелісі (аффект) жағдайында жасаған әрекеттерден ажырату қажет. Бұл орайда қажетті қорғану жағдайында, соның ішінде қажетті қорғану шегінен шыққанда да, айыпты қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан қорғануды көздейді, ал жан күйзелісі жағдайында өзін осындай күйге ұшыратқан адамға зиян келтіруді көздейді. Адамның осындай әрекеттер жасаған кездегі психикалық жағдайын анықтау үшін міндетті түрде психологиялық-психиатрлық сараптама жасап, оның қорытындысын басқа дәлелдемелермен бірге бағалау керек. Егер айыпты қажетті қорғану шегінен шықса және осы кезде жәбірленушінің құқыққа қарсы әрекеттерінің әсерінен жан күйзелісі жағдайында болса, онда әрекетті салдарына қарай ҚР ҚК 99 немесе 109-баптарымен саралау қажет.

Қажетті қорғану шегінен шығу кезінде қасақана кісі өлтіру немесе денсаулыққа ауыр зиян келтіру, тіпті ҚР ҚК 96-бабының екінші бөлігінде қарастырылған мән-жайлар болса да, тиісінше ҚР ҚК 99-бабының екінші бөлігі немесе ҚР ҚК 109-бабымен саралануға жатады. Сотталушының қорғану жағдайында қылмыс жасағанын анықтағаннан кейін, сот үкімде жалпылама тұжырымдармен шектелмеуі керек, істің нақты мән-жайларын ескере отырып, кім және қандай қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасағанын, оның кімге қарсы бағытталғанын, оның сипаты мен жасалу тәсілін, шабуыл жасаушы немен қаруланғанын, қорғанушы қандай құралмен және қандай тәсілмен қорғанғанын және т.б. көрсетуі, сондай-ақ қорғану амалдарының қол сұғушылықтың сипаты мен қауіптілігіне сәйкессіздігі неден көрінетінін, яғни қажетті қорғану шегінен шығудың мәнін ашуы тиіс.

Қажетті қорғаныстың шегінен шығуы – бұл қауіпті қолсұғушылықтың сипатына сай келмеуі немесе қорғаныс жағдайының сәйкес келмеуі салдарынан қолсұғушыға анық шектен тыс жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтіру (өлім немесе ауыр дене жарақаттары).

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 18-бабына сәйкес [4], қажетті қорғану жағдайында, яғни жеке басын, тұрғын үйін, меншігін, жер учаскесін және қорғанушының немесе өзге де адамдардың басқа да құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне қол сұғушыға зиян келтіру арқылы құқыққа қарсы қол сұғылудан қорғау кезінде, егер бұл ретте қажетті қорғану шегінен шығып кетуге жол берілмеген болса, заңда көзделген әрекетті жасау әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды.

Өздерінің кәсіби немесе өзге де арнаулы даярлықтарына және қызмет жағдайына қарамастан, барлық адамдар бірдей дәрежеде қажетті қорғаныс құқығына ие. Құқыққа қарсы қол сұғушылықтан аулақ болу не басқа адамдарға немесе мемлекеттік органдарға көмек сұрап жүгіну мүмкіндігі болғанына қарамастан, бұл құқық адамға тиесілі болады.

Қол сұғу сипаты мен дәрежесіне қорғанудың айқын сәйкес келмеуі, осының нәтижесінде қол сұғушыға жағдайдан туындамаған шектен тыс айқын зиян келтіру қажетті қорғану шегінен шығып кету деп танылады. Мұндай шектен шығушылық тек қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана әкімшілік жауаптылыққа әкеп соғады.

Қажетті қорғану жағдайында келтірілген зиян, егер бұл ретте оның шегінен асып кетпесе, өтеуге жатпайды.

Зиян келтіргені үшін жауаптылық, азаматтық құқықта – азаматтың жеке басына немесе мүлкіне не заңды тұлғаның мүлкіне зиян келтіргені үшін зиян келтірушінің жәбірленушіге оны толық

көлемде өтеуге міндеттілігі. Заңда немесе шартта зиян келтірушінің жәбірленушіге зиянның өтеуінен тыс өтемақы төлеуге міндеттілігі белгіленуі мүмкін. Зиян келтірген адам өзінің кінәсіз екенін дәлелдеген жағдайда зиянды өтеуден босатылады. Егер зиян жәбірленушінің өтінішімен немесе келісімімен келтірілсе, ал зиян келтірушінің әрекеттері қоғамның адамгершілік қағидаттарын бұзбаған болса, ол зиянды өтеуден босатылуы мүмкін. Қажетті қорғаныс жағдайында келтірілген зиян қорғаныс шегінен шығып кетпесе, өтелмейді. Аса қажеттілік жағдайда келтірілген зиян, яки зиян келтірушінің өзіне немесе басқа адамдарға төнген қауіпті жою үшін жасалған әрекеттерден келтірілген зиян, бұл қауіп басқадай жолмен жойылмайтын болған жағдайда, өтелуге тиіс. Мұндай зиянның келтірілуіне себеп болған мән-жайды ескере отырып, сот оны өтеу міндеттілігін үшінші бір адамға (зиян келтіруші соның мүддесі үшін әрекет еткен болса) жүктеуі мүмкін. Жұмыс беруші, яки заңды тұлға немесе азамат өзінің қызметкері еңбек (қызмет бабындағы, лауазымдық) міндеттерін орындау кезінде келтірген зиянды өтеуге міндетті. Жалпы ереже бойынша, мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, сондай-ақ, олардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттері (әрекетсіздігі) салдарынан, соның ішінде заңға немесе өзге құқықтық актіге сай келмейтін акт шығаруы салдарынан азаматқа немесе заңды тұлғаға келтірілген зиян өтелуге тиіс.

Заңсыз соттау, қылмыстық жауаптылыққа заңсыз тарту, қылмысты болдырмау шарасы ретінде қамауда ұстауды не кетіп қалмауға қолхат алуды заңсыз қолдану, тұтқындау немесе түзеу жұмыстары түріндегі әкімшілік шараларды заңсыз қолдану әрекеттері салдарынан келтірілген зиян өтеледі. 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар келтірген зиян үшін жауапкершілік олардың ата-аналарына, асырап алушыларға, қамқоршыларына, қорғаншыларына жүктеледі. 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар келтірген зияны үшін жалпы негізде жауапқа тартылады. Әрекетке қабілетсіз деп танылған азамат келтірген зиян үшін жауаптылық қорғаншыға немесе оны қадағалауға міндетті ұйымға жүктеледі. Маскүнемдікке салыну немесе есірткіқұмарлық салдарынан әрекетке қабілеті шектелген азамат келтірген зиянды оның өзі өтейді.

Әрекет етуге қабілетті азамат немесе 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адам өз әрекетінің мәнін түсіне алмаған немесе оны басқара алмаған жағдайда келтірген зияны үшін жалпы ереже бойынша жауап бермейді. Егер жәбірленушінің өміріне немесе денсаулығына зиян келтірілсе, сот жәбірленуші мен зиян келтірушінің мүліктік жағдайын, басқа да мән-жайларды ескере отырып, зиянды толық не ішінара өтеуді зиян келтірушіге міндеттейді. Ал өз әрекетінің мәнін түсіне алмаған жағдайға маскүнемдікпен, есірткі заттарын қолданумен, басқа да тәсілдермен өзін-өзі жоғарыдағыдай жағдайға келтірген зиянкес жауаптылықтан босатылмайды. Қызметі қоршаған ортаға жоғары қауіп төндіретін заңды тұлғалар мен азаматтар келтірілген зиянды (бұл зиянның еңсерілмейтін күш немесе жәбірленушінің қаскүнемдігі салдарынан болғанын дәлелдей алмаса) өтеуге міндетті. Бірлесіп зиян келтірушілер жәбірленуші алдында бірге жауап береді.

Аса қажетті жағдайда, яғни зиян келтірушінің өзіне немесе басқа тұлғаларға қатер туғызатын қауіпті жою үшін келтірілген зиян, егер бұл қауіпті осы жағдайларда өзге құралдармен жою мүмкін болмаса, оны зиян келтірген тұлға өтеуге тиіс. Мұндай зиян келтірілген мән-жайларды ескере отырып, сот оны өтеу міндетін зиян келтіруші мүддесіне іс-әрекет жасаған үшінші бір тұлғаға немесе үлестік тәртіппен осы үшінші тұлға мен зиян келтірушіге жүктеуі, сондай-ақ осы үшінші тұлғаны да, зиян келтірушіні де зиянды өтеуден толық немесе ішінара босатуы мүмкін.

Қылмыстық құқықта заңмен қорғалатын мүдделерге аса қажет болған жағдайда зиян келтіру, яғни белгілі бір адамның немесе өзге де адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою үшін зиян келтіру, егер бұл қауіпті басқа амалдармен жою мүмкін болмаса және бұл орайда аса қажеттілік шегінен шығып кетушілікке жол берілмесе қылмыс болып табылмайды.

Құқық қорғау мүдделеріне алды алынғанға тең немесе одан гөрі елеулі зиян келтірілген, төнген қатердің сипаты мен дәрежесіне және қатер жойылған жағдайға көрінеу сәйкес келмейтін зиян келтіру аса қажеттілік шегінен шығу деп танылады. Мұндай шектен шығушылық тек қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана жауаптылыққа әкеп соғады.

ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 20-бабына сәйкес, аса қажеттілік жағдайында, яғни осы адамның немесе өзге де адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою үшін қорғалатын мүдделерге зиян келтіру, егер бұл қауіпті өзге құралдармен жою мүмкін болмаса және бұл орайда аса қажеттілік шегінен асуға жол берілмесе, әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды.

Сонымен қорыта келгенде, қатер төндірген қауіптің сипаты мен дәрежесіне және қауіп жойылған, құқық қорғау мүдделеріне тең немесе зиянды болдырмаудан айтарлықтай көбірек зиян келтірген, жағдайға анық сәйкес келмейтін зиян келтіру аса қажеттілік шегінен асып кету деп танылады. Мұндай асып кету тек қасақана зиян келтірген жағдайда ғана жауаптылыққа әкеп соғады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Басин Ю.Г. Защита вещных и обязательственных прав // Юридическая газета. -№ 25. - 23 июня. - 1999.*
- 2 *Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. – Алматы: Юрист, 2019. -387 б.*
- 3 *Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: Юрист, 2019. -415 б.*
- 4 *Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексі. – Алматы: Юрист, 2019. -754 б.*

КОНСТИТУЦИЈАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО CONSTITUTIONAL LAW

УДК 324.4
МРНТИ 10.15.23

М.Т.Бейсенбаева¹, Б.Т.Алимжанов¹

¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

КОНСТИТУЦИЈАНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МЕХАНИЗМІ ЖӘНЕ ОНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының Конституциясын жүзеге асыру механизмі, оны ұйымдастырушылық құқықтық қамтамасыз ету туралы, конституциялық құқықтың өзекті проблемаларына талдау жасалды. Мақала авторлары Қазақстан Республикасындағы Конституцияны жүзеге асырудың негіздеріне шолу мен талдау жасалған. Жүргізілген зерттеу негізінде конституцияны жүзеге асыру механизмі мен оны ұйымдастырушылық, құқықтық қамтамасыз етудің негізгі мәселелерін шешу жолдары ұсынылды.

Кілт сөздер: заң, заң, Конституция, нормалар, Конституциялық Кеңес.

М.Т.Бейсенбаева¹, А.Т.Алимжанов¹

¹Kazakh National Agrarian Research University

ISSUES OF THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF THE CONSTITUTION AND ITS ORGANIZATIONAL AND LEGAL SUPPORT

Abstract

The article analyzes the current problems of constitutional law, the mechanism of implementation of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, its organizational and legal support. The authors of the article provide an overview and analysis of the basics of implementing the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

Based on the research, the author suggests a mechanism for implementing the Constitution and ways to solve the main problems of its organizational and legal support.

Key words: law, code, Constitution, norms, constitutional Council.

М.Т.Бейсенбаева¹, Б.Т.Алимжанов¹

¹Казахский национальный аграрный исследовательский университет

МЕХАНИЗМ РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТИТУЦИИ И ВОПРОСЫ ЕЕ ОРГАНИЗАЦИОННО- ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация

В статье сделан анализ актуальных проблем конституционного права, о механизме реализации Конституции Республики Казахстан, ее организационно-правовом обеспечении. Авторами статьи представлен обзор и анализ основ реализации Конституции Республики Казахстан.

На основе проведенного исследования предложен механизм реализации Конституции и пути решения основных проблем ее организационно-правового обеспечения.

Ключевые слова: право, закон, Конституция, нормы, Конституционный Совет.

Заң әдебиеттерінде «Конституцияны жүзеге асыру» түсінігімен қатар «жүзеге асырудың» синонимі ретінде «Конституцияны ықпал етуі» түсінігі де пайдаланылады. Осы екі түсініктің лексикалық жақындастығына, мазмұны жағынан бірінің орнына бірі қолданылуына қарамастан олардың мағыналық айырмашылықтарына назар аударайық. Конституция күшінде болатын уақыт бойы ықпал етеді және бұл қоғамның мемлекеттік-құқықтық дамуының тұрақты белгісі болып табылады. Ал жүзеге асыру түсінігі қолданылатын Конституцияны іс жүзіне асыруға бағытталған шаралардың жүйесін қамтиды. Мұнда азаматтардың, лауазымды адамдардың, қоғамдық бірлестіктердің, мемлекеттік органдардың жүйелі, тұрақты, мақсатты қызметі туралы сөз қозғалады [1, с.32]. Кейбір зерттеулерде конституциялық- құқықтық нормаларды «жүзеге асыру» түсінігін анықтағанда, ол «ықпал ету», «қолдану», «реттеу» сияқты түсініктермен теңдестірілген болатын. Осыған байланысты конституциялық ұйғарымдарды іске асыру тәжірибиесі бойынша даулы тұжырымдар туады. Мысалы, В.А. Пертцик конституциялық-құқықтық нормалардың «ықпал етуі» мен «жүзеге асуын» дәйекті түрде ажыратпайды [2, с.48]. В.А. Ржевский де «жүзеге асыру» түсінігін «ықпал ету», және «реттеу» түсініктерімен теңдестіріп қарастырады [3, с.17].

Сонымен қатар конституциялық құқықтық норма тек белгілі бір заңи мазмұны бар мәтін болғандықтан ол барлық қасиеттерін (реттеуші, қорғаушы) тек жүзеге асқанда ғана көрсетеді. Конституциялық – құқықтық нормаларды әлеуетін жүзеге асырудың конституциялық ықпал етудегі өзіне тән арнайы нысандары, тәсілдері және құқықтық салдары бар ерекше құбылыс ретіндегі тұтастай түсіну үшін оны жеке бір заңи жағдайларда (мысалы, конституциялық құқықтық нормалардың салалық заңдарда айқындалуы, олардың құқық қолданылуы) ғана келтіруге болмайды. Конституциялық ұйғарымдардың әлеуетін жүзеге асыру дегеніміз конституциялық ықпал етудің белгілі бір нәтижелі сатысын айқындайтын ерекше құқықтық құбылыс. Осыдан құқықты жүзеге асырудың біртұтас екі жағын ажырату орынды болар: іс жүргізуші (субъектілердің құқықтық норма қалыптарын іске асырудағы қызметі) және нәтижелі (осы қызметтің нәтижесі) [4, с.3]. Ендеше конституциялық құқықтық нормалардың әлеуетін жүзеге асыру осы нормаларды ықпал етуінің нәтижелі жағы болып табылады. Конституцияны ұғыну мен түсіндіруде, оның үстемдігін және Қазақстанның бүкіл аумағында және халықаралық қатынастар саласында тікелей қолданылуын қамтамасыз етуде Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесіне елеулі рөл беріледі. Негізгі Заңда белгіленген миссия мен функцияларды орындай отырып, Конституциялық кеңес Қазақстан өмірінің барлық жақтарын конституцияландыру процесінің белсенді қатысушысы болады, заңнамада қазіргі заманғы жүйелі негіздерді белгілеуге ықпал етеді, мемлекеттік құрылыс пен құқықтық жүйеге жалпыға бірдей танылған және ұлттық құндылықтарды енгізеді, адам, қоғам және мемлекет арасындағы өркениетті өзара қарым-қатынастарды дамытуды ынталандырады.

Нормалардың ықпал етуі олардың әлеуетін жүзеге асқанын білдірмейді, бұл тек олардың тәжірибиеге, қоғамдық нақтылыққа келу процесін жорамалдайды, бағыттайды және қамтамасыз етеді. Конституциялық- құқықтықтың нормалардың әлеуетін жүзеге асыру терең түсіну үшін оның мәнін қарастыру қажет. Мәнін қарастыру арқылы зерттеліп жатқан процестің заңды байланыстарын ашуға, даму бағытын түсінуге болады. Конституциялық- құқықтықтың нормалардың әлеуетін жүзеге асырудың мәні құқықтың әлеуметтік бағыттылығымен айқындалады. Конституциялық құқықтық нормаларды, салалық нормаларға қарағанда, жүзеге асырудың әлеуметтік әлеуметтік – саяси жақтары сан алуан. Конституцияның негізгі әлеуметтік қызметі қоғамдық – экономикалық саяси құрылыстың ең маңызды институттарын реттеуде тұрады. Конституцияның табиғаты қоғамның негізгі нормативтік құқықтық актісі және басты саяси құқықтық құжатты қасиеттерінің тұтастығы ретінде айқындалады. Міне, айтылғандардан Конституция нормаларын жүзеге асыру көп жақты екенін көреміз. Яғни, конституциялық – құқықтық нормаларды жүзеге асыру заңи, саяси, әлеуметтік, идеологиялық және әлеуметтік – психологиялық жақтарының өзара қатынасының жоғарғы сатысын көрсетеді. Өзінің мәнісінде конституциялық- құқықтық нормаларды жүзеге асыру- бұл конституциялық ықпал етудің белгілі бір сатысын сипаттайтын әлеуметтік құқықтық – құбылыс, оның нәтижелі бөлімі.

Жалпы құқық теориясында құқықтық нормаларды жүзеге асыруды құқық субъектілерінің құқыққа сай мінез- құлыққа жетумен ұштастырады. Бірақ, құқыққа сай мінез-құлық, көп жағдайларда, құқықтық нормаларды жүзеге асырудың мақсаты емес, ол тек сол құқықтық нормаларда көрсетілген белгілі бір әлеуметтік нәтижелерге жетудің құралы болады. Сонымен, конституциялық – құқықтық норманы жүзеге асыру дегеніміз конституциялық реттеудің сатысы, олардың ықпал етуінің нәтижелік жағы болып табылады. Ықпал етудің өзі жүзеге асқанды білдірмейді. Ол конституция

норманың адамның тұрмыс тіршілігінде іс- жүзіне асуын жорамалдайды, бағыттайды және қызмет етеді. Мемлекеттануда конституциялық құқықтық нормалардың жүзеге асыру ерекшеліктерін, әдетте, олардың қолданылуы сипатымен (тікелей немесе жанама түрде) байланыстырады. Осыған байланысты екі негізгі позицияны ажыратуға болады. Бірінші позицияға сәйкес, Конституцияның барлық нормалары тікелей қолданылады. Екінші позицияға сәйкес, конституциялық – құқықтық нормалар тікелей және жанама қолданылады. Конституцияны жүзеге асыру ұйымдастырушылық - құқықтық қамтамасыз етудің мейлінше ең басты мәселесі бұл, конституцияның әлеуетін жүзеге асыру. Ал Қазақстан Республикасының әлеуетін жүзеге асыру үшін, конституцияның нормаларын жүзеге асыру қажет. Конституцияның жүзеге асыру ұйымдастырушылық - құқықтық қамтамасыз ету мемлекеттік органнан бастап, Қазақстан Республикасының азаматтарына дейін міндетті деп ойлаймын Конституцияның ұйымдастырушық құқықтың жүзеге асуы, мемлекетіміздің құқықтық мемлекетке жетудің ең басты қадамы болып табылады. Көріп отырғанымыздай, конституциялық құқық нормаларын жүзеге асыру көп өлшемді мәселе болып табылады. Оны зерттеуде құқықтық нормаларды іске асыру нысандарын ғана емес, олардың психологияға, адамдардың санасына әсерін талдау маңызды орын алады, өйткені Конституциялық-құқықтық мінез-құлықтың психологиялық аспектісі мемлекеттің Негізгі Заңының нормалары мен субъектілердің конституциялық-құқықтық саладағы нақты іс-әрекеттері арасындағы байланыстырушы буын болып табылады [5]. Мұның бәрі конституциялық нормаларды жүзеге асырудың мінез-құлық аспектісінің ғылыми проблематикасының маңыздылығын, олар қарастырылатын субъектілердің мінез-құлқындағы құқықтық нормалар процесінің нақты жағдайларын зерттеуді көрсетеді.

Олардың ішіндегі неғұрлым нәтижелісі мынадай тәсілдермен қол жеткізілетін құқықтық нұсқамаларды ерікті түрде жүзеге асыруды қамтамасыз ету болып табылады: а) құқықтық нұсқамаларда көрсетілген ерік-жігердің осы белгілеулерді жүзеге асыруға шақырылған субъектілердің ерік бойынша сәйкестігін белгілеу; б) құқықтық нұсқамалар (тыйым салулар, рұқсат етулер, міндеттер) киілетін нысандардың ақылға қонымды үйлесімділігін айқындау); в) құқықтық жүйені дамытудың тиісті жағдайларында орындауға арналған құқық нормаларының мазмұны мен мақсатына сәйкес іске асырылуын негіздейтін субъектілерге (ынталандырушы және мәжбүрлі) психологиялық ықпал ету құралдарын таңдау арқылы жүзеге асырылады [6]. Сонымен қатар, негізгі назар құқықтық нормалардағы талаптардың іс-әрекетін өзін-өзі қамтамасыз ету мүмкіндігіне ие құқықтық ережелерді ерікті түрде жүзеге асыруды қамтамасыз етудің бірінші әдісіне аударылады.

Осылайша, Конституциялық қағидаларды, нормаларды және өзге де нұсқамаларды іске асыру тетігінің тиімділігі көптеген факторлар мен жағдайлардың, оның ішінде әлеуметтік алғышарттардың, нормативтік, идеологиялық, ұйымдастырушылық және өзге де кепілдіктердің жиынтық әрекетіне байланысты, олар бір-бірін өзара нығайта отырып, Конституция мен конституциялық заңнаманы жүзеге асыру процесінің жалпы мақсаттылығын және оның барынша нәтижелілігін қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, айтарымыз конституцияның әлеуетін жүзеге асыру түрлі талаптарға сәйкес жіктеп көрсетуге болады. Былайша алып қарағанда конституциялық құқықтық нормаларды жіктеу, яғни конституциялық құқықтық нормаларды типологиялау өте күрделі жүйенің жиынтығынан тұрады. Конституциялық құқықтық нормаларды жіктеу, бұл нормаларды қолдану ісін жеңілдетуге мүмкіндіктер береді.

Конституцияның әлеуетін жүзеге асыру барысында, бірнеше бағыттарды қамтитын ерекше механизмі бар белгілі қызмет бағытын құрайды.

Бұл жүргізілген зерттеу барысы бізге конституциялық құқықтық нормалардың конституциялық реттеу процесінде алатын орнын айқындауға мүмкіндік береді. Конституцияның әлеуетін жүзеге асыру конституциялық нормалардың әрекет етуінің қорытынды және нәтижелі сатысы болып табылады. Жалпы конституциялық норманың әрекет етуі бір мезгілде оның қолданылуын білдірмейді. Негізінен ол конституциялық құқықтық норманы бағыттайды және оның жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Конституцияның әлеуетін жүзеге асырудың мәнін зерделеу, оның нормативтік және әлеуметтік тұрғыда көрініс беруінің объективтік байланысын ашуға мүмкіндік жасайды [7, с.35]. Бұл тұрғыдан алап қарағанда, Конституция нормаларын жүзеге асыру тұрғыдан алып қарағанда, Конституцияның әлеуетін жүзеге асыру кең әлеуметтік құқықтық құбылыс болып табылады [8,с.29]. Онда бес функционалдық бағыт қамтылады. Олар саяси, нормативтік, идеологиялық және әлеуметтік

психологиялық. Мұны біз конституцияның әлеуетін жүзеге асуына ықпал ететін факторлар мәселесін қараған кезде терең талқылаймыз.

Конституцияның әлеуетін жүзеге асырудың мазмұны конституциялық құқықтық қатынасқа қатысушылардың белсенді құқыққа сай әрекетерінен тұрады. Конституцияның әлеуетін жүзеге асырудың мәні, оның алдына қойған мақсатына жету болып табылады.

Конституцияның әлеуетін жүзеге асырудың әлеуметтік – құқықтық сипатын тану барысында конституциялық мүдделерін орны ерекше болып табылады. Конституциялық мүдделердің негізінен конституциялық нормаларда көрініс тапқан, әлеуметтік дамудың өлшемдері болып табылады. Конституциялық мүдделерді терең талдау конституциялық құқықтық нормалардың әлеуметтік маңызын және бағытын айқындауға ықпал жасайды. Осы ұрғыдан алып қарағанда, ол конституциялық құқықтық нормаларды қалаптастыру ісіндегі бағдар қызметін атқарады. Әрбір норманың мүддесіне терең бойлау, оны жүзеге асыру тиімділігінің кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Круглый стол: Проблемы правовой ответственности государственных органов и служащих // Государство и право. - 2000. - № 3. - С.28-35.*

2 *Пертцук В.А., Шмайлова Л.П. Реализация конституционных норм // Советское государство и право. - 1979. - № 5. - С.47*

3 *Ржевский В.А. К вопросу о регулятивном характере общих норм советской конституции // Проблемы конституционного права: Межвуз. науч. сб.: Вып.3. - Саратов: 1979. – С.17-21.*

4 *Ким Ю. Роль и значение Конституционного совета в обеспечении конституционной законности // Мысль. – 1997. - №1. - С 2-5.*

5 *Послание Конституционного Совета Республики Казахстан от 16 июня 2015 года № 11-2/1 «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан». – Режим доступа: <http://ksrk.gov.kz/solutions/poslanie-konstitucionnogo-soveta-respubliki-kazakhstan-ot-16-iyunya-2015-goda-no-11-21>*

6 *Әбіш С.С. О формах реализации конституционных норм // Вестник Евразийской юридической академии имени Д.А. Қунаева, 2010- Кіру режимі: <https://articlekz.com/article/21851>*

7 *Баймаханов М.Т. К вопросу о роли текущего законодательства в обеспечении реализации Конституции // Теоретические вопросы реализации Советской Конституции. – М., 1982. - С.30-39.*

8 *Taitorina V.A.. Rational model of the constitution functioning // Вестник КазНПУ имени Абая. - 2020. -№3(61). – С.25-30.*

УДК 324.4

МРНТИ 10.15.23

М.Т.Бейсенбаева¹, И.Б.Адылканова¹

¹Казахский национальный аграрный исследовательский университет

**АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА КАК ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ**

Аннотация

В статье осуществлен анализ проблемы конституционно-правового статуса Ассамблеи народа Казахстана. Цель исследования состоит в раскрытии конституционно правового статуса и деятельности ассамблеи народов Казахстана в сфере реализации национальной политики; в рассмотрении правовых основ регулирования национальной политики в Республике Казахстан. Априори созданная как общественно-политический институт реализации национальной политики Ассамблея народа Казахстана является главным органом по продвижению и защите межконфессионального и межэтнического согласия в стране. На основе проведенного исследования предложены рекомендации для совершенствования конституционно-правового статуса Ассамблеи народа Казахстана.

Ключевые слова: право, закон, Конституция, Ассамблея народа Казахстана, межнациональное согласие, национальная политика, конституционно-правовой статус.

М.Т.Бейсенбаева¹, И.Б.Адылканова¹

¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ ҰЛТТЫҚ САЯСАТТЫ ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының конституциялық-құқықтық мәртебесінің мәселесіне талдау жасалды. Зерттеудің мақсаты ұлттық саясатты іске асыру саласындағы Қазақстан халықтары Ассамблеясының конституциялық құқықтық мәртебесі мен қызметін ашу; Қазақстан Республикасындағы ұлттық саясатты реттеудің құқықтық негіздерін қарастыру болып табылады. Ұлттық саясатты іске асырудың қоғамдық-саяси институты ретінде құрылғаны жалпыға мәлім Қазақстан халқы Ассамблеясы елдегі конфессияаралық және этносаралық келісімді ілгерілету және қорғау жөніндегі басты орган болып табылады. Жүргізілген зерттеу негізінде Қазақстан халқы Ассамблеясының конституциялық-құқықтық мәртебесін жетілдіруге байланысты ұсыныстар жасалды.

Кілт сөздер: құқық, заң, Конституция, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ұлтаралық келісім, ұлттық саясат, конституциялық-құқықтық мәртебе.

М.Т. Beissenbayeva¹, I.B. Adylkanova¹

¹Kazakh National Agrarian Research University

ASSEMBLY OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN AS A SOCIAL POLITICAL INSTITUTE IMPLEMENTATION OF THE NATIONAL POLICY

Abstract

The article analyzes the problem of the constitutional and legal status of the Assembly of the People of Kazakhstan. The purpose of the study is to reveal the constitutional legal status and activities of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan in the implementation of national policy; in consideration of the legal framework for regulating national policy in the Republic of Kazakhstan. A priori, the Assembly of the People of Kazakhstan, created as a socio-political institution for the implementation of national policy, is the main body for the promotion and protection of interfaith and inter-ethnic harmony in the country. On the basis of the conducted research, recommendations are proposed for improving the constitutional and legal status of the Assembly of the People of Kazakhstan.

Key words: law, law, Constitution, Assembly of the People of Kazakhstan, interethnic consent, national policy, constitutional and legal status.

Введение

Форум народа Казахстана 1992 года, посвященный первой годовщине независимости молодого государства, можно отнести к генезису общественно-политического института реализации национальной политики – Ассамблеи народа Казахстана. На данном форуме впервые была озвучена идея создания Ассамблеи, главным предназначением которой должно было стать обеспечение межнационального согласия в многонациональном государстве.

Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 г. № 2066 Об образовании Ассамблеи народов Казахстана определил статус созданного органа - консультативно-совещательный орган при Главе государства [1, 2].

В результате конституционной реформы 2007 года Ассамблея народа Казахстана придан конституционный статус, она получила право избирать в Мажилис Парламента девять депутатов, что значительно повысило общественно-политическую роль Ассамблеи.

20 октября 2008 года был подписан Закон Республики Казахстан № 70-IV «Об Ассамблее народа Казахстана» [3]. Таким образом, Ассамблея народа Казахстана стала полноправным субъектом политической системы страны, были определены нормативные правовые основы ее деятельности.

Отношение общества к статусу и деятельности Ассамблеи народа Казахстана неоднозначное. Предназначение данного органа, обозначенное выше, дает все основания для вывода о его целесообразности и важном значении для реализации национальной политики. Однако практика показывает наличие существенных пробелов в деятельности Ассамблеи народа Казахстана при возникновении конфликтных ситуаций, имеющих оттенки межнациональных противоречий: когда требуется молниеносная реакция, данный орган показывает неспособность к срочному принятию необходимых мер по урегулированию коллизий. В связи с изложенным, представляется необходимой актуализация правового статуса Ассамблеи народа Казахстана, анализ норм, регулирующих ее деятельность.

Методы исследования

В целях исследования проблемы изучены и проанализированы научные источники и законодательство Республики Казахстан, а также материалы средств массовой информации. При проведении анализа конституционно-правового статуса Ассамблеи народа Казахстана были применены следующие методы: анализа и синтеза, индукции и дедукции, сравнительно-аналитический, научного обобщения, логический, формально-юридический, специально-юридический методы.

Результаты и обсуждение

Историческая ретроспектива создания и развития Ассамблеи народа Казахстана как совершенно новой, уникальной структуры началось с малых ассамблей в регионах и связана с инициативой Первого Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева, ратовавшего за сохранение и дальнейшее укрепление межнационального согласия в республике.

Создание в статусе консультативно-совещательного органа в марте 1995 года Ассамблеи народа Казахстана обусловлено необходимостью создать в обществе атмосферу, которая будет способствовать и поддерживать политическое, экономическое и социальное реформы, а не отвлекать время и силы на решение дополнительных проблем. Полиэтничность должна была стать не слабостью страны, а дополнительным преимуществом. Скрепить интересы всех этносов, обеспечить неукоснительное соблюдение прав и свобод граждан независимо от их национальной принадлежности. Работа Ассамблеи народа Казахстана в последующие годы показала, что надежды, возложенные на нее при создании, оправдались. «В начале нового века казахстанская модель межэтнических и межконфессиональных отношений была признана эффективным казахстанским ноу-хау который может привлекательным и полезным для многих стран мира», – вспоминает Нурсултан Назарбаев в своей книге «Эра независимости» [4].

В статье 44 Конституции РК отмечено, что Ассамблею народа Казахстана образует Президент. Также ее статус закреплен в Законе РК «Об Ассамблее народа Казахстана», в котором определена ее главная задача – способствовать разработке и реализации государственной политики по обеспечению общественного согласия и общенационального единства.

Конституционный уровень обеспечивает представительство интересов этносов Казахстана на уровне Парламента. Так, в рамках конституционной реформы 2007 года впервые в истории Казахстана в его высший представительный орган были избраны депутаты от Ассамблеи народа Казахстана, главной функцией которых является обеспечение и защита этнических интересов. Таким образом, Ассамблея стала реальным механизмом агрегации и артикуляции интересов этносов Казахстана. На институциональном уровне главным институтом обеспечения межэтнического согласия выступает Ассамблея народа Казахстана. Под эгидой Ассамблеи работают 22 республиканских и региональных национально-культурных центра, которые объединяют 470 областных, городских и районных организаций. Особое место в эффективной реализации Ассамблеи народа Казахстана своих задач заняли ее региональные филиалы – так называемые малые ассамблеи [5, с.29]. В республике создано 1 025 этнокультурных объединений, 27 домов дружбы, работают и развиваются этнические СМИ, национальные театры и творческие коллективы, воплощаются идеи и инициативы молодежного движения Ассамблеи народа Казахстана «Жаңғыру жолы». Внедренная модель взаимоотношений позволяет каждому этносу сохранять национальный колорит, самобытность, язык, чтить традиции и обычаи.

Основными задачами Ассамблеи являются: – поддержка и развитие общественного консенсуса по основополагающим ценностям казахстанского общества; – создание благоприятных условий для

дальнейшего укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе; – оказать содействие государственным органам в противодействии проявлениям экстремизма и радикализма в обществе, формировании политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы; – обеспечение эффективного взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений; Кроме того, Ассамблея обеспечивает интеграцию усилий этнокультурных объединений, помогает возрождению, сохранению и развитию национальных культур, языков и традиций народа Казахстана.

Деятельность Ассамблеи способствует росту международного авторитета Республики Казахстан как страны, эффективно решающей вопросы межэтнических отношений. Работу Ассамблеи народа Казахстана нужно рассмотреть в два этапа. Первый из них условно можно назвать этапом институционального оформления. Он охватывает период с 1995 по 2002 годы и включает в себя создание и институциональное оформление ассамблеи как уникального института реализации межэтнической политики. Второй этап – с 2002 года по сегодняшний день – этап консолидации общества. В условиях устойчивого экономического роста и углубления процесса демократизации общества ассамблея последовательно стояла на позициях широкого общественного диалога по самым острым общественно-политическим проблемам. Активная позиция Ассамблеи народа Казахстана, в частности, предотвратила, несмотря на неоднократные попытки, создание политических партий на этнической основе, политизацию этнических отношений в целом. Поэтому в международном сообществе Казахстан признан как страна, ведущая последовательную внутреннюю политику, направленную на обеспечение толерантности, межконфессионального и межкультурного согласия представителей всех национальностей, проживающих в Казахстане и представляющих единый народ Казахстана – народ, который активно строит современное и конкурентоспособное светское государство. Казахстан заинтересован в расширении и углублении так называемого диалога цивилизаций, всегда поддерживал и сам выражал готовность выступить с международными инициативами, направленными на сближение понимания между Востоком и Западом по ключевым проблемам современного мироустройства [6].

Вместе с тем, как показывает объективная реальность, существуют проблемы в организации деятельности Ассамблеи народа Казахстана, дающие основания для критики в адрес данной организации. После событий 2016 года в Южно-казахстанской области, 2019 года – в Караганде, и особенно в сёлах Жамбылской области в феврале 2020 года, где погибли по меньшей мере люди, свыше сотни получили ранения, были сожжены десятки домов – в обществе звучит критика в адрес Ассамблеи народа Казахстана, одной из задач которой, как заявлено, является укрепление и сохранение межнационального согласия.

Заключение

Полагаем, следует принять во внимание замечания представителей казахстанской общественности о целесообразности подмены работы представительных институтов государства, парламента, маслихатов созданием различного рода консультативно-совещательных органов. Ассамблея должна выполнять цели и задачи исходя из современных вызовов, должна помогать всем национальным группам интегрироваться в казахское общество и государство, способствовать предоставлению таковым возможности выражать свою политическую позицию. Но для этого руководители этнообъединений также обязаны избираться по демократическим принципам. В этом ключе АНК должна стать не этнокультурным органом, а общенациональной организацией [7].

Руководство Ассамблеи Народа Казахстана самокритично признает имеющиеся недостатки в деятельности своей организации: «нельзя не замечать и замалчивать проблемы, которые могут стать причиной конфликтов и раздоров. С учетом данных факторов Ассамблея народа Казахстана продолжит свою работу по всем направлениям. Это работа научно-экспертного совета, советов общественного согласия и матерей, молодежного движения «Жаңғыру жолы», предпринимателей АНК. Необходимо перестраивать подходы к своей работе, уделять больше внимания жителям глубинки, изучать и решать их проблемы» [8].

Список использованной литературы:

1 Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 г. № 2066 Об образовании Ассамблеи народов Казахстана. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003481 (дата обращения: 16.11.2020).

2 О Стратегии Ассамблеи народа Казахстана и Положении об Ассамблее народа Казахстана. Указ Президента Республики Казахстан от 26 апреля 2002 года № 856. – Режим доступа: https://zakon.uchet.kz/rus/docs/U020000856_ (дата обращения: 16.11.2020).

3 Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 года № 70-IV «Об Ассамблее народа Казахстана» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2020 г.) – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30352401 (дата обращения: 16.11.2020).

4 Г.М.Ибраев Роль Ассамблеи народа Казахстана в межнациональном согласии и стабильности современного Казахстана / Г. М. Ибраев, К. Д. Нарымбаев. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2019. – № 4.1 (242.1). – С. 7-9. – URL: <https://moluch.ru/archive/242/56172/> (дата обращения: 16.11.2020).

5 Абишева М.А. Казахстанская модель межэтнического согласия // Казахстанский опыт межэтнического и межконфессионального согласия: предложения для ОБСЕ: материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 25 февраля 2009 г.) / Отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – С.27-35.

6 Осербаева, А. О. Ассамблея народов в Казахстане как символ мира и единства / А. О. Осербаева. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2018. – № 11 (197). – С. 266-269. – URL: <https://moluch.ru/archive/197/48846/> (дата обращения: 16.11.2020).

7 Распутить нельзя оставить. Мнения об Ассамблее народа Казахстана – Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-assembly-of-the-people-opinions/30437277.html> (дата обращения: 16.11.2020).

8 АНК – 25 лет: Четверть века – во благо мира и согласия– Режим доступа: <https://newtimes.kz/obshchestvo/105950-ank-25-let-chetvert-veka-vo-bлаго-mira-i-soglasii> (дата обращения: 16.11.2020).

**ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫ
СЕМЕЙНОЕ ПРАВО
FAMILY LAW**

УДК: 347.61/.64
МРНТИ:10.47.31

А.С. Өтебай¹ Ғылыми жетекшісі: Е.А.Бурибаев

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының 7М04201-құқықтану мамандығының 1-курс магистранты
Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының профессоры, з.ғ.д.*

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ НЕКЕ КЕЛІСІМ ШАРТЫ БОЙЫНША
МҮЛКТІК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ**

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасындағы неке шартын реттеуді құқықтық талдауға арналған. Автор неке мүлкінің заңды режимін талдайды, оны неке шартының режимімен байланыстырады. Пайларға (үлестерге), банктердегі салымдарға қатысты ерлі-зайыптылардың ортақ меншік мәселелерін, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкімен мәміле жасауға келісім беруге байланысты проблемаларды зерттейді. Ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастарда шет елдердің заңнамасы бойынша қысқаша ақпарат ұсынылған.

Кілт сөздер: неке шарты, ерлі-зайыптылардың мүлкін бөлу туралы келісім, ерлі-зайыптылардың мүлкінің заңды режимі, корпоративтік құқықтар, үлестер, нақты және заңды келісім.

A. S. Otebay¹ Research supervisor: Ye. Buribayev

*¹Master of the 1st year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the
Abai KazNPU
Doctor of Law, the professor of Chair of jurisprudence of Institute of history and law of Abai KazNPU*

**LEGAL REGULATION OF PROPERTY RELATIONS UNDER THE MARRIAGE CONTRACT
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Abstract

The article focuses on the analysis of the regulation of a marriage agreement in the Republic of Kazakhstan. The author analyzes the legal regime of family property, connects it with the regime of the marriage contract. Explores the issues of joint ownership of the spouses on shares (shares), deposits in banks, as well as issues related to the consent to a transaction with the joint property of the spouses. In this article also presented a summary of the legislation of foreign countries in the relations between spouses.

Keywords: marriage contract, agreement on division of property of spouses, legal regime of property of spouses, corporate rights, shares, actual and legal agreement.

¹магистрант 1-курса специальности 7М04201- юриспруденция
Института истории и права КазНПУ имени Абая

д.ю.н., профессор кафедры Юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ПО БРАЧНОМУ ДОГОВОРУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Статья посвящена правовому анализу регулирования брачного договора в Республике Казахстан. Автор анализирует правовой режим семейного имущества, связывает его с режимом брачного договора. Исследует вопросы совместной собственности супругов на акции (доли), вклады в банках, а также вопросы, связанные с согласием на совершение сделки с совместной собственностью супругов. Представлена краткая информация по законодательству зарубежных стран в отношении между супругами.

Ключевые слова: брачный договор, соглашение о разделе имущества супругов, правовой режим собственности супругов, корпоративные права, доли, фактическое и юридическое соглашение.

Кіріспе. Қазақстан Республикасында ерлі – зайыптылар мүлкінің құқықтық режимі екі заңнамалық актімен реттеледі: Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексімен және 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.Азаматтық кодексімен (Жалпы бөлім) (бұдан әрі-ҚР АК). ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексіне сәйкес ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі бойынша қатынастар отбасы заңнамасын реттеу мәніне жатқызылған. Азаматтық заңнаманың нормалары бұл қатынастар неке-отбасы заңнамасымен реттелмеген және неке-отбасы қатынастарының мәніне қайшы келмейтін жағдайларда ғана, яғни субсидиарлық тәртіппен қолданылады (ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі 5-бабының 1-тармағы). Бұл норма ерлі-зайыптылардың мүлкілік қатынастарын реттеудегі отбасылық заңнаманың басымдығын көрсетеді.

Заңнамада ерлі-зайыптылар мүлкінің екі режимі көзделген: заңды және шарттық. Көптеген мемлекеттердегідей, ортақ бірлескен меншік режимі заңды болып табылады. Шарттық режим неке шартымен белгіленеді. ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі 39-бабына сәйкес Некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі (ерлі-зайыптылықтағы) және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүлкілік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім неке шарты деп танылады[1]. Бұл норма отбасылық заңнамада ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі қабылдағанға дейін пайда болды: неке шартын жасасу мүмкіндігі 1993 жылғы 23 қазандағы "ҚазКСР Неке және отбасы туралы Кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" ҚР Заңында (бұдан әрі – ҚазКСР НЖОК) көзделген болатын. 19-1-бапта некеге тұратын адамдардың қалауы бойынша ерікті шарттық негізде неке шартын жасасу көзделген. Неке шартында ерлі-зайыптылардың ҚазКСР НОТК-де бұрын көзделгеннен өзгеше өзге де мүлкілік қатынастары белгіленуі мүмкін еді.

Қазіргі уақытта неке шарты ерлі-зайыптылардың некедегі мүлкілік құқықтары мен міндеттерін анықтайтын негізгі құжат болып табылады. Оның қорытындысы - бұл некеге тұрған және некеде тұратын адамдардың, яғни ерлі-зайыптылардың міндеті емес. Шарттың нысаны жазбаша, міндетті түрде нотариалды куәландырылған. Шарт некені мемлекеттік тіркегенге дейін де, некені тіркегеннен кейінгі кез келген уақытта да, яғни неке кезеңінде де жасалуы мүмкін. Неке мемлекеттік тіркелгенге дейін шарт жасалған жағдайда ол неке мемлекеттік тіркелген күннен бастап ғана заңды күшке ие болады. Бұл неке шарты мен неке бір-бірімен тығыз байланысты екенін және неке шарты неке фактісіз заңды салдарға әкеп соқтырмайтындығын көрсетеді.

Неке шартының заңнамада таралуы кезінде неке шартының ерлі-зайыптылар арасындағы басқа келісімдермен, мысалы, мүлкі бөлу туралы келісіммен арақатынасы туралы мәселе шешілмеген болып қала береді. Атап айтқанда, ерлі-зайыптылар арасындағы басқа келісімдерге қатысты неке шарты басымдыққа ие ме? Неке шарты және ерлі – зайыптылардың ортақ мүлкі бөлу туралы келісім гетерогенді заңды салдары бар әртүрлі заңды фактілер болып көрінеді. Бұл құжаттардың нысаны да, оларды құрайтын заңды әрекеттердің мазмұны да бірдей емес. Неке шарты туралы нормалар ерлі-

зайыптылар мүлкінің шарттық режимін реттейтін ҚР Неке және отбасы туралы Кодексінің 7-тарауының 2-бөлігінде қамтылған. Неке шарты ерлі-зайыптылардың қолда бар және болашақтағы мүлкіне; ерлі-зайыптылардың әрқайсысының жеке мүлкіне; неке бұзылған жағдайда ерлі-зайыптылардың әрқайсысына берілетін мүлікке; ерлі-зайыптылардың өзге де мүліктік қатынастарын реттеу үшін жасалуы мүмкін.

Негізгі бөлім. Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы нормалар ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режиміне арналған ҚР Неке және отбасы туралы Кодексі 7-тарауының 1-бөлігінде қамтылған. Бұл жерде бөлім нақты бөлім ретінде де, ортақ меншік құқығындағы үлестерді анықтау ретінде де түсініледі. Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы шарт міндетті түрде нотариалды куәландырылуға жатпайды (ерлі-зайыптылардың бұл туралы келісімі қоспағанда). Мұндай келісім ерлі-зайыптылардың бірлескен меншігіндегі ақшалай мүлікке қатысты ғана жасалуы мүмкін және оның жасалу фактісі ерлі-зайыптылардың басқа мүліктерінің, оның ішінде болашағының режимін өзгертпейді. Осылайша, неке шартынан айырмашылығы, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы келісім тек неке кезінде алынған мүлікке қатысты болуы мүмкін. Ортақ мүлікті бөлу туралы келісімнің заңды мәні ортақ бірлескен меншік режимін тоқтату және некеде сатып алынған мүлікке ерлі-зайыптылардың ортақ не бөлек меншігін белгілеу болып табылады. Бұл ретте ерлі-зайыптылар неке кезінде алынған мүлікке қатысты әркімнің үлесінің мөлшерін, сондай-ақ бөлу нәтижесінде ерлі-зайыптылардың әрқайсысына өтетін мүліктің құрамын өз қалауы бойынша айқындауға құқылы.

Неке шартының неке мүлкіне қатысты басқа келісімдермен арақатынасы жалғыз мәселе емес. Сонымен, Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексінің 39-бабының 1-тармағының дұрыстығы некені тіркегеннен кейін кез-келген уақытта, яғни қолданыстағы неке кезеңінде неке шартын жасасу мүмкіндігі туралы күмән тудырады. Шын мәнінде, бұл ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі неке болған кез келген уақытта келісімшарттық режимге өзгертілуі мүмкін дегенді білдіреді. Сонымен бірге, бұл ерлі-зайыптылардың бірінің несие берушілерінде жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін (мысалы, егер олардың біреуі немесе екеуі де кәсіпкерлік қызметпен айналысса).

Мұндай салдардың алдын алу мүмкіндігін заң шығарушы қарастыруы керек сияқты. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында ерлі-зайыптылар арасындағы неке шарттары немесе өзге де келісімдер бойынша бірыңғай дерекқорлар жоқ, олар еш жерде тіркелмейді (нотариаттық кеңселердің тізілімдерінен басқа). Бұл мазмұнды тіркеу туралы емес, мұндай келісім жасасу фактісі туралы. Мысалы, ерлі-зайыптылардың бірі нотариаттық куәландыруды немесе мемлекеттік тіркеуді қажет ететін мәмілелер жасаған кезде, нотариустар да, тіркеуші органдар да ерлі-зайыптылар арасында заңнан басқа мүлік режимі орнатылғандығы туралы ақпарат жоқ. Аталған проблема іс жүзінде сот органдарына түрлі талап-арыздарға айналып отыр. Басқа тәжірибе, мысалы, Францияда, Азаматтық кодекстің 1394-бабында "егер ерлі-зайыптылардың бірі неке қию сәтінде Коммерсант болса немесе одан әрі ол болса, онда неке шарты сауда тізіліміне қатысты регламенттерде көзделген санкцияларды қолдану шартымен және қорқынышымен жариялануы тиіс" деп белгіленген [2].

Доктрина үшін неке шартының тақырыбы осы дизайнның салыстырмалы жаңалығына ғана емес, сонымен бірге шешілмеген мәселелердің бір бөлігіне де байланысты. Сондықтан ол көптеген ғалымдардың назарын аударып отырып, доктринаны қарқынды игеруді жалғастыруда [3]. Автор неке шарты болмаған кезде ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастары мәселесіне назар аударуға ниетті. Ерлі-зайыптылардың мүлкінің заңды режимі олардың ортақ бірлескен меншік режимі екені белгілі. Ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен меншік құқығы неке қию сияқты заңды факт болған кезде туындайды. Ерлер мен әйелдердің бірге тұруы, сондай-ақ некені тіркеусіз ортақ шаруашылықты бірлесіп жүргізу ортақ бірлескен меншіктің пайда болуы үшін негіз болып табылмайды. Мұндай адамдар ортақ қаражатқа сатып алған мүлік ортақ үлестік меншікте болуы мүмкін.

Неке шарты болмаған кезде ортақ бірлескен меншік қатынастарын құқықтық қамтамасыз етудің жоғары деңгейі ерлі-зайыптылардың мүліктік теңдігін қамтамасыз ету міндетімен негізделген. Теңдік қағидаты ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастарын реттейтін мазмұндағы жетекші нормалардың бірі болып табылады. Оған жеке зерттеушілер жүгінді [4; 5], принципті мазмұнды толтыруға ұмтылды. Оның жалпыланған сипаттамасы ерлі-зайыптылардың некеде алынған мүлікке иелік ету, Пайдалану және билік ету құқықтарын жүзеге асыру үшін тең жағдайға ие болу мүмкіндігіне дейін азаяды. Бұл дегеніміз, ерлі-зайыптылар ортақ бірлескен меншікке иелік етеді және пайдаланады, оны ерлі-зайыптылардың қайсысы мүлікке иелік ету туралы мәміле жасағанына қарамастан, өзара келісім бойынша басқарады. Бірақ сонымен бірге олардың ешқайсысы ортақ мүлікті басқасының еркіне қарамастан басқаруға құқылы емес.

Өзара келісім екінші жұбайының келісімін алу қажеттілігін білдіреді. Алайда, басқа елдердің заң шығарушыларынан кейін қазақстандық заң шығарушы мұндай келісімнің болуы болжанып отырғанын бекітті (ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі 33-бабының 2-тармағы). Бұл дегеніміз, ортақ мүлік туралы үшінші тұлғалармен құқықтық қатынастарға түсетін жұбайы басқа жұбайының қарсылықтарының жоқтығы туралы дәлелдемелер ұсынуға міндетті емес. Ұқсас норма Ресей Федерациясының отбасылық кодексінде де бар (3-баптың 35-тармағы). Осыған байланысты доктринада айтылғандай, " басқа жұбайының келісімі туралы дәлелдер ұсыну қажеттілігі азаматтық айналымдағы төтенше жағдайға әкелуі мүмкін [6].

Ерлі-зайыптылардың бірі ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне билік ету жөніндегі мәміленің жасалуына қарсылық білдірген, бірақ мәмілені әлі де басқа ерлі-зайыптылар (жұбайы, зайыбы) жасаған жағдайда, егер ол мәміледегі екінші Тарап оны жасауға келіспейтінін білетінін немесе білуі керек екенін дәлелдесе, ол мұндай мәмілені жарамсыз деп тануды сот тәртібімен талап ете алады. Демек, мұндай мәмілені жарамсыз деп тану туралы талапты оның келісімінің болмауына байланысты тек жұбайы ғана бере алады және мәміледегі екінші Тарап оның осы мәмілені жасауға келіспейтінін білетінін немесе білуі керек екенін дәлелдеу ауыртпалығы оның өзінде жатыр. Бұл ретте заң шығарушы мәмілені жарамсыз деп тану үшін талап қоюдың арнайы мерзімін белгілейді. Мәселен, аталған мәмілені жасауға нотариатта куәландырылған келісімі алынбаған жұбай осы мәміленің жасалғаны туралы өзі білген немесе білуге тиіс болған күннен бастап бір жыл ішінде мәмілені сот тәртібімен жарамсыз деп ануды талап етуге құқылы.

Ерлі-зайыптылардың бірі жылжымайтын мүлікке билік ету жөніндегі мәмілені және заңда белгіленген тәртіппен нотариаттық куәландыруды және (немесе) тіркеуді талап ететін мәмілені жасау үшін екінші жұбайдың нотариат куәландырған келісімін алу қажет (ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі 33-бабының 3-тармағы). Бұл мәміле маңызды болған кезде және басқа жұбайының келісімі тікелей көрсетілуі керек. Бұл норма бүгінгі күннің шындығына сәйкес келеді. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында мәмілелердің едәуір саны ауызша немесе қарапайым жазбаша нысанда, нотариаттық куәландырусыз жасалуы мүмкін. Мәмілелер жасаудың міндетті жазбаша нысаны тек үш жағдайда ғана қарастырылған. ҚР АҚ 152 – бабының 1 – тармағына сәйкес бұл: – егер мәмілелердің жекелеген түрлері үшін заңдарда өзгеше арнайы көзделмесе немесе іскерлік айналым дағдыларынан туындамаса, мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа, кәсіпкерлік қызмет процесінде жүзеге асырылатын мәмілелер; - мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа, жүз есептік көрсеткіштен асатын сомадағы мәмілелер; - заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген өзге де жағдайларда [7].

Заңдармен немесе тараптардың келісімімен жазбаша (жай немесе нотариалдық) немесе өзге де белгілі бір нысан белгіленбеген мәміле ауызша жасалуы мүмкін. Бұл, атап айтқанда, оларды жасау кезінде орындалатын барлық мәмілелер. Сондықтан, біздің ойымызша, басқа жұбайының жасаған барлық мәмілелерін жасау үшін жұбайының келісімін растауды талап ету негізсіз. Өйткені, ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен меншігінің құқықтық қатынастарының ерекшелігі-ерлі-зайыптылар азаматтық айналымда бір адам ретінде әрекет етеді. Тиісінше, азаматтық айналымдағы ортақ мүлікке иелік ету өзара келісім бойынша жүзеге асырылады, ол әрдайым дерлік болжанады.

Неке-отбасы қатынастары тұрғысынан шаруашылық серіктестігінің жарғылық капиталындағы үлеске құқық туралы мәселе ерекше қызығушылық тудырады. Соңғы уақытта жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердегі (ЖШС) үлестерді иеліктен шығару бойынша даулар едәуір кең етек алды, өйткені дәл осы ЖШС Қазақстан Республикасында шаруашылық серіктестіктерінің разрядында ғана емес, жалпы заңды тұлғалардың да неғұрлым танымал ұйымдық-құқықтық нысаны болып табылады. Сондықтан ерлі-зайыптылардың бірі ЖШС-нің жарғылық капиталына жалпы санатқа жататын мүлікті беретін жағдай болуы әбден мүмкін. Ерлі-зайыптылар арасында ортақ мүлік жөнінде неке шарты және өзге де келісімдер болмаған кезде ЖШС-дегі үлеске ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі қолданылады. Демек, қазіргі уақытта ҚР отбасылық заңнамасы бойынша ЖШС-дегі үлес ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне жатады және оның құқықтық режимі ерлі-зайыптылардың біреуі ғана ЖШС құрылтайшысы болып табылатынына қарамастан, ортақ меншік құқығымен теңдестіріледі (ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі 32-бабының 2-тармағы). Қазақстан Республикасы Әділет Министрінің 2012 жылғы 31 қаңтардағы бұйрығымен бекітілген Қазақстан Республикасында нотариустардың нотариаттық іс-әрекеттер жасау тәртібі туралы нұсқаулықта ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіндегі үлеске құқығы туралы куәлікті беру тәртібі бұл куәліктің меншік құқығында немесе өзге де мүліктік құқықта тиесілі объектілерге берілуіне байланысты ерекшеленбейді [8].

ЖШС-дегі үлеске (салымға) құқық-дербес мүліктік құқық. Алайда бұл құқық ЖШС қатысушысының корпоративтік құқықтар деп аталатын белгілі бір құқықтарын да туындатады. В.А. Рахмилович атап өткендей, "корпоративтік типтегі ұйымдардың ішінде мүшелікке негізделген қатынастар мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастардың жиынтығы болып табылады" [9]. А.М.Эрделевскийдің басқаруға қатысу және ақпарат алу құқығын жеке мүліктік емес құқықтардың қатарына жатқызатын пікірі, жеке мүліктік емес құқықтар деп құқықтық доктрина азаматтың жеке басымен тығыз байланысты мүліктік мазмұны жоқ абсолютті құқықтарды түсінеді [10]. Сол сияқты О.Богатырев, корпоративті құқықтар мүліктік емес деп санайды. [11]. П. В. Степанов сондай-ақ мүшелік қатынастарды жеке мүліктік емес қатынастар ретінде қарау керек деп есептейді [12]. Н. В. Козлова және В. С. Еп, керісінше, мүшелік қатынастарды олардың қатысушыларының мүліктік және мүліктік емес өкілеттіктерін біріктіретін ерекше, күрделі құқықтық қатынастар ретінде анықтайды, өйткені Корпоративтік құқықтық қатынастар күрделі құрылымдық құрылым бола отырып, ішкі элементтер ретінде корпорация мен оның жекелеген қатысушылары арасындағы құқықтық қатынастарды, сондай-ақ Корпорация қатысушылары арасындағы құқықтық қатынастарды қамтиды. және осы қатынастарда құқықтық қатынастарға қатысушылар мүліктік және мүліктік емес құқықтардың тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді [13].

Корпоративтік құқықтар туралы пікірталасқа егжей-тегжейлі назар аудармай, мыналарды атап өтеміз. Корпоративтік қатынастардың объектісі-бұл ұйымның жеке әрекеті немесе іс-әрекеттерінің жиынтығы емес, оның қызметі. Қарым-қатынас субъектілері-талап ету құқығына ие борышкер және кредитор емес, корпоративтік құқықтарға ие корпорация ұйымы және қатысушысы (ЖШС Басқару, ақпарат алу, құжаттамамен танысу құқығы және т.б.). Әдетте, ЖШС-дағы үлеске мүліктік құқықтардың тоқтатылуы корпоративтік құқықтарды да тоқтатады. Алайда, әрқашан емес. Осылайша, тұлға ұйым қатысушыларының құрамынан шығып, сәйкесінше корпоративтік құқықтарынан айырылуы мүмкін, бірақ ұзақ уақыт бойы ЖШС-ға қойылатын мүліктік талаптарды сақтап қала алады. Сондықтан, егер Жарғымен тыйым салынбаған болса, ЖШС-дегі үлеске құқық қоғамның жарғылық капиталындағы өз үлесін қоғамның бір немесе бірнеше қатысушыларына немесе үшінші тұлғаларға сату немесе өзгеше жолмен беру мүмкіндігінде жатыр. Бұл құқықты іске асыру азаматтық-құқықтық міндеттеменің туындауына әкеп соқтырады, алайда онда ЖШС тарап болып табылмайды. Демек, ДДҰ корпоративтік емес міндетті қатынастарды жоққа шығарады. Белгілі болғандай, ЖШС оқшауланған мүлкіне қатысты оның қатысушылары (құрылтайшылары) Міндеттемелік құқықтарын сақтайтын коммерциялық заңды тұлға болып табылады (ҚР АҚ 36-б.2-т.).

Кез келген міндеттеме уәкілетті тұлғаға қатысты жүзеге асырылады. Демек, ЖШС-дағы үлестерге билік ету жөніндегі құқықтық қатынастардың субъектісі ерлі-зайыптылардың біреуі ғана болады. Тіпті бұл үлес ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінің құрамына кірсе де, ЖШС-мен Міндеттемелік қатынастарға ерлі-зайыптылардың біреуі ғана кіреді. ЖШС қатысушысы берілетін мүлікке меншік құқығын жоғалтады, оның орнына пайданың (кірістің) бір бөлігіне және тарату қалдығына құқық алады. ЖШС қатысушысы қатысушылар құрамынан шыққан жағдайда оған жарғылық капиталдағы өз үлесінің құнын төлеуге құқығы бар. Осыған ұқсас жағдай өндірістік кооператив мүшесі шыққан жағдайда қалыптасады (ҚР АҚ 100-бабының 1-тармағы), оған пайдың құны төленуге немесе оның пайына сәйкес мүлік берілуге, сондай-ақ кооператив жарғысында көзделген басқа да төлемдер жүзеге асырылуға тиіс. Азаматтық-құқықтық тұрғыдан алғанда, басқа ерлі-зайыптылар осы міндетті құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде танылмайды. Демек, ЖШС – дан ЖШС-ге несие беруші ретінде басқа қатысушы жұбайына не тиесілі екенін талап ету құқығын басқа жұбайдың мойындауы мүмкін емес. Екінші жұбай өзіне тиесілі ортақ мүлікті пайдалануға үнсіз немесе айқын келісім береді, сондай-ақ міндеттемені орындау нәтижесінде алатын мүліктік игіліктерге құқық алады. ЖШС капиталындағы үлесті немесе мүлкіне салымды білдіретін ортақ мүлікке қатысты талапты ерлі-зайыптылардың бірі ұйымға емес, тек басқа жұбайына қоя алады.

Іс жүзінде сұрақ жиі туындайды: ерлі-зайыптылар неке қатынастарын растайтын құжаттар (неке туралы куәлік) негізінде банктен басқа жұбайының атына берілген салымды ала ала ма, өйткені депозит ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне жатады ма? Егер басқа ортақ мүлік болмаса, екінші жұбайдың осы ортақ мүлікке қатысты қандай құқықтары бар?

ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі 34-бабының нормасы "ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігі" деп аталады және Заңның 7-тарауына енгізілген. Онда ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимін реттейтін нормалар бар. Осылайша, неке шартының болуына

қарамастан, ерлі-зайыптылардың әрқайсысының ортақ бірлескен меншігімен бірге заңды түрде өмір сүру мүмкіндігі қарастырылған. Мұндай жағдайда несие ұйымы салымның бірлескен меншік болып табылатындығын нақты анықтай алмайды, ал ортақ мүлікке иелік ету үшін басқа жұбайдың келісімі тек бірлескен меншікке қатысты қабылданады, бірақ әр жұбайдың меншігіне жатпайды. Сонымен қатар, банктегі депозитте жатқан ақшаға ортақ меншік құқығы қолданылмайды. Банктік салым шарты жасалған және депозит ашылған сәттен бастап бұл ақшаға банк клиентінің банктік салым шартынан туындайтын міндетті құқық ретінде талап ету құқығы ғана қолданылады. Егер жұбайы банкпен жасалған шартта салымшы – тарап ретінде әрекет ете отырып, депозитке ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне қатысты ақша қаражатын салса, онда ол салынған соманы қайтару және проценттерді төлеу туралы банкке қойылатын міндетті талап ету құқығына ие болады (ҚР АҚ 756-Б.). Банктік салым шарты бойынша салымшы тек бір тұлға ғана бола алады. Демек, басқа ерлі-зайыптылар депозитте жатқан ақшаға қатысты талапты тек басқа жұбайына ғана емес, банкке де қоя алады.

А.А. Игнатенко мен Н.Н. Скрыпникованың айтуынша, банкке талап қою құқығы – бұл кімнің атына ақша салынғанына қарамастан, ерлі-зайыптылардың ортақ меншігінің ажырамас бөлігі болып табылатын мүліктік құқық. Шарттың қолданылу мерзімі аяқталғаннан кейін жұбайы алған салым сомасына пайыздар түріндегі ақшалай қаражат ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінің құрамына кіреді [13]. Осы тұжырымның екінші бөлігімен келісе отырып, бірінші бөлімге қатысты келіспеушілік білдіруге болады және банкке мүліктік құқық ретінде талап ету құқығы ортақ меншіктің емес, ортақ мүліктің ажырамас бөлігі екенін атап өтуге болады.

Азаматтық құқық объектілері ретінде қолма-қол ақша және қолма-қол ақшасыз ақша мәселесі заң әдебиетінде кеңінен зерттелген [14; 15; 16]. Ақшаның құқықтық табиғаты екі жақты: қолма – қол ақша алу құқығы – мүліктік құқық, қолма-қол ақшасыз ақша алу құқығы-міндеттеме құқығы. Демек, бұл жағдайда банктегі депозитте жатқан ақшаға ортақ меншік құқығы қолданылмайды, бірақ талап ету құқығы туындайды. Талап ету құқығы Міндеттемелік құқықтық қатынастардың элементі болып табылады және мүліктік құқықтар санатына жатады. Меншік құқығы, әрине, мүлікке қатысты. Мәселен, ҚР АҚ 115-бабының 2-тармағына сәйкес мүлікке: заттар, ақша, оның ішінде шетел валютасы, құнды қағаздар, жұмыстар, қызметтер, шығармашылық интеллектуалдық қызметтің объектіге айналған нәтижелері, фирмалық атаулар, тауарлық белгілер және бұйымды дараландырудың өзге құралдары, мүліктік құқықтар және басқа да мүлік жатады. Демек, "мүлік" ұғымы "зат" ұғымына қарағанда әлдеқайда кең және заттардан басқа мүліктік құқықтарды да қамтиды. Бірақ мүлікті меншік құқығының объектісі ретінде көрсету ҚР АҚ 188-бабының 1-тармағында да бар. Осылайша, заң шығарушы мүліктік құқықтарға меншік құқығын таратады. Дәл осы заңнамалық ереже тол чокқа меншік құқығын және басқа да мүліктік құқықтарды кеңінен түсіндіруге және "құқық құқығы"құрылымының пайда болуына мүмкіндік берді. Сонымен, м. и. Брагинскийдің пікірінше, азаматтық қатынастардың көпшілігі аралас – "мүліктік міндеттемелер" [17]. Сонымен қатар, меншік және міндеттеме құқықтары арасындағы шекара тым мобильді екенін ұмытпауымыз керек. Бұл мүліктік құқықтар міндеттіліктен және керісінше туындауы мүмкін. ҚР АҚ 379 бабына сәйкес шарттан тек Міндеттемелік қана емес, заттық құқықтық қатынастар да туындауы мүмкін. Бір уақытта бір нәрсеге қатысты болуы мүмкін әртүрлі құқықтардың (мүліктік және міндетті) араласуы бар. Алайда, бұл бірдей құқық мүліктік және міндетті болып табылады дегенді білдірмейді.

Қорытынды. ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексінің 32-бабы бойынша "ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі" және "ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен меншігі" ұғымдары теңестіріледі. Бұл мәні жағынан дұрыс емес сияқты. Ерлі-зайыптылардың ортақ меншігіне жалпы табыстар есебінен сатып алынған, кредиттік мекемелерге енгізілген пайлар, салымдар, капиталдағы үлестер жатады. Бірақ пайларға, салымдарға және капиталдағы үлестерге құқық-бұл міндеттеме құқығы. Меншік-бұл Меншік құқығы, оның объектісі мүлікке қатысты болса да, міндетті талаптар бола алмайды. Құқықтық әдебиеттерде бұл мәселе, әсіресе азаматтық құқықтардың жекелеген объектілері туралы. Кредиттік мекемелерге салынған салымдар ортақ меншікке жатпайды, бірақ ортақ мүлік болып табылады. ҚР АҚ және ҚР ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексінде осы ұғымдардың бір-бірімен тоғысуы байқалады. Әдетте, ортақ мүлікті ортақ меншік құқығының объектісі қояды. Өкінішке орай, бұл ұғымдар заңнамалық деңгейде әлі ерекшеленбейді. Сонымен қатар, ҚР АҚ Түсініктеме жазу кезінде біз ортақ меншік тек ортақ мүліктің бір түрі болып табылатындығына назар аудардық. Ортақ меншік ұғымы ортақ мүліктің неғұрлым кең ұғымының негізгі түрі болып табылады. Ортақ мүлік ұғымы тек ортақ меншікті ғана емес, сонымен бірге басқа да жалпы мүліктік және міндетті мүліктік құқықтарды қамтиды. Сондықтан ортақ меншік құқығын

ортақ меншік құқығының бір түрі ретінде басқа ортақ мүліктік және міндетті құқықтардан ажырату керек.

Қолданыстағы заңнама шенберінде ерлі-зайыптылардың ортақ меншігі мен ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтарын бөлек құқықтық реттеуге ұшырату керек. Соңғылары қысқартылған жалпы мүліктік құқықтар ретінде қарастырылуы керек, өйткені ерлі-зайыптылардың біреуінің мүліктік құқықтарын жүзеге асыруы әрқашан екінші жұбайының мүдделерін қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518> (өтініш берген күні: 01.11.2020).
2. Франция Азаматтық Кодексі (Наполеон Кодексі, 1804) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006352#pos=0;0 (өтініш берген күні: 01.11.2020)
3. Тусубжанова Д.Д. К вопросу о понятии, признаках и особенностях брачного договора как способа регулирования имущественных отношений супругов - Гражданское право и гражданское законодательство: Азаматтық құқық және азаматтық заңнама: халықаралық материалдар. ғылыми.- теоретич. конф. оры. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің мерейтойы (жалпы бөлімнің 15 жылдығы және Ерекше бөлімнің 10 жылдығы). – Алматы, 2009. – 572 б.
3. Муканова М.Ж. Значение брачного договора в регулировании семейно-брачных отношений , Қазіргі азаматтық құқықтың өзекті мәселелері: халықаралық материалдар. ғылыми.-теоретич. конф. аспиранттар мен ізденушілер. -Алматы, 2001. – 211-215 бб.
4. Дзыба Р.А. Равноправие супругов – основной принцип советского семейного права. -Казань: КГУ баспасы , 1972. – 83б.
5. Чиквашивили Ш.Д. Имущественные отношения в семье. -М.: құқық әдебиеті., 1976. – 200б.
6. Ресей Федерациясының Отбасы Кодексі , Мемлекеттік Думамен қабылданған, 1995 ж // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/ (өтініш берген күні: 01.11.2020)
7. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> (өтініш берген күні: 01.11.2020)
8. Нотариустардың нотариаттық іс-әрекет жасау ережесін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2012 жылғы 31 қаңтардағы № 31 Бұйрығы. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінде 2012 жылы 28 ақпанда № 7447 тіркелді // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1200007447> (өтініш берген күні: 01.11.2020)
9. Рахмилович В.А. Гражданское право России: лекция курсы – М., 1996. – 214 б.
10. Эрделевский А. О защите личных неимущественных гражданских отношений: Хозяйство и право. – 2015. - № 6.
11. Богатырев Ф.О. Состав относительных неимущественных гражданских отношений. // Ресей құқығы журналы. -2002. -№ 11.
12. Степанов П.В. Корпоративные отношения как предмет гражданского права. // Заңнама. -2002.- № 6.
13. Гражданское право: в 2 т. Т. 2. Полут. 2 , отв. ред. Е.А. Суханов. -М.: БЕК, 2000 . – 425 б.
13. Игнатенко А.А., Скрыпникова НН. Брачный договор. Законный режим имущества супругов. - М.: Фалин, 1997. -142 с.
14. Карагузов Ф.С. Деньги и ценные бумаги в системе гражданских прав. -Алматы, 2002. – 432 с.
15. Маметова Р.А. Деньги как объект гражданских прав. Объекты гражданских прав – ред. М.К. Сулейменова. -Алматы, 2008. – 247 с.
16. Ефимова Л.Г. Правовые аспекты безналичных денег // Заң. -1997. -№ 1. – 97-105 бб.
17. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн. 1: Жалпы ережелер. -М.: Жарғысы., 2003. – 462 с.

**ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ
ТРУДОВОЕ ПРАВО
LABOUR LAW**

УДК: 331.106; 349.222
МРНТИ: 10.63.35

Қ. Тұрлыханқызы¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ЕҢБЕК ШАРТЫНЫҢ ТОҚТАТЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақалада еңбек шартының қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы құқықтары мен міндеттері туралы қарастырылған. Қазақстанның қолданыстағы еңбек заңдарының өзіне тән ерекшеліктері, еңбек шартының маңызы мен оның мәнін күшейту туралы айтылған.

Сонымен бірге, нарықтық қатынастарда еңбек саласындағы қоғамдық қатынастардың қатысушыларына жеке еңбек шарты негізінде еңбек жағдайларын реттеуде теңдей мүмкіндіктер ұсынылды. Шарт жалдамалы қызметкерлердің жеке қасиеттерін ескеруге, еңбек құқықтық қатынасының тараптарының құқықтары мен міндеттерін дербестендіруге мүмкіндігі көрсетілген.

Кілт сөздер: еңбек шарты, келісім-шарт, қызметкер, жұмыс беруші, жұмыскер, жеке еңбек.

K. Turlykhanqyzy¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

TERMINATION OF THE EMPLOYMENT CONTRACT

Abstract

The article deals with the rights and obligations of an employment contract between an employee and an employer. We are talking about the characteristic features of the current labor legislation of Kazakhstan, strengthening the meaning of the employment contract and its essence.

At the same time, in market relations, participants in public relations in the field of labor were given equal opportunities to regulate working conditions on the basis of an individual labor contract. The agreement provides for the possibility of taking into account the personal qualities of employees, personification of the rights and obligations of the parties to the employment relationship.

Keywords: employment contract, contract, employee, employer, employee, individual labor.

K. Турлыханқызы¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая

ПРЕКРАЩЕНИЕ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА

Аннотация

В статье рассматривается право и обязанности трудового договора между работником и работодателем. Речь идет о характерных особенностях действующего трудового законодательства Казахстана, усилении значения трудового договора и его сущности.

Вместе с тем, в рыночных отношениях участникам общественных отношений в сфере труда были предоставлены равные возможности в регулировании условий труда на основе индивидуального трудового договора. Договор предусматривает возможность учета личных качеств наемных работников, персонификации прав и обязанностей сторон трудового правоотношения.

Ключевые слова: трудовой договор, контракт, работник, работодатель, работник, индивидуальный труд.

Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген меншік нысандары шеңберінде әрбір адамның еңбек қызметінің қандай да бір саласында еңбекке қабілеттілігін іске асыруда таңдау еркіндігінің еріктілігі қағидаттары жұмыспен қамту қатынастарын қалыптастырудың негізі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың "Қазақстан-2030. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясы айқындалған барлық қазақстандықтардың гүлденуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының жақсаруы" атты Қазақстан Республикасында жұмыспен қамту және кедейлік мәселелерін шешу осы кезеңнің өзекті міндеті болып табылатыны көрсетіледі. Атап айтқанда, микрокредиттер жүйесін енгізу; шағын және орта бизнесті дамыту; еңбекті көп қажет ететін салаларды басымдықпен дамыту және оларға шетелдік инвестициялар мен ұлттық капиталды белсенді тарту көзделеді; шарттар мен келісімшарттар, бюджеттік сатып алулар кезінде жұмыспен қамту проблемаларына қатаң көзқарас; қоғамдық жұмыстарды жігерлі дамыту. Осыған байланысты, халықты жұмыспен қамтуды дамытуға бағытталған құқықтық құралдар республика экономикасын дамытуға делдал болатын жалпы құқықтық тетіктермен тығыз байланысты болуы тиіс, өйткені олар экономиканы реттеудің құқықтық құралдарының бірыңғай жүйесіне енгізіледі. Бұл шаралар Еңбек нарығының болуын, жұмыс күшінің тауарлық сипатын ескеруі керек. Халықты жұмыспен қамтуды ынталандыру ең алдымен өндірісті кеңейту, Қазақстан жағдайында неғұрлым тиімді жаңа өндірістер құру есебінен жүргізілуге тиіс.

Сонымен бірге, жұмысшылардың еңбек жағдайлары мен еңбек кепілдіктерін шарттық анықтау мүмкіндіктері кеңейтілуі керек, бұл жұмыс орындарын тұрақтандыруға, жұмысшылардың да, кәсіпкерлердің де мүдделерін толық ескеруге ықпал етеді.[1]

Еңбек шарты – тараптардың еркін білдіру актісі ретінде - жұмыс күшін сатып алу-сатудың қажетті құқықтық нысаны, Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген еңбек бостандығын іске асырудың заңды тәсілі. Әрине, бұл шарттың нысандары әртүрлі болуы мүмкін, бірақ шартсыз жұмыс күшін сатып алу-сату мүмкін емес. Сондықтан заңды табиғаты, заңды мәні бойынша жұмыс күшін жалдау шарты болып табылатын еңбек шарты жұмыс күшін сатып алуға және сатуға делдал болатын қажетті құқықтық құрал болып табылады. Шынында да, заңды тұрғыдан алғанда, жұмыс күшін сатып алу-сатудың нақты қатынасы-бұл екі адамның ерік-жігерінің өзара байланысы, жұмыс беруші мен қызметкердің белгілі бір құқықтар мен міндеттерді қабылдайтын бірыңғай ерікті актісі.

Қазақстанның қолданыстағы еңбек заңдарының өзіне тән ерекшеліктері еңбек шартының маңызы мен мәнін күшейту. Нарықтық қатынастарда еңбек саласындағы қоғамдық қатынастардың қатысушыларына жеке еңбек шарты негізінде еңбек жағдайларын реттеуде теңдей мүмкіндіктер ұсынылады. Шарт жалдамалы жұмыскерлердің жеке қасиеттерін ескеруге, еңбек құқықтық қатынасының тараптарының құқықтары мен міндеттерін дербестендіруге мүмкіндік береді.

Еңбек құқықтық қатынастарды мемлекеттік реттеуге күш салу орталықтандырылғаннан орталықсыздандырылуға, заңнан – шарттылыққа қарай өтеді. Сонымен бірге, негіздеме және жеке еңбек шартын бұзу бөлігінде заңмен реттеу қадағаланады.

Еңбек шарты тараптардың келісімі бойынша бұзылуы мүмкін. Еңбек шартын тараптардың келісімі бойынша бұзуға тілек білдіруші еңбек шартының бір тарапы екінші тарапына хабарлама жібереді. Хабарлама алған тарап үш жұмыс күні ішінде екінші тарапқа қабылданған шешім туралы жазбаша нысанда хабарлауға міндетті. Тараптардың келісімі бойынша еңбек шартының бұзылу күні қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы келісу бойынша айқындалады. Еңбек шартында қызметкермен келісім бойынша, жұмыс берушінің қызметкерге бір жылғы орташа жалақысынан кем емес мөлшерде өтемақы төлей отырып еңбек шартын бұзу құқығы көзделеді. Бұл шартқа сәйкес қызметкерлер еңбек тәртібіне бағына отырып, белгілі бір мамандық бойынша жұмыстарды орындауға, ал кәсіпорын тараптардың келісімі және еңбек заңдарында қарастырылған айлық жалақыны төлеуге және тиісті еңбек жағдайларымен қамтамасыз етуге міндетті болады.[4]

Еңбек заңдарының барынша ұзақ мерзімді құқықтық қатынасты қамтамасыз ету. Бұған әдетте, жұмыс беруші де, жұмыскер де мүдделі. Жұмыс беруші өз ісін жақсы білетін және қажетті жұмысты орындай алатын оқыған, білікті қызметкерлерден тұратын кадрларды тұрақты иемденуді қалайды. Жұмыскер тұрақты жұмыс пен соған төленетін ақыға мүдделі. Еңбек заңдарының құқықтық нормалары тап осындай жағдайды тудыруға бағытталған. Осы немесе басқа тараптың қалауына байланысты еңбек құқықтық қатынастарын еріксіз тоқтатуға әкелетін тараптардың әрекетіндегі кездейсоқтарды болдырмауды көздейді.

Еңбек шарты – жұмыс берушімен және жұмыскер арасындағы жазбаша келісімдері, қызметкер айқын жұмысты жеке орындауға, еңбек тәртібінің ережесін орындауға міндеттелінеді, ал жұмыс беруші негізделген еңбек функциясы, Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінде еңбек жағдайын қамтамасыз етуге, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері және заңдары, ұжымдық шартпен, жұмыс берушінің актілері, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне сәйкес уақытылы және толық көлемде еңбек жалақысын төлеу бойынша қызметкерге жұмыс беруге міндетті. Жұмыс беруші жұмыскерді жұмысқа қабылдаған кезде кем дегенде екі данада жазбаша түрде еңбек шартын жасасу керек, олар екі жақпен қол қою арқылы бекітіледі. Бір данадан жұмыс берушіде және жұмыскерде сақталынады. Жұмыскер еңбек шарты нұсқасын алғаны туралы жазбаша түрде бекітіледі. Жасасқан еңбек шарты жұмыс берушінің актісімен жұмысқа қабылдау рәсімделеді яғни, жұмыс беруші жұмысқа қабылдау туралы бұйрық шығарады.

Жұмыс беруші ҚР Еңбек кодексі, Қазақстан Республикасының басқа да нормативтік құқықтық актілері, ұжымдық келісім-шарт, жұмыс берушінің актілерінде қарастыылған еңбек шарттарымен қамтамасыз етуге, еңбек қызметінің шарттары бойынша жұмыс беруге, уақтылы және толық көлемде еңбек ақысын төлеуге міндетті.

Бірнеше еңбек шартына байланысты жағдайларға тоқталсақ: ҚР Еңбек кодексінің жұмыс беруші – жеке тұлға қайтыс болған жағдайда еңбек шартының тоқтатылуын және үй жұмыскерлерімен еңбек шартының тоқтатылуын қоспағанда, еңбек шартының тоқтатылуы жұмыс берушінің актісімен рәсімделеді.

Жұмыс берушінің актісінде кодекске сәйкес еңбек шартын тоқтатудың негізі көрсетілуге тиіс.

Оларға төмендегідей негіздер жатады:

- тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу;
- еңбек шарты мерзімінің аяқталуы;
- жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бзу;
- жұмыскердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- тараптардың еркінен тыс мән-жайлар;
- жұмыскердің еңбек қатынастарын жалғастырудан бас тартуы.

Еңбек келісім-шартын тоқтату күні Еңбек кодексінде қарастырылған жағдайлардан тыс, соңғы жұмыс күні болып табылады.[3]

Қорыта келгенде жеке еңбек келісімшарты мынадай нақты жағдайлар туындағанда бұзылады. Екі жақтың келісімімен. Еңбек келісім шартының жағы хабарламаны екінші жаққа жібереді. Хабарлама алған жақ үш жұмыс күні ішінде қабылданған шешім туралы екінші жаққа жазбаша хабарлауы тиіс. Жұмыс берушінің ықыласы бойынша. Жұмыс беруші, еңбек келісім-шартында ұзақ мерзім қарастырылмаса, келісім-шартты бұзу туралы жұмысшыға бір ай бұрын хабарлауы тиіс. Жұмысшының таңдау жұмысына ауысуына байланысты. Мұның негізі жұмыс берушінің жұмысшыға хабарлауы және таңдау актісі немесе жұмысшыны қызметке тағайындау болып табылады.

Еңбек шартының мерзіміне тоқталатын болсақ, жеке еңбек шартын жасасудың мынадай мерзімдері болады:

- белгісіз мерзімге – жеке еңбек шартының уақыты көрсетілмейді;
- белгілі бір мерзімге – бір жылдан аспайтын;
- істелетін жұмыстың аз уақытта атқарылуына немесе орындау жағдайына, сондай-ақ жұмыста жоқ жұмыскердің орнын ауыстыруға байланысты бір жылдан аспайтын белгілі бір мерзімге.

Екі жақ оның барлық елеулі шарттары бойынша келісімге келген кезде – жеке еңбек шарты жасалды деп есептелінеді. Жеке еңбек шарты кем дегенде екі дана болып толтырылады және тараптардың қолы қойылады. Қол қойылған жеке еңбек шартының бір данасы – жұмыскерге, ал екіншісі – жұмыс берушіге беріледі.

Жеке еңбек шартының негізінде жалданатын қызметкердің еңбегіне ақы төлеу және материалдық көтермелеу шарттары тараптардың келісімі бойынша белгіленеді. Жұмысқа қабылдау кезіндегі сынақ мерзімі бойынша талдар болсақ, жұмысқа алар кезде сынақ мерзімін белгілеу мүмкіндігі қарастырылады. Сынау еңбек шартының міндетті емес шарттарының қатарына жатқызылады. Сынақ мерзімі қызметкердің оған тапсырылатын жұмысқа сәйкестігін тексеру мақсатында белгіленуі мүмкін. Сынақ мерзімі үш айдан артпауы керек. Егер сынақ мерзімі өтіп кетсе және екі жақтың бірде біреуі жазбаша түрде екінші жақты жеке еңбек шартын бұзу туралы ескертпесе, шарттық әрекет етуі жалғаса береді және оның тоқтатылуына жалпы негізде жол беріледі. Сынақтың нәтижесі қанағаттанғысыз болса, қызметкер жұмыс берушінің келісімі арқылы жұмыстан

босатылады. Қызметкер өз кезегінде жұмыстан мұндай босатуға сот тәртібімен шағымдануына болады.

Қызметкерлерді маусымдық жұмысқа алған кезде тараптардың келісімімен сынақ мерзімін белгілеуге болмайды. Сынақтан өткізу шарты жеке еңбек шартында міндетті түрде көрсетілуі тиіс. Егер ол жұмысқа алу жөніндегі бұйрықта ғана көрсетілген болса, онда сынақ мерзімін белгілеуді заңды деп есептеуге болмайды, өйткені бұйрық – бір жақты ғана кесім, ал заң мұндай шарттар жөнінде жұмыс беруші мен қызметкердің келісуін талап етеді. Жұмыс берушінің бір жақты сынақ мерзімін белгілеуі бұл қызметкердің құқығын бұзғандық болып табылады.

Қызметкердің сынақ кезіндегі еңбек жағдайы өзге қызметкерлердің еңбек жағдайынан өзгеше болмауы керек. Қызметкер ішкі еңбек тәртібі ережелеріне мойынсұнады, оның еңбегі жалақы нормалар мен бағалауға сәйкес не еңбекақы ретінде төленеді. Сынақ мерзімімен жұмыс істейтін қызметкерлердің әлеуметтік сақтандыруға құқығы бар. Сыннан сүрінбей өткен қызметкерді жұмысқа түпкілікті алу жөнінде бұйрық шығарудың қажеті жоқ. Қызметкердің еңбек қызметін растайтын құжаттар: еңбек кітапшасы (ол бар болған жағдайда), жеке еңбек шарты не жұмысқа қабылдау және жұмыстан босату туралы бұйрықтардың үзіндісі немесе ұйымның басшысы (жұмыс беруші) куәландырған (қол қойған) не нотариатта куәландырылған қызметтік тізімі (қызметкердің жұмыс, еңбек қызметі туралы мәліметтер тізбесі) болып табылады.

Еңбек тәртібі – жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек қарым-қатынастарының жүйесін құқықтық нормалар арқылы белгілеп, оның қағидаларын орындауға тараптардың өзара міндеттілігін білдіретін құқықтық негіздеме. Еңбек тәртібі жұмыс беруші мен жұмыскерлердің ішкі еңбек тәртібіне мойынсыну, оның белгілеп берген талаптарын орындау жөніндегі өзара міндеттемелерінен көрініс табады. Еңбек тәртібі сендіру және мәжбүрлеу сияқты әдістердің көмегімен қамтамасыз етіледі. Сендіру әдісін қолдану жұмыскерлердің әкімшілік талаптарын, кәсіпорынның ішкі еңбек тәртібі ережелерін саналы және ерікті түрде орындауға деген ішкі қажеттіліктерін тәрбиелеу мақсатында олардың санасы мен мінез-құлқына әсер етуді көздейді. Сендіру әдісін іске асырудың нысаны кетермелеу шаралары болып табылады. Мәжбүрлеу әдісі сендіру әдісі қажетті нәтижелерге қол жеткізбеген уақытта қолданылады. Ол еңбек тәртібін бұзғаны үшін қолданылатын тәртіптік жазалау шаралары болып табылады.[2]

Еңбекті ұйымдастырудағы жұмыс берушінің негізгі міндеттері:

- еңбек жарақатына жол бермейтін техника қауіпсіздігінің осы заманғы құралдарын өндіріске енгізу;

- жұмыскерлердің көсіби және басқа да науқастарға шалдығуының алдын алатын санитарлық-гигиеналық шараларды қамтамасыз ету;

- жұмыскерлердің қауіпсіздік техникасы, өндірістік санитария, еңбек гигиенасы және өртке қарсы сақтану жөніндегі барлық талаптарды орындауын бақылайды.

Лауазым иелері еңбек тәртібін бұзғаны үшін бағыныштылық тәртібімен жауап береді. Лауазым иелерінің кейбір топтары олардың атқарып отырған қызметінің айрықша сипатына байланысты бағыныштылық тәртіппен еңбек тәртібін бұзғаны үшін ғана емес, оның қадірқасиетімен сыйыспайтын теріс қылықтары үшін де заңда көзделген тәртіппен жауапкершілікке тартылады.

Жұмыс беруші еңбек тәртібін бұзғаны үшін, яғни жұмыскердің өзіне тапсырылған еңбек міндеттерін орындамағаны немесе ойдағыдай орындамағаны үшін тәртіптік жазалардың мынадай түрлерін қолдануға құқықты:

- Ескерту

- Сөгіс

- Жеке еңбек шартын бұзу.

Жұмыстан шығару еңбек тәртібін қасақана бұзатын және тәртіптік шаралар ықпалына көнбейтін қызметкерлерге қолданылатын ең ақырғы шара болып табылады. Жұмыстан шығару туралы еңбек кітапшасына жазылады. Жазалаудың өзге шаралары еңбек кітапшасына жазылмайды. Жұмыс берушіге тәртіптік жазалау қолдануға құқық берілген. Жұмыс беруші тәртіптік жазалауды қолданған кезде жасалған теріс қылықтың ауырлық дәрежесін, оның қандай жағдайда жасалғанын, қызметкердің бұдан бұрынғы мінез-құлқын, еңбекке көзқарасын, сондай-ақ тәртіптік жазаның жасалған теріс қылыққа сәйкестігін ескеруі керек.

Жұмыс беруші тәртіптік жазаны теріс қылық ашылғаннан кейін қолдануы тиіс. Жаза қолданбас бұрын тәртіп бұзушыдан жазбаша түсініктеме талап етілуі керек. Жаза теріс қылық ашылған күннен бастап бір айдан қалдырылмай қолданылуы қажет және оны алты айдан кейін қолдануға болмайды.

Әрбір еңбек тәртібін бұзғаны үшін бір ғана тәртіптік жаза қолданылатындығы белгіленген. Жаза бұйрықпен жария етіледі және қызметкердің қолын қойдыру арқылы оған ескертіледі. Жұмыскерге осы көрсетілген талаптардың тым болмағанда біреуін бұзу арқылы берілген тәртіптік жазалар жарамсыз деп танылады. Жұмыскерлер жұмыста болған кезінде кәсіпорынға немесе мекемеге зиян келтіретін болса, материалдық жауапкершілікке тартылады. Бұл жағдайда қызметкер жалақысынан төлеу арқылы келтірілген зиянның орнын толықтай өтейді. Сондықтан да қызметкерді жұмысқа алғанда кәсіпорынның не мекеменің мүліктеріне ұқыпты болу талап етіледі. Кәсіпорынның немесе мекеменің мүлкін ұрлағаны үшін қызметкер қылмыстық жауапқа тартылады.

Сонымен, жұмыскер өзіне жүктелген еңбек міндеттерін ойдағыдай орындайды. Жұмыс беруші материалдық және моральдық көтермелеу шараларын, егер қажет болған жағдайда тәртіптік ықпал ету шараларын пайдалана алады.[5]

Еңбек шарты белгіленбеген мерзімге жасалған жұмыскерлер үшін көзделген кепілдіктер мен өтемақыларды беруден жалтару мақсатында еңбек шарттарын белгілі бір мерзімге жасауға тыйым салынады. Егер еңбек шартының қолданылу мерзімі аяқталған кезде тараптардың бірде-бірі тәулік ішінде еңбек қатынастарын тоқтатуды талап етпеген болса, онда ол белгіленбеген мерзімге жасалған болып есептеледі. Егер еңбек шартында оның қолданылу мерзімі айтылмаса, онда шарт белгіленбеген мерзімге жасалған деп есептеледі.

Бізді мазалайтын сұрақ еңбек ұжымдары құрылымдары түбегейлі өзгеріп, меншік иелері жаңа сипатқа көшкен кезде жұмысшы жұмыскерлер өздерінің еңбек құқығын қаншалықты дәрежеде қорғау мүмкіндігіне ие болып отыр? Міне осы мәселе дұрыс шешемін тапса әрбір азамат өз құқығын жетік білер еді.

Сонымен қорыта келгенде, еңбек келісім шарты – бұл жұмысшы мен жұмыс берушінің арасында, жұмысшының белгілі бір жұмысты атқаруға, еңбек тәртібі ережесін сақтауға міндеттелуіне сәйкес жасалатын келісімі. Осы келісімнің дұрыс рәсімделуі маңызды. ҚР Еңбек кодексіне сәйкес, жұмыс берушінің бастамасы бойынша өндіріс көлемі азайғанда не болмаса өндіріске жаңа технология енгізіліп, модернизациялану жүргізілген ретте, өндіріс көлемі арттырылған жағдайларда қызметкерлер саны мен штатының қысқартылуы мүмкін. Бұл жерде жұмыс беруші ҚР Еңбек кодексінің талаптары мен міндеттерін қатаң сақтағаны дұрыс, оның ішінде заңды тұлға таратылған не жұмыс беруші – жеке тұлғаның, жеке кәсіпкердің, қорғаушылар, нотариустардың қызметі тоқтатылған жағдайларды қоспағанда, қызметкерлердің уақытша еңбекке қабілетсіздік кезеңінде және жыл сайынғы еңбек демалысында жүрген кезеңінде еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзуға жол берілмейді. Сондай-ақ, еңбек шартын бұзатыны туралы жұмыс беруші қызметкерге бір ай бұрын жазбаша ескертуге міндетті, ал кәсіподақ мүшесі болып табылатын қызметкерлермен еңбек шартын бұзу ұжымдық шартта көзделген тәртіппен, осы ұйымның кәсіподағы органының дәлелді пікірін ескере отырып жүргізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. А. Қазақстан-2030. Гүлдену, қауіпсіздік және қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. -Алматы, 1997. Жеке басылым. -Б.16, 22.
2. Омарова Э.Б. Материальная ответственность наемных работников: проблемы теории и практики. - Астана. Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева, 2011. – 391 с.
3. Ахметов А., Ахметова Г. Еңбек құқығы. -Алматы. «Нұр-пресс», 2005. – 405 с.
4. Қазақстан Республикасы Электронды Үкімет. («Ақпарат каталогы» бөлімі, «Еңбек» тақырыбы, «Еңбек қатынастары. Жеке еңбек шарты» тақырыпшасы)// www.e.gov.kz/
5. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі («Еңбекті қорғау» бөлімі). // <http://www.enbek.gov.kz/>

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО CIVIL LAW

УДК: 347.13
МРНТИ:10.27.41

Д.Ж. Белхожаева¹, Б.П. Жаксымбетов¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ ШАРТТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Аңдатпа

Экономикадағы қызмет көрсету саласының қарқынды кеңеюі қызмет көрсету қатынастарын азаматтық-құқықтық реттеу тетігін қалыптастыру қажеттілігіне әкелді. Қызметтердің жекелеген түрлері ҚР Азаматтық кодексінде бекітілген міндеттемелердің дербес түрлері шеңберінде дәстүрлі түрде реттелді. Алайда қызметтерді үдемелі әртараптандыру қызметтер көрсету туралы ҚР АҚ арнайы реттелмеген барлық қатынастарға таралуы мүмкін бірыңғай құқықтық режимді құруды талап етті. Бұл мақалада қызмет көрсету саласындағы шарттық қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу қарастырылады, қызметтердің азаматтық-құқықтық мазмұнын және азаматтық құқықта қызмет көрсету бойынша міндеттемелер ұғымын зерттеді.

Кілт сөздер: құқық, азаматтық құқық, шарт, қызмет көрсету, қызмет, азаматтық шарт.

D.Zh.Belkhozhayeva¹, B.P.Zhaksymbetov¹

¹KazNPU named after Abai

CIVIL LAW REGULATION OF CONTRACTUAL RELATIONS IN THE SERVICE SECTOR

Abstract

The rapid expansion of the service sector in the economy necessitated the formation of a mechanism for civil law regulation of relations in the provision of services. Certain types of services were traditionally regulated within the framework of independent types of obligations stipulated in the Civil code of the Republic of Kazakhstan. However, the growing diversification of services required the creation of a single legal regime that could be extended to all relations on the provision of services that were not specifically regulated by the civil code of the Republic of Kazakhstan. This article examines the civil law regulation of contractual relations in the service sector, investigated the civil law content of services and the concept of obligations to provide services in civil law.

Keyword: law, civil law, contract, services, civil contract.

Д.Ж. Белхожаева¹, Б.П. Жаксымбетов¹

¹КазНПУ имени Абая

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДОГОВОРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ОБСЛУЖИВАНИЯ

Аннотация

Стремительное расширение сферы услуг в экономике обусловило необходимость формирования механизма гражданско-правового регулирования отношений по оказанию услуг. Отдельные виды услуг традиционно регулировались в рамках самостоятельных типов обязательств, закрепленных в Гражданском кодексе РК. Однако нарастающая диверсификация услуг потребовала создания единого

правового режима, который можно было бы распространить на все специально неурегулированные ГК РК отношения об оказании услуг. В данной статье рассматривается гражданско-правовое регулирование договорных отношений в сфере обслуживания, исследовали гражданско-правовое содержание услуг и понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве.

Ключевые слова: право, гражданское право, договор, услуги, гражданский договор.

Қызмет адамдардың барлық іс-әрекеттерінің саласын қамти отырып, бүгінгі таңда тұтынушылық құндылығын иемденуде. Қазіргі кезеңді өтелмелі қызмет көрсету шартының көп түрлері қалыптастырылған уақыт деуге толық болады, сондай-ақ келешекте өз алдына өмір сүре алатындығын көрсетеді. Қызмет нарығы бүгінгі таңдағы экономикадағы қарқынды дамып отырған сектордың бірі, қызмет көрсету бойынша атқарылатын қызмет адамның әлеуметтік, тұрмыстық, рухани қажеттілігін қамтамасыз етуге тікелей бағытталады, және де интернет көмегімен қанағаттандырылатын ауқымды макроэкономикалық масштабты қамтып отыр деуге болады.

Сонымен қатар, өтелмелі қызмет көрсету қатынастарын құқықтық реттеудің ақтаңдақтары бар. Өйткені, азаматтық заңнамаларда, яғни Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінде қызмет түсінігі нақты берілмеген, тек ҚР АҚ-нің 115-бабында қызмет азаматтық құқықтың объектісі ретінде сипатталған, және де оның белгілері толық ашып көрсетілмегендігін айта кеткен жөн. Заң бойынша (ҚР АҚ-нің 683-бабына сәйкес) «қызмет көрсету» термині - белгілі бір іс-әрекет жасау немесе белгілі бір қызметті жүзеге асыру ретінде түсіндірілген. Айта кететін жайт, ҚР АҚ-нің 687-бабында былай делінген: мердігерлік туралы жалпы ережелер (осы Кодекстің 616-639 баптары) және тұрмыстық мердігерлік туралы ережелер (осы Кодекстің 640-650 баптары), егер осы Кодекстің 683-686 баптарына, сондай-ақ өтелмелі қызмет көрсету шарты нысанасының ерекшеліктеріне қайшы келмесе, өтелмелі қызмет көрсету шартына қатысты қолданылады [1]. Міне, осы жерде қатынасты реттеу мүлдем шатысып кеткен деуге болады. Себебі, мердігерлік міндеттемесін реттейтін қалыптардың санына байланысты, екі қорытынды жасауға болады.

Бірінші қорытынды, осы әрекеттегі азаматтық заңнамадағы мердігерлік және өтелмелі қызмет көрсету шарттарына бірмезетте қолданылатын қалыптар әмбебап сипатта қолданылады.

Екінші қорытынды, Қазақстан Республикасы азаматтық кодексінде шарттық қатынастың объектісі ретінде қызмет пен мердігерлік шарты бойынша орындалған жұмыс арасындағы айырмашылықтары қарастырылмаған.

Жалпы алғанда, доктринада «қызмет» түсінігі көп мағынада қарастырылуда. Ғалымдар бірегей пікірге келе алмауда, заңнамада «қызмет» түсінігін бекіту үшін үш негізгі концепция қалыптасқан:

- «дифференциалдық», қызмет көрсету аясын жеке реттейтін арнайы заңды қабылдауды ұсынады (Язев В.А., Садиков О.Н., Калмыков Ю.Х., Баринов Н.А.);

- «Интегралдық», бір заңда «азамат-тұтынушы» құқықтарын қорғауды тоғыстыруды ұсынады (Мозолин В.П., Кабалкин А.Ю.) [2, 37 б];

- «орталықтандырылған негіз», бұл концепцияның өкілдері азаматтық заңнамалар негізін қалыптастыруды ұсынады (Красавчиков О.А., Плетнев В.А.) [3].

Ал, бүгінгі таңда уақыт өте келе заң шығарушылармен «интегралдық концепция» қолдау тапты, яғни «Тұтынушылар құқығын қорғау туралы» заңы [4] қабылданылды. Бұл Заң тұтынушылар праволарын қорғаудың құқылы қ, экономикалық және ілеуметтік негіздерін, сондай-ақ кепілдіктерін баянды етеді. Мемлекеттік өкімет пен басқару органдары тұтынушылардың өздерін сапалы товарлармен, жұмыстармен және қызметтермен қамтамасыз ету жөніндегі жеке праволарын қорғауға байланысты тиімді шараларды жүзеге асыруға міндетті.

Қызмет нарығының қарқынды даму тенденциясын ескере отырып, өтелмелі қызмет көрсету шарты бүгінгі күні қажетті және келешекте де дамуын тоқтатпайтын азаматтық-құқықтық институт болып табылады. Осыған орай, өтелмелі қызмет көрсету міндеттемесінде тек ғана тараптардың құқықтарын қорғаумен қатар, заказ алушы мен тұтынушылар қажеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған жаңдайлар жасауымыз қажет. Сондықтан, осы институтты реттейтін нормативті-құқықтық база осы қатынастың қатысушыларының құқықтары мен мүдделерін тиісінше қорғай алмайды, осыған орай өтелмелі қызмет көрсету шартын теориялық тұрғыда зерделеуді, және де заңдарды жаңартуды қажет етеді. Жоғарыда айтылған жайттар зерттеу тақырыбының өзектілігін, оның теориялық және тәжірибелік маңыздылығын білдіреді.

Цивилистика доктринасында қызмет түсінігі туралы пікірталас және де қызметті құқықтық реттеу жиырмасыншы ғасырдың 70 жылдары қалыптаса бастаған. Дегенмен, қызмет түсінігі туралы бүгінгі таңға дейін жүйелі анықтама жоқтың қасы деуге болады.

Жалпы доктринада «қызмет» терминінің азаматтық-құқықтық түсінігі туралы үш көзқарас қалыптасқан:

Бірінші көзқарас бойынша, қызмет азаматтардың қажеттілігін қамтамасыз ететін қызмет ретінде қарастырылды [6, 89 б].

Екінші көзқарас, «қызмет» - азаматтар және заңды тұлғалар да қатысатын мүлдікті қатынас [6, 29 б].

Үшінші көзқарас, қызмет дегеніміз қызмет көрсету міндеттемесінің пәні ретінде ұғындырылады [6, 45 б].

Атақты орыс ғалымы Ю.Х. Калмыков қызмет түсінігін кеңінен талдады: «қызмет дегеніміз міндеттемелік құқықтық қатынас бойынша контрагентке жағдай немесе жеңілдік жасауға бағытталған іс-әрекет» [6, 33 б]. Сөзсіз, қызмет көрсету міндеттемесіне тапсырыс берушіге жағдай жасау мақсатында жасалынған шарттардың құқықтық табиғаты сай келетін: тұрмыстық мердігерлік шартын, несиеге бөлшектеп сату-сатып алу шартын, прокат шартын жатқызады. Бірақ, қызмет көрсету міндеттемесі ұғымы міндеттемелердің көп шегін қамтиды.

Ал, Е. Романова қызмет көрсету міндеттемесіне жататын қызмет нәтижесі бойынша міндеттемелер шегін төмендегі белгілер бойынша қысқартты: а) қызмет көрсету шартының пәні – контроагент үшін жағдай жасалуы тиіс (уақыты, қаражаты үнемделуі); б) қызмет – ол ұсынылуы кезінде қолданылатын іс-әрекет болуы тиіс [7, 213 б].

С. Алексеев былай дейді: «қызмет – бұл тек іс-әрекет ғана емес, белгілі бір нәтиже» [8, 297 б].

Н. Индюковтің пікірінше: «қызмет тек еңбек нәтижесі ғана болады. Нәтиже адамдарға жағымды нысанда болуы тиіс», - деген [9, 33 б].

Ал, М. Кротованың айтуынша: қызмет азаматтық та, еңбектік құқықтық қатынастың да объектісі болуы мүмкін. Еңбектік-құқықтық қатынастың объектісі - қызмет қызмет көрсету процесі ретінде ұғындырылса, ал азаматтық құқықта – қызмет еңбек өнімі ретінде қарастырылады. Қызмет – оны жүзеге асыру процесінде қолданылатын азаматтар мен заңды ұйымдардың қызметі, заттық сипаты жоқ өнім [10, 41 б].

Қызмет заттық сипаты жоқ іс-әрекет ретінде, О.С. Иоффе тұжырымдайды [11, 419 б].

Е.Д. Шешенин қызметтің төмендегідей белгілер атап көрсетті: «а) қызмет көрсететін жеке және заңды тұлғаның қызметі; б) қызмет көрсетудің нәтижесі заттық сипатта болмайды; в) қызметтің тиімділігі қызмет көрсету процесінде қолданылады, ал қызметтің тұтыну құны жойылады» [12, 177 б].

Қызмет көрсету нәтижесінде заттық сипаттың болмауы қызметтің негізгі белгісі ретінде қарастырылатын болса, қызмет пен жұмыс түсініктері арасындағы ара-жікті ашуға көмегі зор. Яғни, мердігер шарты мен өтелмелі қызмет көрсету шарты арасындағы ара-қатынасты ашып берері сөзсіз. Дегенмен, әрекеттегі азаматтық заңнамаларда қызмет көрсету және жұмысты орындау туралы қатынасты құқықтық реттеудің ара-жігі айқындалмағандықтан, қызметті жұмыстың бір түрі ретінде қарауға мүмкіндік береді.

И. Брауде былай дейді: «жұмыс қандай да бір затты жасу немесе белгілі бір қызметті көрсету» [13, 221 б].

Азаматтық құқық ғылымында жұмыс – қызметтің бір түрі ретінде деген пікірге қарама қарсы пікір қалыптасқан. Н.Баринов қызмет, жұмыс орындау және қызмет көрсету ұғымдарын біріктірді. Былай деген: «кейбір қызмет заттың тұтыну құндылығын білдіреді. Ал басқа қызметтер атқарушының қызмет нәтижесі ретінде, тауар түрінде болмайды, тек атқарушының іс-әрекеті нысанында көрініс алады» [14, 14 б].

Мердігер шарты қызметтің бір түрі болып табылады, - дейді Ю. Калмыков [6, 34 б].

А.Ю. Кабалкинның пікірінше: «жұмысты орындау қызмет көрсету міндеттемесінің бір түрі ретінде қарастыруға болады, себебі кез келген қызмет белгілі бір жұмысты орындау арқылы қол жеткізіледі» [2, 84 б].

Өтелмелі қызмет көрсету шартын жаңа шарт түрі ретінде азаматтық заңнамада бекіту қажеттілігін негіздей отырып, Е.Шешенин жұмыс пен қызмет ұғымдарының ара жігін ажырату қажеттілігін айтты. Қызметтің экономикалық мәнінің бірлігін мойындай отырып, дегенмен қызметті іс-әрекеттің нәтижесі бойынша бөлуді көздейді. Оның пікірінше: «қызмет бірінші кезекте мердігерлік шартының пәні болып табылады, ал екінші кезекте қызмет өтелмелі қызмет көрсету шартының да пәні бола алады» [12, 356 б].

Азаматтық құқықта жалпы алғанда мердігерлік шартының белгісі болып қызмет нәтижесі болып табылады. Рим жеке құқығында Лабеоға тілінде «locatio-conductio operis» - гректердің түсінігінше, «аяқталған еңбек», яғни орындалған жұмыстың аяқталған нәтижесі дегенді білдіреді [12, 490 б].

Еңбек нәтижесін Р.Саватъе өзге тұрғыда қарастырады. Ол міндеттеменің екі түрін бөліп көрсетеді: нәтиже беретін міндеттеме, нәтижеге кепілдік берілетін, яғни мердігерлік шартын жатқызады. әрекет жасауға тиісті міндеттеме, борышқор (дәрігер, тренер) өз жұмысты тиісінше орындауға міндетті, бірақ оның нәтижесіне кепілдік бермейді [14, 232 б].

Төңкеріске дейінгі орыс азаматтық құқығында жұмыс пен қызмет ұғымдарының ара жігін ашып көрсету туралы пікір талас жоқтың қасы. Д.Мейер былай дейді: «мердігерлік шарты – бір тарап белгілі бір ақыға екінші тарапқа белгілі бір уақыт ішінде белгілі бір қызметті көрсетуге міндеттейтін шарт» [15, 295 б].

Цивилисттермен заттық нәтиженің болуы жеке жалдау және мердігерлік шартының бір бірінен ажыратын белгілі ретінде қарастырылмады. Л.Таль еңбек шарты мен мердігерлік шартының белгілерін анықтауда, мердігерге нақты нәтижеге уәде беретін жұмысты орындау міндетін жүктеді [16, 210 б.].

Қазіргі заңнамада қызмет нәтижесінің материалдық сипаты салық салу объекті ретінде жұмыс пен қызметті ажыратуға негіз болады. ҚР салық кодексіне орай, жұмыс – жеке және заңды тұлғалардың қажеттілігін қанағаттандыру үшін жүзеге асырылатын және материалдық сипаты бар нәтиже, қызмет түрі. Ал, қызмет – материалдық сипаты жоқ және осы қызметті жүзеге асыру кезінде қолданылатын қызмет.

ҚР Азаматтық кодексінің 33-тарауындағы өтелмелі қызмет көрсету белгілі бір әрекетті жасау немесе белгілі бір қызметті жүзеге асыру деген мағынаны білдіреді. Дегенмен, азаматтық заңда өтелмелі қызмет көрсету шарты бөлініп көрсетілгенімен, ол шарттың пәні туралы ұғым сол қалыпында қала берді. М.Кротовтың пікірінше: қызмет көрсету шартының пәні – заттық сипаты жоқ және кепілдендірілмейтін әрекет [10, 25 б]. Ал, А.Шерстобитов пән ретінде – атқарушының жасаған белгілі бір әрекетінен немесе жүзеге асырған белгілі бір қызметінен тапсырысшының қол жеткізген тиімді нәтижесі. Тиімді нәтиженің заттық сипаты болмауы тиіс, - дейді [17, 5 б].

Қызметтің әр түріне тән жалпы белгі ретінде В.А.Кабатова былай дейді: «өтелмелі қызмет көрсету шартының пәні заттық нәтиже емес, ереже бойынша тиісті жүзеге асырылған әрекет» [18, 393 б].

Жалпы алғанда, қызмет түсінігін тұжырымдағанда, қызмет көрсету кезінде атқарушы қызметінің материалдық емес нәтижесі деуге болады. Осыған орай, қызмет ұғымының доктрианлық түсінігін қалыптастырған Е.Шаблованың көзқарасына тоқталсақ. Қызмет – интеллектуалдық меншік объектісі немесе заттарды жасаумен байланысы жоқ тұлғаның жеке қажеттілігін қанағаттандыратын және ақылы негізде қызмет нәтижесіне қолжететін тәсіл [19, 13 б].

В. Кванин жұмыс пен қызмет ұғымдарын былай бөліп көрсетеді: «қызмет кең мағынада, заттық сипаты жоқ кез келген қызмет (мысалы, тапсырма, сақтау, комиссия, тасымалдау, медианлық, білім беру қызметтері). Ал, тар мағынада, қызмет дегеніміз тапсырысшының затына емес, жеке басына бағытталған қызмет. Сонымен қатар, тапсырысшының жеке басына бағытталған материалдық нәтижелер де болады (мысалы, шаштаразшы қызметі, косметолог қызметі)» [20, 32 б].

Құқықтық әдебиеттерде қызметтің негізгі белгі ретінде қарастырылған заттық сипаты жоқ нәтиже сынға түсті. Себебі, кейбір өтелмелі қызмет көрсету кезінде заттық сипаттағы нәтижелерде орын алады. Мысалы, стоматологиялық көмек арқылы медициналық қызмет көрсетуде заттық нәтиже орын алады, ал терапевтік емдеуде заттық сипаттағы нәтиже болмайды.

Ал, Д.Степанов қызметтің төмендегідей белгілерін ашып көрсетті:

- әрекет жиынтығы бір бірін толықтыратын қызметтің күнделікті сияптын құрауы тиіс;
- қызметте заттық сипат болмайды;
- қызмет нақты бір адамға жасалады;
- қызметтің дәл уақытында тұтынушылығы болуы тиіс;
- қызмет сапасының тұрақсыздығы [21, 16 б].

Д.Степанов осы белгілерді айқындай отырып, қызмет түсінігін береді: «Қызмет – белгілі бір заңды операцияны бейнелейтін, материалдық немесе материалдық сипаты бар атқарушының әрекетібілдіретін азаматтық құқықтық қатынастың объектісінің бір түрі» [21, 190 б]. Д.Степанов жұмысқа ғимараттар мен үйлерді жөндеуді жатқызады, ал қызметке құрал-саймандарды, тұрмыстық техникаларды, зергерлік бұйымдарды жөндеуді қызметін жатқызады.

Бірақ, аталған тұжырыммен келісуге болмайды. Міне, қарап отырсақ, азаматтық құқықта қызмет ұғымының жалпы түсінігі жоқтың қасы. Қызмет – мүліктік қатынасқа қатысушылардың қажеттілігін қанағаттандыруға процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар тобы құрайтын қызмет түрі деп

қорытуға болады. Сонымен қатар, өтелмелі қызмет көрсету қатынастарын құқықтық реттеудің ақтаңдақтары бар, Өйткені, азаматтық заңнамаларда, яғни Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінде қызмет түсінігі нақты берілмеген, тек ҚР АҚ-нің 115-бабында қызмет азаматтық құқықтың объектісі ретінде сипатталған, және де оның белгілері толық ашып көрсетілмегендігін айта кеткен жөн. Заң бойынша (ҚР АҚ-нің 683-бабына сәйкес) «қызмет көрсету» термині - белгілі бір іс-әрекет жасау немесе белгілі бір қызметті жүзеге асыру ретінде түсіндірілген. Айта кететін жайт, ҚР АҚ-нің 687-бабында былай делінген: мердігерлік туралы жалпы ережелер (осы Кодекстің 616-639 баптары) және тұрмыстық мердігерлік туралы ережелер (осы Кодекстің 640-650 баптары), егер осы Кодекстің 683-686 баптарына, сондай-ақ өтелмелі қызмет көрсету шарты нысанасының ерекшеліктеріне қайшы келмесе, өтелмелі қызмет көрсету шартына қатысты қолданылады. Міне, осы жерде қатынасты реттеу мүлдем шатысып кеткен деуге болады. Себебі, мердігерлік міндеттемесін реттейтін қалыптардың санына байланысты, екі қорытынды жасауға болады.

Бірінші қорытынды, осы әрекеттегі азаматтық заңнамадағы мердігерлік және өтелмелі қызмет көрсету шарттарына бірмезетте қолданылатын қалыптар әмбебап сипатта қолданылады.

Екінші қорытынды, Қазақстан Республикасы азаматтық кодексінде шарттық қатынастың объектісі ретінде қызмет пен мердігерлік шарты бойынша орындалған жұмыс арасындағы айырмашылықтары қарастырылмаған.

Жалпы алғанда, доктринада «қызмет» түсінігі көп мағынада қарастырылуда. Ғалымдар бірегей пікірге келе алмауда, заңнамада «қызмет» түсінігін бекіту үшін үш негізгі концепция қалыптасқан: «дифференциалдық», қызмет көрсету аясын жеке реттейтін арнайы заңды қабылдауды ұсынады (Язев В.А., Садиков О.Н., Калмыков Ю.Х., Баринов Н.А.) [6, 14] «Интегралдық», бір заңда «азамат-тұтынушы» құқықтарын қорғауды тоғыстыруды ұсынады (Мозолин В.П., Кабалкин А.Ю.) [2]; «орталықтандырылған негіз», бұл концепцияның өкілдері азаматтық заңнамалар Негізін қалыптастыруды ұсынады (Красавчиков О.А., Плетнев В.А.) [3].

Ал, бүгінгі таңда уақыт өте келе заң шығарушылармен «интегралдық концепция» қолдау тапты, яғни «Тұтынушылар құқығын қорғау туралы» заңы [4] қабылданылды. Бұл Заң тұтынушылар праволарын қорғаудың құқылық, экономикалық және ілеуметтік негіздерін, сондай-ақ кепілдіктерін баянды етеді. Мемлекеттік өкімет пен басқару органдары тұтынушылардың өздерін сапалы товарлармен, жұмыстармен және қызметтермен қамтамасыз ету жөніндегі жеке праволарын қорғауға байланысты тиімді шараларды жүзеге асыруға міндетті.

Азаматтық құқықта қызмет ұғымының жалпы түсінігі жоқтың қасы. Қызмет – мүліктік қатынасқа қатысушылардың қажеттілігін қанағаттандыруға процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар тобы құрайтын қызмет түрі деп қорытуға болады. Сонымен қатар, өтелмелі қызмет көрсету қатынастарын құқықтық реттеудің ақтаңдақтары бар. Айта кететін жайт, ҚР АҚ-нің 687-бабында былай делінген: мердігерлік туралы жалпы ережелер (осы Кодекстің 616-639 баптары) және тұрмыстық мердігерлік туралы ережелер (осы Кодекстің 640-650 баптары), егер осы Кодекстің 683-686 баптарына, сондай-ақ өтелмелі қызмет көрсету шарты нысанасының ерекшеліктеріне қайшы келмесе, өтелмелі қызмет көрсету шартына қатысты қолданылады. Міне, осы жерде қатынасты реттеу мүлдем шатысып кеткен деуге болады. Өтелмелі қызмет көрсету шарты тікелей ҚР Азаматтық кодексі және тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы заңымен реттелінеді. Міне, қарап отырсақ өтелмелі қызмет көрсету шартының құқықтық реттелу ерекшелігі осындай деуге толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі. – Алматы: Юрист, 2018. – 510 б.
2. Кабалкин А.Ю., Мозолин В.П. Охрана прав граждан и потребителей // Советское государство и право. 1986. № 4. С. 37-45.
3. Красавчиков О.А. Теория юридических фактов в советском гражданском праве: Автореф. дис.: канд. юрид. наук. - Свердловск, 1985. - 22 с.
4. Қазақстан Республикасының тұтынушылар құқығын қорғау туралы заңы // Юрист анықтама жүйесі.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга третья. - М., 2002. - 897 с.
6. Калмыков Ю.Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве // Избранное: Труды. Статьи. Выступления. - М., 1998. С. 29-34.
7. Романова Е.Н. Гражданско-правовое содержание услуг. М., 2000. - 311 с.
8. Алексеев С.С. Об объекте права и правоотношения // Вопросы общей теории советского права. - М., 1980. С. 197-310.

9. Индюков Н.П. Услуга как объект гражданского правоотношения. - Свердловск, 1998. - 76 с.
10. Кротов М.В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. - Л., 1990. - 96 с.
11. Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций): Отдельные виды обязательств. - Л., 1981. - 897 с.
12. Шешенин Е.Д. Обязательства по оказанию услуг. М., 1992. - 342 с.
13. Брауде И.Л. Договор подряда // Отдельные виды обязательств. - М., 1994. С. 221-230.
14. Саватье Р. Теория обязательств. - М., 1992. - 652 с.
15. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Ч. 2. - М.: Статут, 1997. - 703 с.
16. Таль Л.С. Трудовой договор. Цивилистическое исследование (по изданию 1913 года).- М.: Статут, 2003. - 321 с.
17. Шерстобитов А.Е. Гражданско-правовое регулирование договорных отношений в сфере обслуживания. - М., 1997. - 321 с.
18. Кабатов В.А. Возмездное оказание услуг // Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель. 1996. С. 393-411.
19. Шаблова Е.Г. Договоры возмездного оказания услуг: практика их исполнения. - Екатеринбург, 2007. - 98 с.
20. Кванина В.В. Договор на оказание возмездных услуг. Учебное пособие. - Челябинск, 2002. - 216 с.
21. Степанов Д.И. Услуги как объект гражданских прав. - М., 2005. - 300 с.

УДК: 347.02

МРНТИ: 10.27.51

Ш.Е.Каштаева¹ Ғылыми жетекшісі: Ж.А.Хамзина

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының 7М04201-құқықтану мамандығының 2-курс магистранты
Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының профессоры, з.ғ.д.*

КЕШЕНДІ КӘСІПКЕРЛІК ЛИЦЕНЗИЯ ШАРТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Осы мақалада кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша жауапкершіліктің өзекті мәселелері, яғни осы шарт бойынша дауларды қарастыру мәселелері зерделенген. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша жауапкершіліктің алғы шарттары сөзсіз кәсіпкерлік сипатына әсер етеді.

Кілт сөздер: Франчайзинг, франчайзинг шарты, лицензия, франчайзер, франчайзи, кәсіпкер, айыппұл.

Sh.E. Kashtayeva¹ Research supervisor: Zh.A. Khamzina

*¹Master of the 2nd year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the
Abai KazNPU
Doctor of Law, the professor of Chair of jurisprudence of Institute of history and law of Abai KazNPU*

MATTERS RELATING TO THE LEGAL REGULATION OF A COMPREHENSIVE BUSINESS LICENCE

Abstract

Actual problems of responsibility under the contract of franchizing, and also a question of consideration of disputes under this contract. Responsibility conditions on the contract of franchizing are influenced, certainly, by its enterprise character.

Keywords: Franchizing, contract of franchizing, franchiser, franchisee, license, businessman, penalty.

Ш.Е.Каштаева ¹ Научный руководитель: Ж.А.Хамзина

¹магистрант 2-курса специальности 7М04201- юриспруденция

Института истории и права КазНПУ имени Абая

д.ю.н., профессор кафедры Юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОГОВОРА КОМПЛЕКСНОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ЛИЦЕНЗИИ

Аннотация

Актуальные проблемы ответственности по договору франчайзинга, а также вопрос рассмотрения споров по данному договору. На условия ответственности по договору франчайзинга, безусловно, влияет его предпринимательский характер.

Ключевые слова: Франчайзинг, договор франчайзинга, франчайзер, франчайзи, лицензия, предприниматель, штраф.

Лицензиярға талап бағынылған жалпы ережемен сатып тұрған тауардың сапасына сатушының жауапкершілігі туралы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 422-430 б.б. (сонымен қоса, қараңыз бөлшекті сатып-алу – сату туралы арнайы ережелер АК 455-457б.б.) және мердігердің істеген жұмысының сапасына жауапкершілігі туралы жалпы ереже – ҚР АК 632-636 б.б. (қараңыз, тұрмыстық мердігерлік бойынша орындалған жұмыстың сапасына жауапкершілік туралы арнайы ережелер – ҚР АК 648 б.) бекітілген. Бұл ережелер тарайды және өтелмелі қызмет көрсетуге (ҚР АК 687 б.) [1].

Лицензияттың міндетін шарт бойынша жүзеге асыруды бақылау – тек құқық емес, ол лицензиярдың міндеті болып табылады. Өзінің фирмалық атауын, тауарлық белгісін және басқа да жеке құралдарды ұсына отырып, лицензияр азаматтық айналымда лицензияттың жарты жауапкершілігін өзіне алады. Лицензияр лицензиятқа ұсынған тауар (жұмыс, қызмет) сапасының келіспеушілігіне қойылған талапқа субсидиярлы жауапкершілікті алады, кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты (субсидарлы жауапкершілік туралы ҚР АК 357 б.) бойынша лицензиятпен сатылған (жасалған, көрсетілген). Лицензияттың есеп шотында қаражаттың жетіспеушілігі талапкер немесе сот лицензиярды жауапкер ретінде тартуы мүмкін. Бірақ лицензиярдың мүлкін өндіріп алудан кейін, ол лицензиятқа регрестік талап қою арқылы жоғалтқандарын қайтарып алады, мына жағдайда бұл жүзеге асады, үш жыл ішінде банкрот деп жарияланбаған, қажетті талапты қанағаттандыру үшін лицензияттан қайтара алады.

Ресейлік заңнамада тағы мынандай шарт бар, бірақ ол қазақстандық заңнамада енгізілмеген. РФ АК 1034 б. 2 т. «талап бойынша, пайдаланушыға ұсынылған (кешенді лицензиятқа – И.Ж.) өнімді жасаушы ретінде құқықиеленуші (кешенді лицензияр – И.Ж.), құқықиеленуші пайдаланушымен ортақтас жауап береді». Әрине, мұндай норма заңды тұлғаның жеке мүліктік жауапкершілік принципіне қарсы, қайта тұтынушылардың құқығын жоғары қорғайды [2, 309-310 бб.].

Сонымен, франчайзинг шарты бойынша жауапкершілік жағдайларына оның кәсіпкерлік сипаты әсер ететіні сөзсіз. Талаптардың әрқайсысы шартты орындамағаны немесе тиісті түрде орындамағаны үшін жауапкершіліктен егер олардың өз міндеттемелерін орындамауы немесе тиісті түрде орындамауы бой алдырмайтын күш жағдайларының әрекет ету салдарынан орын алуын дәлелдесе босатылуға тиіс.

Лицензияр тарапынан құқық бұзушылықтар одан талап етілетін құжаттаманы ақпаратты бермеген көрініс табуы мүмкін. Бұған қоса лицензияр егер лицензият үшін негізсіз шектеулер белгілесе оны фирмалық атаудың беделділігі, интеллектуалдық меншіктің сол бір немесе өзге объектілерінің құндылығы туралы жаңылыстырылса және осымен оған зиян келтірсе, жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Егер лицензият шартты лицензиярдың фирмалық атауын өзгерту немесе лицензиялық кешеннің құрамына кіретін бір немесе бірнеше құқықтарды өзгерту салдарынан бұзса, онда лицензияр лицензиятқа келтірілген залалдарды өтеуге міндетті (ҚР АК 905, 906-баптар). Лицензиярдың лицензият алдындағы жауапкершілігінің басқа да жағдайлары жоққа шығарылмайды.

Франчайзинг шарты бойынша лицензият алдында лицензияр жауапкершілігінің туындауы ықтималдырақ болып табылады. Лицензият лицензиярдың барлық негізделген нұсқауларын ұстануға тиіс. Егер кешенді кәсіпкерлік лицензия талаптарынан ауытқуларға жол берілсе, лицензиярдың

құқықтары мен мүддесі бұзылса, зиян келтірілсе, онда лицензиат толық көлемде соның ішінде лицензиярдың барлық залалдары үшін жауапты болады. Бұған қоса сапасыз өнімді шығаруға және оны сатып алушыларға сатуға берген лицензиат, лицензиярдың іскерлік беделін түсіргені үшін жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Жауапкершілік мәселесіндегі тағы бір аспект шарт бойынша көзделетін жауапкершіліктің өзіне емес ал лицензиялық кешенге кіретін құқықтарды пайдалану салдарынан зиян келтірілгендегі үшінші тұлғалар алдындағы жауапкершілікке қатысты. Заңнама құқықтардың лицензиярға тиесілі екендігін, лицензиатты таңдағаны және оған көрсетілген сенім үшін оның жанама жауапкершілігін ескереді. Осы айтылғанға орай ҚР АҚ 901-бабына сәйкес лицензияр кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша сатылатын (орындалатын, көрсетілетін) тауарлардың (жұмыстардың, қызметтердің) сапасының сәйкессіздігіне байланысты лицензиатқа қойылған талаптар бойынша субсидиарлы жауапты болады.

Осыған ұқсас жағдай қосалқы лицензиатпен жасалған әрекеттер үшін жауапкершілік туралы мәселе туындаған кезде қалыптасатын болады. Заңнама мәнісі бойынша оның іс-әрекеті үшін субсидиарды жауапкершілікке негізгі лицензияр да, лицензияр-лицензиат та тартылуға тиіс.

Егер кешенді кәсіпкерлік лицензия шарттарымен өзгеше көзделмесе қосалқы лицензиаттардың іс-әрекеттерімен лицензиярға келтірілген зиян үшін лицензиат субсидиарлық жауапты болады.

Субсидиарлық жауапкершілікке тартылған лицензияр не лицензиат, сәйкесінше лицензиат немесе қосалқы лицензиат үшін оларға регрестік талап ету құқықтарына ие болады.

Кешенді кәсіпкерлік лицензия шартының тоқтатылуын айта кеткен жөн. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты заңнамада көзделген жалпы негіздер бойынша тоқтатыла алады. Мерзімі көрсетіліп жасалған шарт оның әрекет ету мерзімі өткеннен кейін тоқтатылатын болады. Мерзімі көрсетілмей жасалған шарт лицензиат берілген құқықтардың барлық көлемін жүзеге асырғанда тоқтатылуы мүмкін. Егер құқықтардың көлемі бойынша шектеулер көзделмеген болса, онда шарт тараптар өзара келісім бойынша оның әрекетін тоқтатпағанша, әрекет ететін болады. Мерзімсіз кешенді кәсіпкерлік лицензия шартында шарттан оның кез келген тарабы бас тарта алады. Бірақ екінші тарап бұл туралы бір айы бұрын хабардар етілуге тиіс. Бұл тарап императивтік болып табылады және хабарлар ету мерзімі тараптармен азайтыла алмайды. Шарттағы осы жайлы талап егер шарт бұзылатын тарап өз құқықтарын қорғағысы келсе, жарамсыз болады. Шартпен мерзімі көрсетілмей жасалған кешенді кәсіпкерлік лицензия шартын бір жақты түрде бұзу туралы хабарлар ету үшін неғұрлым ұзақ мерзім көзделуі мүмкін.

Лицензиаттың пайдалануына берілген құқықтар кешенінің құрамына кіретін айрықша құқықтардың бірі тоқтатылған кезде, кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты әрекеті тоқтатылған құқықтарды пайдалануға қатысты өз ережелерінің бөлігіне тоқтатылған деп есептеледі. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты белгілі бір шамада құқық мирасқорлығына жол береді, белгілі бір шамада оған жол бермейді. Сондықтан ондағы құқық мирасқорлығының мәселелері оны тоқтату мәселелерімен тығыз байланыста қарастырылуға тиіс. Лицензиялық кешен құрамында берілген барлық құқықтардың, лицензиярға емес басқа тұлғаға өтуі құқық мирасқорлығына алып келмейді. Сол себептен кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты мұндай жағдайда, егер құқықтардың жаңа иеленушісі мен лицензиат арасында келісімге қол жеткізілмесе, тоқтатылуға тиіс. Заңды тұлғаларды қайта құрған кезде және тартқан кезде франчайзинг қатынастарын сақтап қалу мәселесінде үлкен сұрақ туындайды.

Егер лицензияр-жеке тұлға болса және ол қайтыс болса онда кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша оның құқықтары мен міндеттері мұрагерге, егер ол кәсіпкер ретінде тіркелген болса немесе мұра ашылған күннен бастап алты айдың ішінде (мұраны қабылдай мерзімінің ішінде) тіркелетін болса, ауысады, өзге жағдайда шарт тоқтатылады.

Заңнама мәнісі бойынша лицензиаттың (жеке немесе заңды тұлға) құқық субъектілігін тоқтату кешенді кәсіпкерлік лицензия шартын тоқтатуға келеді [3, 308-310 бб.].

Енді сублицензия туралы айтып кеткен жөн. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шартымен оған берілген барлық немесе жеке ерекше құқығын басқа тұлғаларға нақты шартта олардың лицензиярмен келісілген қолдануға рұқсат беру. лицензиат құқығы көрсетілуі мүмкін. Сублицензия лицензиярға да, лицензиатқа да тиімді. Олардың екеуі де сублицензиат қызметінен кіріс алады, ал лицензияр өзінің «гуд виллін» жақсарта ол қосымша жарнама жүргізеді. Сондықтан кешенді кәсіпкерлік лицензия шартында лицензиаттың белгілі бір кезеңге, оны қолданатын аумағы көрсетілген немесе көрсетілмеген, нақты сублицензия санын беру міндеттері бар. Сублицензия шарты екі ұстаным

арқылы жасалады: «шарт еркіндігі» және «өзінде бар құқықтан, артық құқық берудің мүмкін еместігі». Бірақ, егер сублицензия шартында қандай да бір жағдайлар көрсетілмесе, онда лицензияр мен лицензиатқа негізгі шарттың ережелері қолданылады.

Жоғарғы айтылғаннан мынадай түйін шығады, лицензияр мен лицензиаттың негізгі шартына қарағанда, кешенді кәсіпкерлік сублицензия шарты ұзақ мерзімге жасалмайды. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шартының тоқтатылуы барлық кешенді кәсіпкерлік сублицензия шарттарын тоқтатады. Бірақ, бұл жағдайда жасалған мерзімнің бітуінен тек шарттардың тоқтатылуы айтылады. Негізгі шарттың мерзімінен бұрын тоқтатылуынан лицензиат ерекше құқықты пайдаланудан айырылады. Сондықтан, шартта басқаша көрсетілмесе және лицензияр қарсы болмаса, шартты мерзімінен бұрын тоқтату, лицензиаттың құқығы мен міндеттері кешенді кәсіпкерлік сублицензияның шарты бойынша лицензиярға ауысады. Мұндай жағдайда, субфранчайзинг шарты, франчайзинг шартында қалыптасып, өзінің жарамдылығын жалғастырады. Егер, осы уақытта, лицензиат пен лицензиярдың негізгі шарты заңнамалық актілердің негізінде жарамсыз болып танылса, онда оған сәйкес жасалған кешенді кәсіпкерлік шарттардың барлығы жарамсыз болып табылады.

Бұл ереже сублицензиаттың құқығын қорғайды, бірақ лицензиярға нақты міндеттерді жүктейді. Сол уақытта лицензиярға лицензиат және сублицензиат пішіні франчайзинг-субфранчайзинг қатынасына шоғырланған. АҚ 904 б. 2т. күшіне байланысты сублицензиат лицензиат алдында оған келтірген зиянға, тіпті онымен тікелей шарттық қатынаста тұрмаса да, тікелей жауап береді. Мұндай жағдайда лицензиат лицензиярға сублицензиат әрекетімен келтірілген зиянға субсидиарлы жауапкершілікте болады [3, 312б.].

Қорыта кететін болсақ, бірақ шартта жауапкершіліктің басқа нысандары мен тәртіптері көрсетілуі мүмкін. Лицензиатты субсидиарлы жауапкершілікке тартқанда оның сублицензиатқа регрестік талап құқығы пайда болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлімі). - Алматы: Юрист, 2019. - 345 б.

2 Жанайдаров И.У. Гл.45 Комплексная предпринимательская лицензия (франчайзинг). Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть). Комментарий (постатейный): В двух книгах. Книга 2 / Ответственные редакторы: М. К. Сулейменов. Б. Г. Басин.– Алматы, 2006. - 800 с.

3 Жайлин Ф.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқулық. Ерекше бөлім. 2 том.- Алматы: Заң әдебиеті, 2003.-378 б.

УДК: 347.4

МРНТИ: 10.27.61

Б. Кульмагамбетов¹

¹Казахский национальный аграрный исследовательский университет

СИСТЕМА ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ

Аннотация

Представленная статья посвящена системе обязательств в гражданском праве. Система обязательств строится на основе последовательно осуществляемой многоступенчатой классификации. При этом на каждой отдельно взятой ступени классификации необходимо использовать единый классификационный критерий, который позволяет выявить наиболее существенные различия в обязательных правовых отношениях. Раскрытию этих критериев уделено внимание в статье.

Ключевые слова: обязательственное право, договоры, соглашения, деликты, сделки.

Б. Кульмагамбетов¹

¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ МІНДЕТТЕМЕЛЕР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Ұсынылған мақала азаматтық құқықтағы міндеттемелер жүйесіне арналған. Міндеттемелер жүйесі жүйелі түрде жүзеге асырылатын көп сатылы жіктеу негізінде құрылады. Сонымен қатар, жіктеудің әр бөлек алынған кезеңінде міндетті құқықтық қатынастардағы маңызды айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін бірыңғай жіктеу критерийін қолдану қажет. Бұл критерийлердің мақалада ашылуына назар аударылады.

Кілт сөздер: міндеттемелер, келісімшарттар, келісімдер, бұзушылықтар, мәмілелер заңы.

B. Kulmagambetov¹

¹*Kazakh National Agrarian Research University*

SYSTEM OF OBLIGATIONS IN CIVIL LAW

Abstract

The presented article is devoted to the system of obligations in civil law. The system of obligations is built on the basis of a consistently implemented multi-stage classification. At the same time, at each separately taken stage of the classification, it is necessary to use a single classification criterion, which makes it possible to identify the most significant differences in mandatory legal relations. Attention is paid to the disclosure of these criteria in the article.

Key words: law of obligations, contracts, agreements, torts, transactions.

Обязательства в отечественном гражданском праве представляют в совокупности достаточно сложную по структуре и многочисленную по числу элементов систему. Для удобства изучения, а также для правильного расположения соответствующего нормативного материала обязательства принято дифференцировать на отдельные группы по различным основаниям. Изучение системы обязательств путем выделения ее элементов (посредством классификации) имеет важное значение не только для юридической науки, но и, что немаловажно, для юридической практики. В этой связи отечественная цивилистика уделяет этой проблеме достаточно пристальное внимание.

В зависимости от основания возникновения выделяют:

- обязательства из договоров и иных сделок;
- обязательства из неправомерных действий;
- обязательства из иных юридических фактов.

В свою очередь, каждая из трех названных групп обязательств может подвергаться дальнейшему разделению:

- обязательства из сделок – на договорные обязательства и на обязательства из односторонних сделок;
- правоохранные (внедоговорные) обязательства – на обязательства из деликтов и из неосновательного обогащения;
- иные обязательства – на обязательства, возникающие из юридических поступков и из событий.

Договорные обязательства как наиболее распространенный вид обязательств подвергаются еще более детальной классификации. Они разделяются на следующие *типы*:

- обязательства по передаче имущества в собственность;
- обязательства по передаче имущества в пользование;
- обязательства по производству работ;
- обязательства по реализации результатов творческой деятельности;
- обязательства по оказанию услуг;
- обязательства из многосторонних сделок.

Типы договорных обязательств делятся на *виды*, например, обязательства по передаче имущества в собственность состоят из таких видов, как купля-продажа, мена, дарение и рента. Виды этих обязательств дифференцируются на подвиды. Например, обязательства купли-продажи подразделяются на обязательства из розничной купли-продажи, поставки, контрактации, энергоснабжения, продажи недвижимости и продажи предприятия; арендные обязательства – на обязательства из проката, аренды транспортных средств, аренды зданий и сооружений, аренды предприятий и финансовой аренды (лизинга).

Важную роль играет деление договорных обязательств по такому признаку, как *гражданско-правовой статус участвующих в них лиц*. Данное деление обусловлено тем, что среди субъектов гражданского права выделяется специальный субъект – лицо, осуществляющее предпринимательскую деятельность. Договоры с участием таких лиц обособляются в особый вид предпринимательских (коммерческих) договоров, противопоставляющихся так называемым общегражданским.

В этой связи в особый вид договорного обязательства обособляются *обязательства, связанные с осуществлением их сторонами предпринимательской деятельности*. Учитывая их профессионализм, закон предусматривает для них некоторые особые правила. Например, в соответствии со ст. 273 ГК РК в качестве общего правила устанавливается запрет на односторонний отказ от исполнения обязательства и одностороннее изменение его условий. Однако если обязательство связано с осуществлением его сторонами предпринимательской деятельности, то односторонний отказ от исполнения такого обязательства и одностороннее изменение его условий допускаются и в случаях, предусмотренных договором, если иное не вытекает из закона или существа обязательства.

Наряду с выделением в особый вид обязательств, связанных с осуществлением их сторонами предпринимательской деятельности, из числа общегражданских выделяются *обязательства с участием граждан-потребителей*, в которых последние как экономически более слабая сторона пользуются особой, повышенной правовой защитой. В этих обязательствах закон в ряде случаев намеренно отступает от основополагающего частноправового принципа юридического равенства сторон, предоставляя гражданам-потребителям дополнительные возможности защиты своих прав и интересов, например, путем установления повышенной, в том числе безвиновной, ответственности предпринимателей перед потребителями [1, с.128].

Дальнейшей классификации наряду с договорными обязательствами подвергаются и обязательства *внедоговорные*. Однако она отличается меньшей дифференциацией. Среди внедоговорных (правоохранительных) обязательств выделяется два типа – *обязательства из причинения вреда* (деликтные обязательства) и *обязательства из неос-новательного обогащения* (кондикционные обязательства), внутри которых имеются отдельные виды (например, обязательства из причинения вреда жизни и здоровью, обязательства из причинения вреда имуществу), а иногда и подвиды.

В качестве основания для классификации обязательств может служить и соотношение прав и обязанностей у его сторон. В этой связи различают односторонние и взаимные обязательства.

Односторонние обязательства характеризуются тем, что в них участвует только один должник, имеющий только обязанности, и только один кредитор, имеющий только права требования. В развитом гражданском обороте односторонние обязательства встречаются относительно редко. В качестве примера такого обязательства может служить обязательство, возникающее из договора займа. Чаще всего каждый из участников обязательства имеет как права, так и обязанности, выступая одновременно в роли и должника, и кредитора – *взаимное обязательство* (п. 2 ст. 269 ГК РК). Пример такого обязательства представляет аренда, в которой и арендатор, и арендодатель обладают правами и обязанностями по отношению друг к другу.

Классификация обязательств производится также по числу правовых связей. По данному основанию обязательства делятся на простые и сложные. Если стороны связаны только одной обязанностью и одним правом, обязательство считается *простым*, а если связей больше, чем одна, – *сложным*. К простым могут быть отнесены обязательства из договора займа и деликтные обязательства. Большинство же обязательств – сложные.

Обязательства, которые своим предметом имеют совершение одного действия (воздержание от одного действия) из нескольких заранее предусмотренных, могут быть либо *альтернативными*, либо *факультативными*.

В альтернативном обязательстве должник обязан совершить для кредитора по выбору одно из двух или нескольких действий. При этом право выбора исполнения в альтернативном обязательстве по общему правилу принадлежит должнику. В то же время законом, иным правовым актом или соглашением сторон может быть установлено, что выбор осуществляет кредитор или третье лицо.

В факультативном обязательстве должник обязан совершить в пользу кредитора конкретное действие, но вправе заменить это исполнение иным, заранее предусмотренным предметом.

Значение деления обязательств на альтернативные и факультативные заключается в урегулировании вопросов просрочки исполнения обязательства в случае, когда исполнение должно осуществляться одним предметом при наличии заранее предусмотренных нескольких предметов.

Отдельные обязательства могут быть связаны друг с другом. При этом их связь может быть такой, что одно из них выступает в качестве *основного (главного)*, а другое – *дополнительного (зависимого, или акцессорного)* [2, с.234]. Дополнительные обязательства обычно обеспечивают надлежащее исполнение главных обязательств, например, обязательства по выплате неустойки или по залогу имущества обеспечивают своевременный и полный возврат банковского кредита. Поскольку они целиком зависят от главных обязательств и теряют смысл в их отсутствие, закон говорит, что недействительность акцессорного обязательства не влечет недействительности основного обязательства, но недействительность главного обязательства ведет к недействительности зависимого обязательства, если иное прямо не предусмотрено законом (ст. 292 ГК РК). Прекращение основного обязательства во всех случаях ведет к прекращению дополнительного обязательства.

Классификацию обязательств можно осуществлять и по иным основаниям:

- а) по субъекту, принимающему исполнение (с исполнением кредитором, с исполнением третьему лицу);
- б) по субъекту исполнения (с исполнением должником, с исполнением третьим лицом);
- в) по содержанию и условиям исполнения (основное и субсидиарное);
- г) по условиям возникновения и содержанию (основное и регрессное).

Кроме классификации, основанной на дихотомии, возможно выделение и отдельных видов обязательств. Так, по предмету исполнения обособляются *денежные обязательства*, играющие особую роль в имущественном обороте. Предметом денежных обязательств являются действия по уплате денег (наличных или безналичных). Они представляют собой группу достаточно разнородных (простых и сложных) обязательств, возникающих как из любых возмездных договоров (по оплате товаров, работ, услуг и т. д.), так и из неправомерных действий (уплата сумм по возмещению причиненного вреда или возврат неосновательно полученных денежных сумм).

По субъекту исполнения выделяются *обязательства личного характера*, в которых исполнение может производиться только лично должником и не может быть возложено на иное лицо (п. 1 ст. 276 ГК РК). Так, в договоре авторского заказа автор обязан лично выполнить лежащий на нем долг – создать обусловленное договором произведение науки, литературы или искусства на материальном носителе или в иной форме. В обязательствах личного характера недопустима замена одной или обеих сторон, т. е. правопреемство, а потому они прекращаются с исчезновением такой стороны (смертью гражданина или ликвидацией либо реорганизацией юридического лица).

Разновидностью обязательств личного характера являются *обязательства лично-доверительного характера (фидуциарные обязательства)*, возникающие на основе взаимных договоров (например, договоров полного товарищества или поручения). Их главную особенность составляет право любой из сторон прервать исполнение данного обязательства в одностороннем порядке и без сообщения мотивов – из-за утраты взаимоотношениями сторон лично-доверительного характера. Такие обязательства достаточно редки и не свойственны развитому имущественному обороту.

Список использованных источников:

1. Сулейменов, М. *Гражданское право Республики Казахстан: опыт теоретического исследования. Том 1. Историческая.* - Алматы, 2016 - 400с.
2. Сулейменов, М. *Избранные труды по частному праву (2011-2016). Том 1. Гражданское право.* - Алматы, 2016 - 584с.

УДК: 342.743:336.22

МРНТИ: 10.21.63

Қ.Қ. Рахымжан ¹ Ғылыми жетекшісі: Кошпенбетов Б.М.

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының 7М04201-құқықтану мамандығының 2-курс магистранты
з.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

САЛЫҚТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Салық мемлекет тарапынан өз міндеттерін, функцияларын жүзеге асыру мақсатында заңды және жеке тұлғалардан қайтарымсыз және ақысыз қары қорын құруға жиналатын ақша түріндегі жиынтық. Салық жүйесі мемлекет тарапынан анікталып, заңмен бекітіледі. Бұл жиналған мемлекеттің қаржылық қорын – бюджетті құрайды. Мемлекеттің бюджеті мемлекеттің алдындағы жоспарларын, соның ішінде әлеуметтік мәселелді шешу үшін қажет. Сондықтан мемлекеттің кірісін реттеуде біржақты өктем әдістерді қолданудың маңызы зор. Дегенмен бұл мәселені толығымен шешпейді. Мемлекет алдындағы міндеттің орындалуының басты кепілі – мемлекеттік күшпен қамтамасыз етілуінде. Мемлекет тарапынан мәжбүрлеу шаралары тұлғалар тарапынан өз міндеттерін орындауын қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда мемлекет тарапынан туындаған мәселелерді жеке шешу емес, оны шешудің жүйесін құрудың маңызы зор. Сондықтан салық заңнамаларын бұзғаны үшін заңды жауапкершілік теориялық және практикалық мәнін қайта қарауды талап етеді. Мақалада соңғы кездері жауапкершілікті гуманизациялауға байланысты қылмыс пен әкімшілік құқықбұзушылық арасындағы шекара нақтылығын жоғалтуын байланысты салықтық құқықбұзушылықтың мазмұны мен мәнін ашуға негізделеді.

Кілт сөздер: құқық бұзушылық, салық, әкімшілік құқықбұзушылық, заң.

K.K.Rakhymzhan¹ Research supervisor: Bakhytkali M. Koshpenbetov

*¹Master of the 2nd year of the specialty
7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU
- candidate of jurisprudence, associate professor's of the Abai KazNPU,
Almaty c., Kazakhstan*

SOME ISSUES OF TAX VIOLATIONS

Abstract

The tax is a collection of money collected from legal entities and individuals to create an irrevocable and gratuitous snow Fund in order for the state to perform its duties and functions. The tax system is determined by the state and fixed by law. This is the financial Fund of the collected state-the budget. The state budget is necessary for solving the state's plans, including social ones. Therefore, it is important to use unilateral methods of power in regulating state revenues. However, this does not solve the problem completely. The main guarantee of fulfilling the task before the state is the provision of state power. Enforcement measures by the state ensure that individuals fulfill their obligations. From this point of view, it is important not to individually solve problems that arise on the part of the state, but to create a system for solving them. Therefore, legal liability for violation of tax legislation requires a review of the theoretical and practical significance. The article is based on the disclosure of the content and essence of a tax offense related to the recent loss of clarity of the boundaries between a crime and an administrative offense related to the humanization of responsibility.

Keywords: offenses, tax, administrative offenses, law.

К.К.Рахымжан ¹ Научный руководитель: Кошпенбетов Б.М.

¹магистрант 2-курса специальности 7М04201- юриспруденция
Института истории и права КазНПУ имени Абая
- к.ю.н., ассоциированный профессор КазНПУ имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ НАЛОГОВЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

Аннотация

Налог представляет собой совокупность в виде денег, собираемых с юридических и физических лиц на создание безвозвратного и безвозмездного снежного фонда в целях осуществления государством своих обязанностей, функций. Налоговая система определяется государством и закрепляется законом. Это составляет финансовый фонд собранного государства-бюджет. Бюджет государства необходим для решения поставленных перед государством планов, в том числе социальных. Поэтому важно использовать односторонние властные методы в регулировании доходов государства. Однако это не решает проблему полностью. Главная гарантия выполнения задачи перед государством-обеспечение государственной силой. Принудительные меры со стороны государства обеспечивают выполнение лицами своих обязанностей. С этой точки зрения важно не индивидуальное решение проблем, возникающих со стороны государства, а создание системы их решения. Поэтому юридическая ответственность за нарушение налогового законодательства требует пересмотра теоретического и практического значения. Статья основывается на раскрытии содержания и сущности налогового правонарушения, связанного с утратой в последнее время четкости границ между преступлением и административным правонарушением, связанным с гуманизацией ответственности.

Ключевые слова: правонарушения, налог, административные правонарушения, закон.

Қазақстанда салық төлеушілер тек салықтың құқықтық жауапкершілігін реттейтін заңдық актілер жүйесі бойынша жұмыс істейді. Экономика жағдайларында кездесетін объективті қиыншылықтар және элеуметтік-экономикалық реформаларды жүргізу барысында салық қызметі органдарының қызмет белсенділігін арттырып, көлемді салық көлемін қазынаға құю жүктеледі. Яғни, бұндай жағдайлар қоғамдағы тиісті емес жағдайларда жүргізілетін салық мәдениеті. Салық төлеушілердің элеуметтік жағдайларына байланысты олардың салық төлеуі өз уақытында және толық болмай отыр. Сонымен қатар, салық көлемі аса үлкен болмаса, саналы түрде салықтан және басқа да төлемдік міндеттерден босатылады. Мемлекет есебінде жоқ мұндай өндірістер көлемі миллиардтаған теңгені құрайды. Сондықтан Қазақстан Республикасында стратегиялық бағытына сәйкес және мемлекеттік салық саясатын құру барысында қасақана салық төлеушілердің ізіне түсу көзделген. Осындай жағдайға байланысты мемлекет тарапынан ақшасын тартып алу немесе басқа да материалды негізде мәжбүрлеуді белгілеу үшін, құқықтық жауапкершіліктер, қаржы құқығы шаралары, әкімшілік және олардың қылмыстық істер жөніндегі құқықтары жұмыс істейді және мәжбүрлеу механизмінің аспектілері болып табылады. Мұндай шаралар тиісті салық міндеттіліктерін орындау барысында тұтқындау немесе одан да қатал жазалар болуы мүмкін. Салық міндеттемесі Қазақстан республикасының Конституциясынан туындайды [1] және тұлғалар үшін міндетті. Орындамау немесе әрекетсіздік құқық бұзушылық болып табылады.

Жоғарыдағы сөз еткен мәселелерді айтқанда, салық заңын бұзушылыққа анықтама беру қажет болады.

Салықтық құқық бұзушылық – бұл тұлғаның әрекеті немесе әрекетсіздігі негізінде туындайтын және белгіленген заң нормаларына қайшы келетін, тиісті тағайындалған салықты немесе салыққа қатынасты міндеттерін орындамау барысында белгіленетін құқықтық жауапкершілік. Бұл салықтық құқық бұзушылықтың басқа да құқық бұзушылық сияқты өзіндік белгісі мен құрамы бар.

Салықтық құқық бұзушылықтың ең бірінші белгісі - заңға қайшы іс-әрекеттер болып табылады. Яғни, жоғарыда көрсетілгендей, біреу құқық бұзған кезде болады.

Қаржы құқығында қабылданған, салықтық құқық бұзушылық түрлеріне байланысты, салық заңында белгіленген жауапкершіліктер. Ал, әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстық құқық бұзушылық туралы жауапкершіліктер бап түрінде әкімшілік құқық бұзушылық кодексі немесе

қылмыстық кодексте негізделген түрінде жасалынады [2]. Егер тұлға осы секілді әрекет жасаса, ол әрекеті көрсетілген қылмыстық кодекстің құрамдық белгілерін қамтыса, тұлғаның салықтық құқық бұзушылық немесе қылмыстық құқық бұзушылық екені құқықтық нормалар тараулары бойынша сұралады. Мұндай жағдайларда әбден қалыптасып таралған заң жүйесі, қылмыстық немесе әкімшілік жауапкершілікке тартқан тиянақты болып табылады. Өйткені, айтылған заң нормалары санкция негізінде жасалып, басқа құқық нормалардың тиісті міндеттерінің орындалуын қамтамасыз етеді. Бұл жерде атап өтетін нәрсе, аталған құқық бұзушылық салықтық мазмұндағы қылмыстық іс болып табылады. Қылмыстық кодекстегі нормаларға сәйкес диспозициялардың салық заңдарына сілтеме жасай отырып, орындалуы осының айғағы. Сонымен қатар, салықтық құқық бұзушылық түсінігі басқа да қаржы құқығы, әкімшілік құқық, қылмыстық құқық, кейбір жағдайларда еңбек құқығымен байланысты болып отырады. Яғни, осы айтылған құқықтардың барлығының тікелей нысаны салық жүйесі болып табылады. Салық жүйесі мемлекеттегі салықтық кірістер. Салық мемлекет тарапынан қайтарымсыз ақша түріндегі кіріс [3].

Салықтық құқық бұзушылықтың екінші белгісі – айыптылық. Онда құқық бұзушының қылмысты әдейі немесе байқамай жасағаны туралы психикалық әрекеті көрініс табады.

Салықтық құқық бұзушылықтың үшінші белгісі – белгілі бір іс-әрекет арқылы залал келтіру болып саналады. Салықтық құқық бұзушылықтың заңға қайшы келетін және нәтижесінде зиян келетін іс-әрекеттердің барлығы жатады.

Ал, салықтық құқық бұзушылықтың бесінші белгісіне - құқықтық жауапкершіліктердің барлығы да жатады. Демек, барлық жазалаушылық әрекет жатады.

Салықтық құқық бұзушылықтың құрамы - бұл салықтық құқық бұзушылық іс-әрекеттерінің барлығын мойындатып, айыпты тұлғаларға құқықтық жауапкершілік шараларын белгілейтін, қарастырылған құқық нормаларын белгілейтін, қарастырылған құқық нормаларының барлық элементтерінің жиынтығы болып табылады [2, 23б].

Салықтық құқық бұзушылық элементтері: құқық бұзушылық субъектісі; құқық бұзушылық объектісі; құқық бұзушылықтың субъективтік жақтары; құқық бұзушылықтың объективтік жақтары.

Салықтық құқық бұзушылық субъектісі – құқықтық жауапкершілікке жататын іс-әрекеттерді жасаушы адам. Мемлекеттік салық жүйесіндегі қасақана іс-әрекеттер салықтық құқық бұзушылықтың нысаны болады. Салықтық құқық бұзушылықтың субъективтік жақтары – бұл құқық бұзушылық негізінде айыпты болып танылатын, құқық бұзушылық барысында жасалған әрекетінің психикалық қатынасы.

Салықтық құқық бұзушылықтың объективтік жақтары заңға қайшы әрекетіндегі сыртқы актілерін сипаттайтын белгілері. Ол әрекет немесе әрекетсіздік түрінде жасалуы мүмкін.

Құқықтық жауапкершілік салық заңдарындағы бұйрықтарды орындамау нәтижесінде туындайтын салықтық құқық бұзушылықтар жөніндегі (қаржылық, әкімшілік, қылмыстық және еңбек) құқықтары жүйесінен де жалпы түсініктер береді. Бірақ барлық салық заңдарының бұйрықтарын орындамау салықтық құқық бұзушылық құралына кіре бермейді. Салық заңындағы бұйрықтарды орындамау, құқықтық жауапкершілікте қарастырылған шаралар бойынша салықтық құқық бұзушылыққа жатады. Аталған бұйрықтарды орындау барысында, егер де құқықтық жауапкершілік шараларында көрсетілмеген болса, онда мемлекет тарапынан көрсетілетін әр түрлі әдіс-тәсілдер белгіленген. Мысалы: мемлекет тарапынан мәжбүрлеу шарасы, жәбірленушінің құқығын соттың қорғау шаралары, т.б.. Екінші жағынан құқықтық жауапкершілік – бұл құқық бұзушылыққа жасалған реакция немесе оның әрекеті. Бұдан мынадай түсінік шығады. Құқық бұзушылық болмаса, жауапкершілік негіздері де болмайды. Барлық құқықтық жауапкершілік үш түрлі белгі бойынша түсіндіріледі: а) мемлекеттік мәжбүрлеу; ә) құқық бұзушылықты және оның субъектісін кері бағалауда; б) құқық бұзушылық зардабы үшін барлық қолайсыз жағдайлар жазаның мәнін құрайды.

Салықтық құқық бұзушылық түрлеріне байланысты құқықтық жауапкершіліктің мынадай түрлері бөлініп шығады: азаматтық құқықтық жауапкершілік; әкімшілік жауапкершілік; қылмыстық жауапкершілік.

Әкімшілік жауаптылық құқық қорғаудың, бұзушылықтың ерекше түрімен - әкімшілік құқық бұзушылықтармен, олар аса қауіпті болмаса да, бірақ қылмыспен салыстырғанда едәуір жиі кездеседі, күресудің маңызды құралы ретінде пайдаланылады. Әкімшілік жауаптылық өзінің маңағынасы бойынша мемлекеттің өкілетті органының әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаға жасайтын ықпалы. Бұл ықпалдың мақсаты кінәліні тәрбиелеу, сондай-ақ әкімшілік жауапқа

тартылған адамдардың да, басқа адамдардың да келешекте әкімшілік құқық бұзушылық жасауды болдырмаудың алдын алу.

Әкімшілік құқықтық нормаларды бұзу әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдануға әкеп соқтырады, олардың бір түрі әкімшілік жазалар болып табылады. Әкімшілік жауаптылықты оны белгілеу тәртібі айырады. Нақ осы соңғылар, алдын алу, жолын кесу шараларынан және процессуалдық шаралардан айырмашылығы, әкімшілік жауапқа тартылғанның нәтижесінде қолданылады. Әкімшілік жауаптылыққа жалпыға бірдейлік сипаты тән, ол мыналардан көрініс табады: біріншіден, ережелердің барлық азаматтар мен заңды тұлғалар үшін жалпы міндетті болатындығынан, оларды сақтамау әкімшілік жауаптылыққа әкеп соқтырады; екіншіден, барлық жағдайларда әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық мемлекет алдында болады, мемлекет осындай бұзушылықтар туралы істерді қарау және жазалар қолдану жөніндегі органдардың өкілеттіктерін белгілейді.

Әкімшілік жауаптылықтың маңызды ерекшелігі мынада, оны материалдық және процессуалдық құқықтық қатынастардың жиынтығы, яғни, нақты құқық бұзушылық жасаудан мен аудандардың жергілікті өкілді органдары ӘҚБтК-тің тиісті баптарында әкімшілік жауаптылық көзделетін ережелерді белгілеуге құқылы.

Әкімшілік жауаптылықтың шараларын көптеген уәкілетті органдар мен лауазымды адамдар қолданады. Олардың барлығы, өздерінің өкілеттіктерін атқара отырып, құқық бұзушыларға әкімшілік жазалар қолданады. Оларға аудандық және соларға теңестірілген соттардың, мамандандырылған ауданаралық әкімшілік соттардың судьялары, ішкі істер органдары, және басқа да мемлекеттік қадағалау және бақылау органдары жатады. Органдар мен лауазымды адамдар әкімшілік жауаптылық шараларын өздеріне қызмет жөнінен бағынышты емес бұзушылыққа қолданады. Сонымен бірге олар бір ұжымның қызметкерлері болып табылмайды және қызметтік еңбек қатынастары жөнінен байланысты болмайды. Бұл жағдай әкімшілік жауаптылықты, әдетте, жоғарғы органның немесе лауазымды адамның бағыныштылық тәртіппен басшыларға, жұмысшыларға, қызметшілерге және көмекші туындаған материалды-деликтілік және құқық бұзушылық және оны жасаған тұлға туралы материалдар жинаудың, істі қараудың, заңды дәлелденген және әділетті шешім шығарудың, оны орындауды қамтамасыз етудің қажеттілігімен байланысты әкімшілік-процессуалдық қатынастар ретінде қарауға болады.

Әкімшілік мәжбүрлеу көрінісінің сыртқы нысандары әр түрлі. Бұл солардың көмегімен қамтамасыз етілетін қатынастардың аса көп түрлілігімен, мәжбүрлеуді қолдаудың мақсаттарымен, негіздерімен, осы шараларды пайдалануға құқық берілген органдар мен лауазымды адамдардың күзіретінің мазмұнымен және бірнеше өзге де жағдайлармен де байланысты. Адамның жеке басына байланысты шектеулер, мысалы, ұсақ бұзақылық үшін әкімшілік қамауға алудан, бұзушыны ұстаудан және полицияға жеткізуден көрініс табады. Ұйымдастыру шектеулеріне, мысалы, қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындарының антисанитарлық жағдайы үшін жабу, ойын-сауық мекемелерінің өртке қарсы қауіпсіздік ережелеріне байланысты жұмыс істеуін тоқтата тұру жатады. Мүліктік шектеулерге, мәселен, айыппұл, тәркілеу жатады.

Әкімшілік мәжбүрлеудің барлық шаралары субъектіні қандай да болмасын бір әрекеттерді жасауға немесе олардан бас тартуға, иа болмаса белгіленген құқықтық шектеулерге бағынуға түрткі болу, көндіру үшін қолданылады. Сонымен мәжбүрлеп ықпал жасаудың субъектісі сыйып келгенде жеке адамның өзі емес, оның мінез-құлқы болып табылады.

Әкімшілік мәжбүрлеудің шаралары тек құқықтық актілермен ғана белгіленуі мүмкін. Бұл шараларды қолдануға заңдардың негізінде ғана және тек құқық нормаларымен қаралған шеңбер мен нысанда ғана жол беріледі. Сондықтан, әкімшілік мәжбүрлеу мемлекеттік басқару аясындағы қоғамдақ қатынастарды ретейтін құқықтық актілерді іске асыруға бағытталған құқықтық мәжбүрлеу болып табылады. Әкімшілік мәжбүрлеуді оған уәкілеттік берілген органдар мен лауазымды адамдар ғана қолданады. Олардың тобы құқықтық актілермен қатал түрде белгіленеді. Әдетте, оларға мемлекеттік басқару аясында құқық қорғау функцияларын жүзеге асыруға уәкілеттік берілген атқарушы органдар мен лауазымды адамдары жатады. Мысалы: ішкі істер органдары, бақылау-қадағалау органдары және т.б. Сонымен әкімшілік мәжбүрлеу осындай мәжбүрлеу шараларын қолдануға уәкілетті органдар мен лауазымды адамдардың көмегімен сипатталады.

ҚР соңғы кезеңде заңи жауапкершілікті гуманизациялауға байланысты нақты шек қою да қиындай түсуде. Оның себебі, заң теориясында қылмытың және әкімшілік теріс әрекеттің айырмашылығы оның қоғамға қауыпті деңгейінде ғана болатын. Бүгінгі күні ол материалдық құнмен аныкталып, оның моралдық шығыны сырт қалып қойып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30.08.1995ж. //www.zakon.kz. (өтініш берген күні: 11.11.2020)
- 2 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ//www.zakon.kz. (өтініш берген күні: 11.11.2020)
- 3 Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы Қазақстан Республикасының Кодексі (Салық Кодексі) 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ. //www.zakon.kz. (өтініш берген күні: 11.11.2020)
- 4 Исабеков А.Қ., Кошпенбетов Б.М. Әкімшілік жауаптылық. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.- 137 б.

УДК: 347.08
МРНТИ:10.27.21

Ш.С. Сарсембаева¹

¹Инновационный Евразийский университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье проанализированы теоретические и практические аспекты индивидуального предпринимательства в Республике Казахстан. Индивидуальное предпринимательство играет большую роль в хозяйственной жизни. Содержание гражданско-правового статуса индивидуальных предпринимателей предопределено содержанием гражданской правосубъектности, субъективных прав, юридических обязанностей, мер имущественной ответственности. Характеризуя правовое положение индивидуальных предпринимателей, отечественный законодатель применил особые приемы юридической техники, законодательной экономии, позволяющие использовать в целях установления правового статуса индивидуальных предпринимателей по аналогии закона и права правила, регулирующие деятельность коммерческих организаций.

Ключевые слова: Конституция РК, гражданский кодекс, предпринимательская деятельность, предпринимательство, индивидуальный предприниматель, гражданско- правовой статус, правосубъектность.

Ш.С. Сарсембаева¹

¹Инновациялық Еуразия университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ КӘСІПкерліктің ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Осы мақалада Қазақстан Республикасындағы жеке кәсіпкерліктің теориялық және практикалық аспектілері талданған. Жеке кәсіпкерлік экономикалық өмірде үлкен рөл атқарады. Жеке кәсіпкерлердің азаматтық-құқықтық мәртебесінің мазмұны Азаматтық құқық субъектілігінің, субъективті құқықтардың, заңды міндеттердің, мүліктік жауапкершілік шараларының мазмұнымен алдын ала анықталған. Жеке кәсіпкерлердің құқықтық жағдайын сипаттай отырып, отандық заң шығарушы жеке кәсіпкерлердің құқықтық мәртебесін белгілеу мақсатында заң мен заңға ұқсас коммерциялық ұйымдардың қызметін реттейтін ережелерді қолдануға мүмкіндік беретін заң техникасының, заңнамалық үнемдеудің арнайы әдістерін қолданды.

Кілт сөздер: ҚР Конституциясы, Азаматтық кодекс, кәсіпкерлік қызмет, кәсіпкерлік, жеке кәсіпкер, азаматтық - құқықтық мәртебе, құқық субъектілігі.

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF INDIVIDUAL ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article analyzes the theoretical and practical aspects of individual entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan. Individual entrepreneurship plays an important role in economic life. The content of the civil status of individual entrepreneurs is predetermined by the content of civil legal personality, subjective rights, legal obligations, and measures of property liability. Describing the legal status of individual entrepreneurs, the Russian legislator applied special techniques of legal technique, legislative economy, which allow using the rules governing the activities of commercial organizations in order to establish the legal status of individual entrepreneurs by analogy with the law and law.

Keywords: Constitution of the Republic of Kazakhstan, civil code, business activity, entrepreneurship, individual entrepreneur, civil status, legal personality.

Право на предпринимательскую деятельность входит в состав конституционно закрепленных социально-экономических прав человека и гражданина РК. Нормы конституционного права устанавливают основы функционирования национальной экономики, исходные правила экономической жизни и деятельности. Экономическая деятельность является достаточно значимым объектом конституционно-правовой регламентации. В условиях рыночной экономики социально-экономические права и свободы призваны отразить на конституционно-правовом уровне социально-экономическое положение человека и гражданина как участника именно рыночных отношений. В этой связи так называемая экономическая составляющая Конституции РК направлена на обеспечение экономической свободы личности, а также на становление и эффективное развитие социально ориентированной экономики, при которой государство не только предусматривает свободу и гарантии предпринимательской деятельности, но и иные виды и формы экономической свободы, а также такие права, которые защищают человека от неблагоприятных явлений рыночной экономики, таких как нарушение прав. Предусмотренная Конституцией РК свобода предпринимательской и иной экономической деятельности неотъемлемым компонентом включает в себя свободу конкуренции и недопущение монополии, прежде всего, государственной монополии на организацию хозяйственной сферы жизни общества [1].

Предпринимательская деятельность - это самостоятельная, инициативная, инновационно - экономическая деятельность, осуществляемая с целью производства и обмена товаров, выполнения работ и оказания услуг (товарных услуг) на основе свободного и наемного труда профессиональными участниками деятельности, зарегистрированными таковыми в установленном законом порядке и действующими в целях удовлетворения частно-публичных интересов, получения положительного социально-экономического эффекта в индивидуальном или коллективном порядке в условиях предпринимательского риска и повышенной юридической ответственности.

Индивидуальное предпринимательство играет большую роль в хозяйственной жизни. Содержание гражданско-правового статуса индивидуальных предпринимателей предопределено содержанием гражданской правосубъектности, субъективных прав, юридических обязанностей, мер имущественной ответственности. Характеризуя правовое положение индивидуальных предпринимателей, отечественный законодатель применил особые приемы юридической техники, законодательной экономии, позволяющие использовать в целях установления правового статуса индивидуальных предпринимателей по аналогии закона и права правила, регулирующие деятельность коммерческих организаций.

Субъектами индивидуального предпринимательства являются физические лица, занимающиеся предпринимательской деятельностью без образования юридического лица и при отсутствии признаков юридического лица. К сожалению, до сих пор в ГК РК отсутствует правовая конструкция «предприниматель». Как справедливо указывается в литературе, легальное определение понятия предпринимателя в настоящее время отсутствует. Таким образом, сейчас предприниматель по своей сути является не юридической категорией, а экономической, так как в законодательстве нет

определения того, что представляет собой предприниматель с точки зрения права. Отсутствие юридической формулы предпринимателя позволяет говорить о том, что легитимные основания занятия граждан предпринимательской деятельностью в этой связи весьма сомнительны. Указанный пробел, в свою очередь, не способствует привлечению капиталов иностранного бизнеса, привыкшего опираться на правовые категории. Прежде всего, необходимо отметить, что индивидуальную предпринимательскую деятельность осуществляют физические лица, которые гражданским законодательством признаются самостоятельными и равноправными участниками гражданского оборота. В этой связи предпринимательская правоспособность и дееспособность гражданина находятся в прямой зависимости от общегражданской правоспособности и дееспособности физического лица. Очевидно, что лицо, признанное по решению суда недееспособным, не может обладать и дееспособностью лица, осуществляющего индивидуальную предпринимательскую деятельность. Отсюда, правосубъектность индивидуального предпринимателя является более узкой по сравнению с правосубъектностью гражданина; при этом она реализуется в более строгом правовом режиме, поскольку предполагает определенные запреты, ограничения, дополнительные обязанности и ответственность. Деятельность индивидуального предпринимателя регулируется ст. 19 ГК РК, в которой сказано, что «гражданин вправе заниматься предпринимательской деятельностью без образования юридического лица с момента государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя. К предпринимательской деятельности граждан, осуществляемой без образования юридического лица, соответственно применяются правила настоящего Кодекса, которые регулируют деятельность юридических лиц, являющихся коммерческими организациями, если иное не вытекает из закона, иных правовых актов или существа правоотношения» [2].

В соответствии с ГК РК, предпринимательской деятельностью является самостоятельная, осуществляемая на свой риск деятельность, направленная на систематическое получение прибыли от пользования имуществом, продажи товаров, выполнения работ или оказания услуг лицами, зарегистрированными в этом качестве в установленном законом порядке. При этом В.К. Андреев отмечает, что договорные и иные обязательства, осуществляемые коммерческими организациями и индивидуальными предпринимателями и направленные для целей, не связанных с личным, семейным, домашним и иным подобным использованием, получают в отдельных главах общей части обязательственного права специальное регулирование [3].

Одним из основных условий осуществления индивидуальной предпринимательской деятельности является ее легитимность, т.е. государственное подтверждение законности вхождения субъектов в гражданский оборот.

Меры гражданско-правовой ответственности индивидуальных предпринимателей строятся на основе общих положений норм гражданского права об ответственности, но с учетом особенностей, вызванных спецификой предпринимательской деятельности и индивидуальным характером этой деятельности. Применение мер гражданско-правовой ответственности индивидуальных предпринимателей за неисполнение или ненадлежащее исполнение договорных обязательств основывается на общих и специальных положениях гражданского законодательства о договорной ответственности субъектов предпринимательского права, о гражданско-правовых обязательствах и договоре, об отдельных видах обязательств.

В настоящее время необходимо более четкое определение понятий «индивидуальный предприниматель» и «предпринимательская деятельность», так как не всякая самостоятельная, осуществляемая на свой риск деятельность, направленная на систематическое получение прибыли от пользования имуществом, продажи товаров, выполнения работ или оказания услуг является предпринимательской, и не всякое лицо, осуществляющее эту деятельность, можно считать предпринимателем. Вопрос о том, является ли индивидуальным предпринимателем лицо, не зарегистрированное в качестве такового, но осуществляющее предпринимательскую деятельность, может решить суд, оценивая совокупность обстоятельств: объект и объем соответствующей деятельности, размер полученной прибыли, цели ее использования и др. Возможно потребуется и легальное определение понятия «индивидуальный предприниматель», включение в его содержание таких признаков, как профессионализм, определение круга сделок, которые всегда требуют наличия статуса предпринимателя, и сделок, которые, независимо от объема и систематичности, не относятся к предпринимательским, установление правила о необходимости наличия квалификационного удостоверения для осуществления некоторых видов деятельности, включение в понятие предпринимательской деятельности характеристик, которые определяют эту деятельность как вид

экономической деятельности, так как первая может осуществляться только в рамках последней. Цель выявления субъектов - налогоплательщиков, преследуемая в ряде нормативных актов налогового законодательства, не должна быть доминирующей при определении характерных признаков предпринимательской деятельности. Содержание правосубъектности индивидуального предпринимателя во многом совпадает с правосубъектностью юридического лица. К предпринимательской деятельности гражданина применяются правила ГК, регулирующие деятельность коммерческих организаций, что свидетельствует о единстве гражданско-правового режима предпринимательской деятельности. Исключения из этого могут следовать из закона и иных правовых актов или из существа правоотношения. Споры с участием граждан, не зарегистрированных в качестве индивидуальных предпринимателей (а значит, не обладающих специальным статусом), в том числе споры, связанные с фактическим осуществлением ими предпринимательской деятельности, - компетенция судов общей юрисдикции. Кроме того, ГК РК должен быть дополнен нормами, предусматривающими следующие пределы гражданско-правовой ответственности индивидуального предпринимателя: – по предпринимательским сделкам индивидуальный предприниматель несет ответственность в пределах имущества, приобретенного в связи с осуществлением им предпринимательской деятельности и используемого для извлечения прибыли; – по иным сделкам, которые не связаны с осуществлением гражданином предпринимательской деятельности, ответственность наступает по правилам ГК РК. Представляется, что такой подход к пределам гражданско-правовой ответственности лиц, осуществляющих индивидуальную предпринимательскую деятельность, является справедливым и позволит уравнивать, с одной стороны, физических лиц, участвующих в гражданском обороте в связи с удовлетворением своих личных, семейных и иных бытовых нужд, и, с другой стороны, - лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность, как индивидуально, так и путем участия в коммерческих организациях.

В настоящее время назрела необходимость устранения двоякого понимания особенностей административной ответственности индивидуальных предпринимателей, для чего следует закрепить следующие положения: – необходимо выделить в качестве субъекта административной ответственности индивидуального предпринимателя и исключить практику его приравнивания по объему налагаемых штрафных санкций к юридическим лицам. Можно было бы обсудить вопрос о дифференцированном применении штрафных санкций, предусматривающих административную ответственность крупного, среднего и малого предпринимательства; – вина индивидуального предпринимателя, который не использует труд наемных работников и не является работодателем, должна определяться как вина физического лица, которая возможна как в форме умысла, так и неосторожности. В целом же включение в содержание правоспособности гражданина возможности заниматься предпринимательской деятельностью и выделение особой статьи о предпринимательской деятельности не могут заменить полноценного правового регулирования статуса и деятельности индивидуального предпринимателя без образования юридического лица, который даже не назван среди участников отношений, регулируемых гражданским законодательством.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.) // <http://adilet.zan.kz/>
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) // <http://adilet.zan.kz/>
3. Андреев В.К. Обязательство, связанное с осуществлением предпринимательской деятельности (предпринимательский договор) // Юрист. -2015. -№16. -С. 4-8.

УДК: 34:002.6
МРНТИ: 10.01.29

А.Т.Ускеленова¹, К.Х.Шадиев¹

¹ *Казакский национальный педагогический университет им. Абая*

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ДРАЙВЕР СБАЛАНСИРОВАННОГО РОСТА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

На фоне надвигающейся рецессии в Республике Казахстан обострились дискуссии о векторах развития экономики и вероятных новых драйверах роста. В статье отмечено, что индустриально – инновационное развитие Казахстана определило стремительный рост наукоемкости товаров и услуг, сокращение их жизненного цикла, интеллектуализацию используемых технологий, которые обеспечивают неоднократное повышение производительности труда и возникновение значительного сегмента рынка интеллектуальных продуктов и услуг (патенты, лицензии, транзакции, консалтинг), а также быстрый темп роста обновления знаний.

Ключевые слова. Экономика знаний, человеческий капитал, наукоемкость товаров и услуг, интеллектуальный капитал, нематериальные активы, управление знаниями

А.Т.Ускеленова¹, К.Х.Шадиев¹

¹ *Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті*

АДАМИ КАПИТАЛ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ТЕҢГЕРІМДІ ӨСУІНІҢ ДРАЙВЕРІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасындағы таяудағы рецессия аясында экономикалық даму векторлары мен өсудің ықтимал жаңа драйверлері туралы пікірталастар күшейе түсті. Мақалада Қазақстанның индустриалды-инновациялық дамуы тауарлар мен қызметтердің білім сыйымдылығының тез өсуін, олардың өмірлік циклінің қысқаруын, еңбек өнімділігінің бірнеше рет өсуін және интеллектуалды өнімдер мен қызметтердің (патенттер, лицензиялар, мәмілелер, консалтинг) нарығының маңызды сегментінің пайда болуын қамтамасыз ететін қолданылатын технологиялардың интеллектуализациясын анықтады деп атап көрсетілген.), сонымен қатар білімнің жаңаруының жедел өсу қарқыны.

Кілт сөздер: Білім экономикасы, адами капитал, тауарлар мен қызметтердің ғылыми қарқындылығы, зияткерлік капитал, материалдық емес активтер, білімді басқару

А.Т. Uskelenova¹, К.К. Shadiyev¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University*

HUMAN CAPITAL AS A DRIVER OF BALANCED GROWTH OF THE NATIONAL ECONOMY

Abstract

Against the background of the impending recession in the Republic of Kazakhstan, discussions about the vectors of economic development and possible new drivers of growth have intensified. The article notes that the industrial and innovative development of Kazakhstan has determined the rapid growth of the science intensity of goods and services, the reduction of their life cycle, the intellectualization of the technologies used, which provide a repeated increase in labor productivity and the emergence of a significant segment of the market for intellectual products and services (patents, licenses, transactions, consulting), as well as the rapid growth rate of knowledge renewal.

Keywords. Knowledge economy, knowledge-based goods and services, intellectual capital, intangible assets, the Concept of development of education, knowledge management

В развитии любого общества, компании и семьи основным звеном является ценность человеческого фактора, человеческого ресурса, человеческого капитала. Значимость вопроса о формировании и роли человеческого капитала в настоящее время объясняется условиями постиндустриального развития национальной экономики, основанной на новых знаниях, инновационных технологиях, производстве и сферы услуг, которые не могут обходиться без высокообразованных и высококвалифицированных работников, от которых зависит эффективность производства и конкурентоспособность. Ведь именно они обеспечивают появление и освоение новых высоких технологий в масштабе отдельных компаний и национальной экономики.

Научно-техническая революция, начавшаяся в середине XX века, выдвинула науку в качестве ведущего фактора экономического роста, что и повлияло на усиление роли человека в производстве. Сегодня для эффективного развития производства необходимо использовать не простой, с элементарным набором функций и операций труд, а сложный высококвалифицированный труд, с обширным набором функций и операций, требующий высокого уровня профессиональной подготовки, опыта и творческих начал.

В настоящее время современные предприниматели ведут борьбу за работников интеллектуального труда, ведь они справляются со своей работой гораздо быстрее и эффективней. Большая часть работодателей поняла, что необходимо не только приглашать на работу высококвалифицированных работников, но также необходимы постоянные затраты, которые связаны с совершенствованием человеческих знаний. В свою очередь, работники должны быть готовыми к постоянному получению новых знаний и быстрому переобучению, а также к самосовершенствованию. В экономике знаний происходит переход от использования на производстве простой рабочей силы к высококвалифицированным человеческим ресурсам, наделенным особыми физическими и умственными способностями, которые приносят доход его владельцу и компании.

Таким образом, отметим, что накопление, распространение и передача знаний от поколений к поколению обуславливали развитие человеческой цивилизации и общества. В последние десятилетия знания, интеллектуальные ресурсы приобрели особую значимость в социальном и экономическом развитии общества и это активизировано действием ряда фундаментальных факторов: информационной революцией и индустриально-инновационным развитием национальной экономики. Индустриально – инновационное развитие зачастую многие исследователи называют «новой экономикой». Потому новая экономика – экономика, основанная на знаниях, которой свойственно стремительный рост наукоемкости товаров и услуг, сокращение их жизненного цикла, интеллектуализация используемых технологий, обеспечивающих многократное повышение производительности труда, возникновение крупного сегмента рынка собственно интеллектуальных продуктов и услуг (патенты, лицензии, транзакции, консалтинг), быстрый темп обновления знаний и необходимость их постоянного пополнения.

Сам термин «экономика знаний» (или «экономика, базирующаяся на знаниях») ввел в оборот австро-американский экономист, Президент Международной экономической ассоциации, Ф. Махлуп в 1962 году в своей работе «Производство и распространение знаний в США» [1], понимая под ним просто сектор экономики. С тех пор данное понятие прочно вошло в научную терминологию, и сегодня под экономикой знаний понимается такой тип хозяйства, где знания играют решающую роль, а производство знаний становится важнейшим источником роста. Отметим, что в настоящее время вложения в новые знания осуществляются в большей степени, чем инвестиции в основной капитал. Согласно статистике, за последние 30 лет объем знаний увеличился более чем в три раза, составляя около 90% всего количества знаний, которыми располагает человечество, что явно указывает на переход развитых стран от экономики, основанной на использовании природных ресурсов, к экономике знаний [2]. Потому в новой экономике знаний стержневым фактором развития производства и экономического роста являются знания, происходит переход от технических навыков к интеллектуальным, замещение труда знаниями, и врожденный капитал человека, его ум и профессионализм, опыт, трудовой потенциал становятся центральным звеном инновационного экономического роста и развития.

Примером отметим, деятельность программных компаний продукция которых по существу, является идеями, интеллектуальной собственностью, встроенной в компьютерные коды. Можно классифицировать программное обеспечение как услуги: набор функций, предоставляемых в цифровом формате. Становится понятным, почему Microsoft так старательно занимается наймом умных работников. Неудивительно, что программный бизнес является новым видом экономики,

основанной на знаниях, но даже традиционные производственные фирмы все более становятся как пользователями, так и продавцами знаний. Возник и новый вид управленческой деятельности – управление знаниями, крупным и растущим активом современных компаний. Происходит определенная трансформация организационных механизмов и структур в сторону целевых команд, матричных, виртуальных и сетевых и других структур с целью повышения эффективности в использовании знаний. Следует при этом отметить, что при всей актуальности проблемы теория управления знаниями находится еще на начальной стадии, а все более возрастающая доля нематериальных активов компаний регулируется и управляется пока слабо и не системно. Когда-то традиционно производственные фирмы теперь выделяются из среды конкурентов тем, что предлагают «умную» продукцию: от программно-управляемых хлебопечек и стиральных машин до программно-управляемых станков и автомобилей, которые сами соблюдают дистанцию в потоке или паркуются без водителя. В новых товарах содержится все больший объем новых знаний.

Знания, интеллектуальный капитал, нематериальные активы, интеллектуальная собственность рассматриваются ими как новый источник богатства, как важный фактор приобретения конкурентных преимуществ [3]. Новизна проблемы управления знаниями повлияла на появление многообразных подходов, моделей и концепций, которые рассматриваются специалистами и учеными различных научных направлений, и соответственно, необходима их структуризация.

В зарубежной и отечественной литературе присутствуют множества разных определений понятия «управление знаниями» (knowledge management). Давенпорт и Прусак утверждают, что управление знаниями – это «процесс извлечения, распространения и эффективного использования знаний» [4]. Алави и Лейднер определяют управление знаниями как «динамичный организационный феномен, который состоит из взаимозависимых процессов» [5]. Или, перефразируя слова Билла Гейтса, управление знаниями – это выполнение принципа «четырёх Н»: создание условий, при которых нужные люди смогут получать нужную информацию и знания в нужное время для выполнения нужных задач [6].

Исходя из разнообразности подходов к процессу управления знаниями, необходимо учитывать, что определение данной концепции для каждого практика может быть абсолютно разным. Определение понятия «управление знаниями» связано с подходом к самому процессу управления знаниями. Это процесс, в ходе которого организация генерирует, накапливает и использует знания в интересах получения конкурентных преимуществ [7]. Однако отметим, что в структуре собственности ряда известных транснациональных компаний, рыночная стоимость которых составляет десятки миллиардов долларов, интеллектуальный капитал, нематериальные активы составляют значительную и постоянно увеличивающуюся часть.

Нематериальные активы, как известно, включают:

- человеческие активы (human assets) – знания, опыт, мастерство, творчество;
- интеллектуальные активы (intellectual assets) – корпоративная культура, философия управления, стратегии и программы, бизнеспроцессы;
- активы интеллектуальной собственности (intellectual property assets) – патенты, авторские и издательские права, торговые марки, коммерческие секреты;
- структурные активы (structure assets) – распределение полномочий, связи и отношения внутри и вне компании, правила и процедуры принятия решений, система стимулирования персонала, стандарты и регламенты;
- бренд-активы (brand assets) – известность, репутация, доброе имя компании.

Понимание растущей роли человеческих ресурсов (human resource), организационного управления (organizational behaviour) и информационных технологий (information technologies) в повышении эффективности современных компаний явилось основной причиной того, что со второй половины 90-х годов специалисты различных научных направлений стали активно исследовать и обсуждать проблематику управления знаниями (knowledge management). Отметим, что в 24 февраля 2004 года была одобрена Правительством Республики Казахстан (24 февраля 2004 года (протокол №3)) Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года. Концепция развития образования являлась документом, определяющим общую стратегию, основные направления, приоритеты, задачи государственной политики в области образования и механизмы их реализации, как фундаментальной составляющей становления и укрепления государственной независимости, прогрессивного развития страны. Концепция развивала основные принципы образовательной политики Казахстана, определенные Конституцией Республики Казахстан, Законом Республики

Казахстан "Об образовании", Законом Республики Казахстан "О науке", Законом Республики Казахстан "О национальной безопасности", Стратегией "Казахстан - 2030", Стратегическим планом развития Республики Казахстан до 2010 года, "Стратегией индустриально-инновационного развития Казахстана до 2015 года", Государственной программой "Образование", Конвенцией по техническому и профессиональному образованию, Лиссабонской Конвенцией о признании квалификаций, относящихся к высшему образованию в Европейском регионе, Конвенцией "О правах ребенка", Декларацией Всемирной конференции по высшему образованию, рекомендациями Совещания министров образования европейских стран в Болонье, Конференцией министров образования государств-участников Содружества независимых государств и Совета по сотрудничеству в области образования государств-участников СНГ, Советом по взаимному признанию и эквивалентности документов об образовании, ученых степенях и званиях при Интеграционном Комитете Евразийского Экономического Сообщества, Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН о проведении в 2005-2015 годах Десятилетия образования в интересах устойчивого развития.

Концепция определяла образование в качестве общенационального приоритета, закладывает основу для развития государством образовательной политики Республики Казахстан на длительный период и является основой для внесения изменений и дополнений в законодательство, систему финансирования, содержание образования, структуру системы образования, систему управления образованием, кадровую и социальную политику. В соответствии с данной Концепцией был разработан План мероприятий по ее реализации. Отметим, что 07.12.2010г. Указом №1118 Президента Республики Казахстан была утверждена Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы. В настоящее время перед системой образования и науки стоят новые цели и задачи. Для их решения по поручению Главы государства разработана новая госпрограмма развития образования и науки на 2020-2025 годы, в основу которой легли ряд стратегических и программных документов – это «План нации: 100 конкретных шагов», программа «Рухани жаңғыру» [8]

Таким образом, в современной мировой экономике интеллектуальному потенциалу уделяется привилегированное внимание, ибо в цивилизованном обществе важной и приоритетной ценностью по сравнению с другими (например, материальными) выступает интеллектуализация человеческого капитала, уровень и качество которого способно предоставить объективную информацию о национальном благосостоянии страны и уровне её конкурентоспособности. Для достижения высокого уровня конкурентоспособности чрезвычайно существенным фактором в мировой практике менеджмента является способность нации поддерживать систему современного и эффективного образования и увеличивать потенциал рабочей силы через качественное обучение и подготовку. Знания как интеллектуальный капитал и нематериальный актив рассматривается как новый источник богатства, как важный фактор приобретения конкурентных преимуществ.

Список использованной литературы:

1. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. – М.: Прогресс, 1966. -235 с.
2. Форрестер С.В. Сущность, формирование и роль человеческого капитала в экономике знаний. //Интернет-журнал «Науковедение». -Том 7. - №3 (май - июнь 2015)
3. Wiig K.M. Knowledge Management Foundations: Thinking About Thinking How People and Organizations Create, Represent, and Use Knowledge. -Arlington, TX: Schema Press, 1993
4. Davenport T., Prusak L. Working Knowledge: how organizations manage what they know. -Boston: Harvard Business School Press, 1998.
5. Alavi M., Leidner D. Knowledge Management and Knowledge Management Systems: Conceptual Foundations and Research issues // Management Information Systems Quarterly. – V. 25. – No. 1. – P. 107 – 136.
6. Ефимов, В. В., Управление знаниями: учебное пособие. -Ульяновск: УлГТУ, 2005. – 111с.
7. Davenport, T.H. and Prusak, L. Working knowledge: How organizations manage what they know. Harvard Business School Press. - Boston, MA., 2000.
8. Госпрограмма развития образования до 2025 года: обновление учебных программ, поддержка науки и электронное ЕНТ. // режим доступа: <https://primeminister.kz/>

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС CIVIL PROCEEDING

УДК: 347.9.08
МРНТИ: 10.31.21

А.А.Байманов¹ Научный руководитель: Ж.А.Хамзина

*¹магистрант 1-курса специальности 7М04201- юриспруденция
Института истории и права КазНПУ имени Абая,
г.Алматы. Казахстан*

*д.ю.н., профессор кафедры Юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая,
г.Алматы. Казахстан*

ПРИНЦИП ГЛАСНОСТИ В РАМКАХ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются наиболее общие проблемы гражданского судопроизводства, раскрываются проблемы реализации принципа гласности в сфере гражданского судопроизводства. Роль и значение принципа гласности судебного разбирательства как одной из предпосылок качественного отправления правосудия по гражданским делам. Одним из направлений судебной реформы является «демократизация» гражданского процесса, связанная с его доступностью, открытостью и прозрачностью, которая способствует эффективности правосудия и повышению доверия лиц участвующих в деле к суду. Автор анализирует нововведения и основные направления совершенствования законодательства в изучаемой области.

Ключевые слова: принцип гласности, открытость судебного разбирательства, гражданский процесс, видеоконференцсвязь, гражданское судопроизводство.

А.А. Байманов¹ Ғылыми жетекшісі: Ж.А.Хамзина

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының 7М04201-құқықтану мамандығының 1-курс магистранты
Алматы, Қазақстан*

*Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының профессоры, з.ғ.д.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ЖАРИЯЛЫЛЫҚ ҚАҒИДАТЫ

Аңдатпа

Мақалада азаматтық іс жүргізудің кең таралған мәселелері қарастырылады, азаматтық сот ісін жүргізу саласындағы жариялылық принципін жүзеге асыру проблемалары ашылады. Сот талқылауының жариялану қағидатының рөлі мен маңызы азаматтық істер бойынша сот төрелігін сапалы жүзеге асырудың алғышарттарының бірі. Сот реформасының бағыттарының бірі - бұл сот процесінің тиімділігіне ықпал ететін және сотқа қатысушы адамдардың сотқа деген сенімін арттыратын, оның қол жетімділігімен, ашықтығымен және жариялылығымен байланысты «демократияландыру».

Автор жаңалықтар мен зерттелетін саладағы заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттарын талдайды.

Кілт сөздер: жариялылық қағидаты, сот ісін жүргізудің ашықтығы, азаматтық іс жүргізу, бейнеконференция байланысы, азаматтық іс жүргізу.

A. A. Baimanov¹ Research supervisor: Zh.A. Hamzina

¹Master of the 1st year of the specialty
7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan,
, doctor of jurisprudence, the professor of Chair of jurisprudence of Institute of history and right of
Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan

THE PRINCIPLE OF TRANSPARENCY IN CIVIL PROCEEDINGS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the most common problems of civil proceedings, reveals the problems of implementing the principle of transparency in the field of civil proceedings. The role and significance of the principle of transparency of judicial proceedings as one of the prerequisites for the quality administration of justice in civil cases. One of the areas of judicial reform is the "democratization" of the civil process, related to its accessibility, openness and transparency, which contributes to the effectiveness of justice and increases the confidence of those involved in the case in the court. The author analyzes innovations and main directions of improvement of legislation in the studied area.

Keywords: the principle of transparency, openness of judicial proceedings, civil proceedings, video conferencing, civil proceedings.

Введение. Изменения, которые произошли во всех сферах жизни нашего общества в последние годы, повлекли необходимость существенного обновления законодательного регулирования общественных отношений. В части совершенствования процессуальных форм осуществления правосудия в Республике Казахстан достигнуты определенные результаты, в частности, Конституцией РК и процессуальными кодексами закреплены современные принципы судопроизводства (право каждого на судебную защиту, состязательность и равноправие сторон, гласность судебного разбирательства, независимость судей и др.).

Актуальность исследования принципа гласности гражданского судопроизводства обусловлена современным качественным состоянием судебной системы. Развитие принципа гласности в гражданском судопроизводстве обусловлено необходимостью обеспечения конституционного права на получение информации при рассмотрении и разрешении гражданских дел.

В дореволюционной доктрине гражданского процесса гласность для сторон выделялась, но не подвергалась научному исследованию. Под гласным судопроизводством понимался такой порядок рассмотрения и разрешения гражданских дел, при котором ни один шаг суда не оставался тайной ни для одной из сторон [1].

В советский период ученые-процессуалисты заняли единую позицию, высказанную впервые М.С. Строговичем [2], в соответствии с которой «гласность» следует понимать в прямом значении этого понятия, как гласное, открытое для граждан, для народа рассмотрение дел судом.

В современных условиях, особенно с активным внедрением цифровых, информационно-коммуникационных технологий в судопроизводство, конституционно закрепленный принцип гласности, изначально подразумевавший свободу доступа граждан в залы судебных заседаний, существенно обогащается за счет новых форм его реализации.

Целью статьи является исследование понятия и содержания принципа гласности, его общая характеристика в современном гражданском судопроизводстве Республики Казахстан. Указанная цель определила необходимость решения следующей задачи - рассмотреть положения гражданского процессуального законодательства и другие законодательные акты, имеющие отношение к проблеме принципа гласности.

Основная часть. В случае нарушения прав граждан или организаций со стороны других лиц, а также угрозы нарушения права в будущем и при отсутствии добровольного восстановления нарушенного права возникает объективная потребность применения определенных мер защиты - способов защиты права по отношению к обязанной стороне.

Среди различных форм защиты права ведущую роль играет судебная форма, как универсальная, исторически сложившаяся, детально регламентированная нормами гражданского процессуального права. Она обеспечивает надежные гарантии правильного применения закона, установления реально существующих прав и обязанностей сторон.

Защита нарушенных прав человека судом наиболее эффективна и цивилизована.

Деятельность судов является демократической формой защиты права, ориентированной, прежде всего на защиту прав и законных интересов граждан, а также в определенных пределах и организаций.

Принцип гласности судебного разбирательства, является одним из важнейших принципов правосудия. Ст. 75 ч.2 Конституции Республики Казахстан гласит что, судебная власть осуществляется посредством гражданского, уголовного и иных установленных законом форм судопроизводства [3]. В сфере гражданского процесса, в положениях Гражданского процессуального кодекса, а именно в ст. 19 отражено, что разбирательство дел во всех судах и во всех судебных инстанциях происходит открыто[4].

В ст.10 Всеобщей декларации прав человека установлено: каждый человек, для определения его прав и обязанностей и для установления обоснованности предъявленного ему уголовного обвинения, имеет право, на основе полного равенства, на то, чтобы его дело было рассмотрено гласно и с соблюдением всех требований справедливости независимым и беспристрастным судом [5].

Согласно ст.14 Международного пакта о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года, все лица равны перед судами и трибуналами. Каждый имеет право при рассмотрении любого уголовного обвинения, предъявляемого ему, или при определении его прав и обязанностей в каком-либо гражданском процессе, на справедливое и публичное разбирательство дела компетентным, независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Печать и публика могут не допускаться на все судебное разбирательство или часть его по соображениям морали, общественного порядка или государственной безопасности в демократическом обществе или когда того требуют интересы частной жизни сторон, или - в той мере, в какой это, по мнению суда, строго необходимо, - при особых обстоятельствах, когда публичность нарушала бы интересы правосудия; однако любое судебное постановление по уголовному или гражданскому делу должно быть публичным, за исключением тех случаев, когда интересы несовершеннолетних требуют другого или когда дело касается матримониальных споров или опеки над детьми [6].

Действующее законодательство Республики Казахстан, регламентирующее гражданское судопроизводство, находится в процессе коренного обновления в связи с созданием демократической правовой системы, обеспечивающей гарантированность прав, свобод и охраняемых законом интересов граждан и организаций [7, с. 69].

Гласность судебного разбирательства - один из важнейших показателей демократизма судопроизводства, т.к. именно при условии действия этого принципа правосудия желающим гражданам обеспечивается доступ к правосудия, а также возможность следить за ходом рассмотрения дела и распространять сведения об увиденном и услышанном в СМИ или другим способом. ГПК предусматривает две формы получения гражданами и должностными лицами информации из зала судебного заседания:

1) непосредственное восприятие информации в зале судебного заседания и право фиксировать ее различным образом;

2) восприятие информации о судебном процессе через СМИ (опосредованное восприятие). Обе формы имеют общие задачи, дополняют одна другую, и противопоставлять их друг другу нет оснований.

Принцип гласности имеет большое значение для обеспечения воспитательных и превентивных функций правосудия и является гарантией контроля населения за деятельностью судебной власти и нередко входит в противоречие с институтом неприкосновенности частной жизни лиц, вовлеченных в орбиту гражданского судопроизводства. В таких случаях имеет место коллизия названных положений. В каждом конкретном случае какому из них отдать предпочтение решает суд.

Правовые средства реализации принципа гласности классифицируются в зависимости от способа получения процессуальной информации на непосредственные и опосредованные. К непосредственным процессуальным средствам относятся: свободный доступ в зал суда, фиксация, оглашение судебных актов. К опосредованным правовым (процессуальным) средствам - извещение, запрос, размещение на официальных сайтах судов, депонирование, опубликование в юридических

печатных официальных и неофициальных изданиях, в том числе в систематизированных правовых системах [8].

Подобные системы весьма перспективны и являются своеобразным каналом получения правовой информации. Организации и граждане получают информацию о результатах работы суда, что способствует в значительной мере выполнению задач гражданского судопроизводства, указанных в ст.5 ГПК, и, что тоже немаловажно, повышению профессионального уровня юристов, в том числе и самих судей.

Открытое разбирательство оказывает положительное воздействие на судей, участвующих в деле их представителей с точки зрения публичного контроля за их деятельностью и влияет на соблюдение ими норм гражданского процессуального права. Этот принцип является одной из предпосылок вынесения обоснованных и законных судебных постановлений и последующей оценки со стороны общества работы судов и функционирования системы органов правосудия.

Согласно пункту 3 Нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан "О соблюдении принципа гласности судебного разбирательства по гражданским делам" под гласностью судебного разбирательства следует понимать не только проведение открытого судебного разбирательства дела, но и открытость, прозрачность и доступность судебных процедур, то есть публичное объявление судебного решения, ознакомление сторон с поступившими жалобами других участников процесса, извещение о времени и месте рассмотрения дела в суде апелляционной и кассационной инстанции, свободный доступ к базе данных вступивших в законную силу решений, возможность получения информации об исполнении судебных актов.

Заключение. Принцип гласности объективно является важнейшим компонентом демократического, правового общества и именно гласность отправления правосудия оказывает необходимое воспитательное и предупредительное воздействие на присутствующих в зале судебного заседания, способствует укреплению законности и предупреждению правонарушений. Важное место в обеспечении принципа гласности гражданского процессуального права занимают политические, экономические, организационные, юридические (материально-правовые, процессуальные) гарантии, среди которых процессуальные гарантии представляются существенными для практической реализации принципа гласности в гражданском судопроизводстве

Список использованной литературы:

1. Малышев К.И. Курс гражданского судопроизводства.- СПб. 1875. В 3 тг. Т.1.- С.354-357.
2. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса.- М, 1958. -С.83.
3. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 года https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
4. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>
5. Всеобщая декларация прав человека, принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года <http://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001>
6. Международный пакт о гражданских и политических правах, принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
7. З.Х. Баймолдина. Гражданское процессуальное право РК. Учебник. - Алматы: КазГЮА. 2001.- 416 с.
8. Вдовина Е.И. Принцип гласности в гражданском судопроизводстве II Законодательство. - М.: Гарант, 2010, № 12. - С. 61-69

УДК: 347.9.08
МРНТИ: 10.31.21

Г.Б.Меирбекова¹, Е.Б. Алтынбеков¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

БІРІНШІ САТЫДАҒЫ СОТТА ІС ЖҮРГІЗУ- АЗАМАТТЫҚ ІСТІ ШЕШУДІҢ МАҢЫЗДЫ БӨЛІМІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада азаматтық іс бойынша бірінші сатыдағы іс жүргізуде соттың қызметі және оның құқықтық бағыты бойынша өзекті мәселелері сөз болады. Азаматтық іс бойынша сотта іс қараудың қылмыстық істер мен әкімшілік істерден ерекшелігін зерттеу арқылы бірінші сатыда іс қарауды ұйымдастырудың құқықтық айқындау мәселелері мен оның маңызды саты екені қарастырылады.

Сонымен бірге, мақалада сот пен азаматтық іске басқа да қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін кеңінен қарастыра отырып, олардың қызметіндегі іс қарау жауаптылықтарын арттыру жолдарын қарастырады

Кілт сөздер: азаматтық іс жүргізу, қылмыстық іс жүргізу, әкімшілік іс жүргізу, сот, судья, талап арыз, сот отырысы, сараптама, дәлелдеме, сот жарыссөзі, сот шешімі.

G.B.Meirbekova¹, E.B. Altynbekov¹

¹Kazakh National Pedagogical University by name of Abai,
Republic Kazakhstan, Almaty

PROCEEDINGS IN THE COURT OF FIRST INSTANCE AS THE MOST IMPORTANT PART OF THE RESOLUTION OF A CIVIL CASE

Abstract

The article deals with topical issues of the court's activity in the first instance proceedings in a civil case and its legal orientation. Investigating the specifics of civil proceedings from criminal and administrative cases, the first stage deals with the legal definition of the organization of proceedings and its most important stage.

At the same time, the article discusses ways to increase procedural responsibility in their activities with a broad consideration of the rights and obligations of the court and other participants in civil cases

Keywords: civil proceedings, criminal proceedings, administrative proceedings, court, judge, statement of claim, court session, examination, evidence, judicial debate, court decision

Г. Б. Меирбекова¹, Е. Б. Алтынбеков¹

¹КазНПУ им. Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы

ПРОИЗВОДСТВО В СУДЕ ПЕРВОЙ ИНСТАНЦИИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ РАЗДЕЛ РАЗРЕШЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ДЕЛА

Аннотация

В статье затронуты актуальные вопросы деятельности суда в производстве первой инстанции по гражданскому делу и его правовой направленности. Исследуя специфику судебного разбирательства по гражданскому делу от уголовных и административных дел, на первой стадии рассматриваются вопросы правового определения организации разбирательства и его важнейшая стадия.

Вместе с тем, в статье рассматриваются пути повышения процессуальной ответственности в их деятельности с широким рассмотрением прав и обязанностей суда и других участников гражданского дела.

Ключевые слова: гражданское производство, уголовное производство, административное производство, суд, судья, исковое заявление, судебное заседание, экспертиза, доказательство, судебные прения, судебное решение.

Адам мен азаматтың құқықтары өмір болған соң кез келген уақытта бұзылуы мүмкін. Азаматтық құқық бойынша жасаған мәмілелері заң талабына сай келмеуі, не болмаса меншік құқығындағы жер телімін не тұрғын үйін заңсыз басқа адам басып кіріп алуы мүмкін. Еңбек қатынастары бойынша заңсыз жұмыстан шығарылып, айлық жалақысы берілмеуі мүмкін. Отбасы қатынастары бойынша неке бұзылып, ата-аналық құқықтан айыру не болмаса шектеу жағдайлары туындауы мүмкін.

Осындай жағдайлар болған кезде кез келген тұлға өзінің Конституция берген заң кепілдіктерін пайдаланып, соңғы инстанция сот арқылы қорғануға құқығы бар [1]. Өйткені, заң тыйым салмаған барлық әдіс-тәсілдермен қорғану құқығын пайдалану әр азаматтың өзінің еркі, бостандығы. Бұзылған құқықты қалпына келтіру азаматтық іс жүргізу заңдарымен іске асырылады. Азаматтық іс жүргізудің басқа іс жүргізуге қарағанда басты ерекшелігі-азаматтық істі қозғау, бұзылған құқықтарды қалпына келтіру соттың бастамасымен емес, құқығы бұзылған тұлғаның өзі сотқа тікелей жүгінумен, талап арыз жазуымен басталады.

Азаматтық іс жүргізу қылмыстық іс жүргізумен, әкімшілік іс жүргізуге қарағанда басты айырмашылығы тікелей сотта талап арыз арқылы қозғалады. Қылмыстық іс жүргізуді қозғау тергеу органдарында қозғалады. Олар анықтау органдарының тергеушілерімен, ішкі істер органдарының тергеушілерімен, мамандандырылған әскери гарнизондарының тергеушілерімен және Ұлттық Қауіпсіздік органдарының тергеушілерімен өздерінің өкілеттіктері шегінде қылмыстық істі қозғайды. Бұл жайлы бір тәулікте прокурорды хабардар етілуі керек. Ал бізде азаматтық процесте тергеу жоқ. Неліктен? Өйткені азаматтық процесте жаза жоқ. Жаза жоқ болса іс неге қозғалады деген заңды сұрақ туындауы мүмкін. Азаматтық процесс тек бұзылған құқықтар мен бостандықтарды қалпына келтіреді.

Ол керек десеңіз әкімшілік құқық бұзушылықтарды қалпына келтіруде жаза бар екенін көреміз. Олар айыппұл салудан бастап, уақытша қамауға алу белгілі бір құқықтардан айыру тәрізді шараларды қолдана отырып шешімін шығарады.

Азаматтық іс сондықтан тікелей сотта қозғалғандықтан бірінші саты сотта іс қозғау болып табылады. Ал қылмыстық іс жүргізуде алдынала тергеу сатысында іс қозғалып, оған тергеу судьясы санкция бергенде ғана қозғалады. Азаматтық іс жүргізуде азамат өз еркімен ешкімнің мәжбүрлеуінсіз азаматтық істі қозғайды. Ол талап арыз арқылы қозғалады. Талап арыз жай арыздар тәрізді жазылмайды. Оның заңда бекітілген мазмұны тәртібі, нұсқасы бар. Егер азамат ол талапты сақтамаса сот оның талап арызын қабылдамайды. Ол талаптың бірі талап арыздың соңына міндетті түрде құжатарды қоса тіркеу қажет.

Азаматтық іс қозғаудан бас тарту үшін негіздерді тексеру болып табылады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық Процестік Кодексінің тиісті баптарына жатқызылған судьялар талап арызды қабылдау туралы мәселені қарауға міндетті [2] және қабылдау және қабылдамай қайтаруға, сондай-ақ, қабылдаудан бас тартуға құқылы. Ол үшін жалпы негіздер көрсетілген. Мұндай бас тарту үшін жалпы негіздер мынада.

Біріншіден, арыз заңға сай болмаса, судья арызды қабылдаудан бас тартады [3, 64 б.] осы негіздемені қолдану басқа сот органдарына ведомстволық бағыныстылығына байланысты жалпы юрисдикция соттарының жүйесіне сотқа берілген жалпы юрисдикцияның хабардар еместігі туралы ұйғарым шығаруды болжайды. Осыған байланысты осы негіз бойынша арызды қабылдаудан бас тарту туралы ұйғарымда сот органдарының жүйесі не сотқа берілген жалпы юрисдикцияға ведомстволық бағыныстылығына жататын нақты сот органы болады.

Егер тараптар оның алдында татуласу келісіміне келіп, азаматтық істі қысқартқан болса, өтінішті қабылдаудан бас тарту үшін осы негіздемені болса, судья арызды қабылдаудан бас тартады. Аралық соттың заңды шешімінің болуы жалпы юрисдикцияның сотқа ұқсас талап қою талаптарымен жүгінуге кедергі болып табылады [4, 66 б.]. Осы ережеден соттың беруден алып тастау жалпы юрисдикциядан бас тарту жағдайлары болып табылады. Мұндай бас тарту аралық сот шешім шығарған кезде соттың жалпы юрисдикциясын іргелі заң бұзушылықтарды анықтаған кезде жүргізілуі мүмкін. Сондықтан осы негіздемені қолдану аралық соттың шешімі бойынша оның заңсыздығына байланысты атқару парағын беруден бас тарту туралы жалпы юрисдикцияның шешімін күтеді.

ҚР АПК 248-бабында, 251-бабының 8-тармағында Жария-құқықтық қатынастардан яғни әкімшілік құқықбұзушылық қатынастан туындайтын істерді қарау үшін белгіленген тәртіппен берілген арызды қабылдаудан бас тарту үшін арнайы негіздер көзделген. Егер сол қорғалатын мүдде туралы арыз бойынша шығарылған заңды күшіне енген сот шешімі болса, судья арызды қабылдаудан бас тартады. ҚР АПК-нің 364-бабының талаптарына, ҚР АПК-нің 336-бабының заңдылығын тексеру туралы ҚР Конституциялық Сотының 2006 жылғы 20 ақпандағы №1-П қаулысына сәйкес шешуге жол берілмейді. Сондықтан аталған адамдардың өздерінің құқықтарын өздері сотта қорғауы тиіс [5]. Заңды күшіне енген ұйғарым өтініш берушінің сол талаптармен сот тәртібімен қайта жүгінуіне кедергі келтіреді.

ҚР АПК-нің 152-бабында арызды қайтару үшін жалпы негіздер көрсетілген. Оның заңдылығына баға беруге тиіс. Сот арқылы қорғалу құқығы ҚР Конституциясының 46-бабының талаптарына байланысты иеліктен шығарылмайтын болып табылады [1]. Медиация туралы келісім сот арқылы қорғау құқығын шектеуге әкеп соқпауы тиіс.

Азаматтық іс бойынша, судья, егер азаматтық іс берілген сотқа талап арыз талаптарына, мазмұнына, мәніне сай болмаса, дәлелдемелерсіз болса, талап арызды қайтарады. Осы негіздемені қолдану соттылық ережелерін бұзу уәжделуі тиіс ұйғарым шығаруды білдіреді. Онда сот немесе талап арыздың соттылығына жататын судья көрсетілуге тиіс. Соттылық ережелерін бұзғаны көрсетілген қайтару туралы заңды күшіне енген ұйғарым болса, онда сот талап арызды қабылдаудан бас тартады. Бұл дегеніміз онда көрсетілген онда ол оны қарау және шешу бойынша өкілеттігі бар сот органы ретінде анықталған іс бойынша азаматтық іс қозғап ұарауды бастайды.

Судья сонымен бірге арызды, егер оны әрекетке қабілетсіз адам берсе де кері қайтарады. Мұндай ұйғарымды шығару үшін судья талап арыз берушінің іс-әрекетке қабілетсіздігі туралы заңды күшіне енген сот шешіміне ие болуға тиіс.

Судья, егер талап арызға қол қойылмаса немесе қол қойылмай берілсе және оған қол қоюға және сотқа ұсынуға өкілеттігі жоқ адам қол қойса, арызды кері қайтарады [6, 65 б.].

Ал оған өкілқол қойса да арызды кері қайтару керек. Демек, осы негіз бойынша өтінішті қайтару туралы ұйғарымда азаматтық іс қозғау туралы ұйғарыммен расталуы мүмкін сол негіздер бойынша сотта қозғалған азаматтық істің бар-жоғына сілтемелер міндетті түрде болуы тиіс.

Азаматтық іс жүргізуде ерекше іс жүргізу тәртібімен берілген өтінішті қайтару үшін арнайы негіз көзделген. Егер арыз берген кезде азаматтық құқық туралы даудың болуы анықталса, онда сот арыз берушіге талап қою ісін жүргізу тәртібімен сотқа жүгіну құқығын түсіндіре отырып, арызды қайтарады. Өйткені ерекше іс жүргізу дау жоқ істерді қарайды [6, 112 б.].

Егер талап арызда кемшіліктер, жетіспеушіліктер болса талап арызды қозғалыссыз қалдыру туралы ұйғарым шығару құқығы көзделген. Бұл ұйғарым сотқа берілген арыздың кемшіліктерін жою мақсатында шығарылуға тиіс. Арызды қозғалыссыз қалдыру туралы сот ұйғарымы да дәлелді болуға тиіс. Осыған байланысты арызды қозғалыссыз қалдыру үшін сотқа берілген арыздың азаматтық процестің басқа сатыларында жоюға болмайтын кемшіліктері ғана заңды негіз болып танылуы мүмкін. Сондықтан азаматтық процестің басқа сатыларында жойылуы мүмкін сотқа берілген арыздардың кемшіліктерін арызды қозғалыссыз қалдыру үшін заңды негіз деп тануға болмайды. Мысалы, арызда сотқа жүгіну мән-жайларын растайтын дәлелдемелерге сілтемелердің болмауы арызды қозғалыссыз қалдыру үшін заңды негіз болып табылмайды, өйткені дәлелдемелерді сот азаматтық процестің басқа сатыларында алуы мүмкін, олар істі бірінші сатыдағы соттың қарау барысында зерттеуге және бағалауға жатады [7, 12 б.].

Сот талқылауына дайындық көлемі істің күрделілігіне байланысты. Мұнда әдетте судья мәлімделген талаптарды нақтылайды. Талапкерге, мүмкін жауапкерге сұрау салу арқылы, сондай-ақ, басшылыққа алынуы тиіс заңды барлығына хабарлайды.

Істі тыңдауға дайындау талап арыз өз өндірісіне қабылданғаннан кейін жиырма күннен кешіктірілмейтін мерзімде жүргізілуі тиіс. Ерекше күрделі жағдайларда судьяның дәлелді ұйғарымы бойынша мерзім отыз күнге, бір айға дейін ұзартылуы мүмкін. Азаматтық іске дайындық мерзімі бірнеше рет өзгеріске ұшырады. Ол алдында жеті күн, одан соң он бес күн, соңы жиырма күнге ұзартылды. Өйткені, Азаматтық істі сот отырысына дайындау сатысы азаматтық іс жүргізудің міндетті сатысы болып есептеледі.

Азаматтық іс жүргізу заңнамаларында сот алдын ала сот отырысында жасауы мүмкін іс жүргізу әрекеттері көрсетілген. Алдын ала сот отырысында судья іске қатысушы адамдардың пікірін ескере отырып, айқындайды, яғни іс бойынша дәлелдеу нысанасын айқындайды. Алдын ала сот отырысында

дәлелдеу мәнін анықтау неғұрлым күрделі істер бойынша жүргізіледі, ол бойынша қаралған іс жүргізу әрекеттерін жүргізу іс бойынша дәлелдеу мәніне кіретін мән-жайларды анықтауға мүмкіндік бермеген[8, 184 б.].

Алдын ала отырыста сот іске қатысушы адамдардың қатысуымен алдынала сот отырысы өтеді. Алдын ала сот отырысы істі мәні бойынша қарау және шешу үшін жағдайлар дайындау жөніндегі міндеттерді шешу және мақсатқа қол жеткізу үшін өткізіледі. Сотқа алдын ала сот отырысында мәлімделген талаптарды қанағаттандырудан бас тарту құқығын беру іс бойынша дәлелдеу мәніне кіретін мән-жайларды одан әрі зерттеу үшін жағдайлар жасалуға тиіс азаматтық процестің осы сатысының мақсаты мен міндеттеріне қайшы келетінін байқамауға болмайды. және теріске шығару мәніне зерттеуді болжайтын сот арқылы қорғалу құқығын бұзуға да әкеп соғады.

Жоғарыда айтылғандар бұл туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, осы негіздемені сот тәртібімен мәлімделген ұйғарым шығарады және өз ұйғарымында оны қарау күні мен сағатын көрсетеді, бұл ретте іске қатысушы адамдардың өз мүдделерін қорғауға жан-жақты дайындалуы үшін оны алдын ала жасайды.

Сот талқылауын бірінші саты бойынша аудандық және қалалық соттарда судья жеке-дара немесе кемінде үш судьядан тұратын тақ құрамында алқалы түрде жүргізеді.

Сот отырысына төрағалық етуші судья басшылық етеді, яғни ол барлық азаматтық іс жүргізу барысын басқарады, істің барлық мән-жайларын іске қатысушылармен бірге зерттей отырып, заңды және негізді шешім шығаруға атсалысады. Іске қатысып отырған тараптардың құқықтары мен міндеттерін және жауапкершіліктерін толық және жан-жақты анықтауды қамтамасыз етеді.

Яғни сот залының тәртібін бұзғандарға ескерту, залдан шығару, айыппұл, 15 тәулікке дейін қамауға алу тәрізді әкімшілік жауапкершілікке әкеп соғуы мүмкін. Егер тәртіп бұзушының іс-әрекетінде қылмыс құрамы мысалы, бұзақылық болса, онда бұл туралы прокурорға немесе құқыққорғау органдарына хабарлап, сот қылмыстық іс қозғайды [8, 184 б.].

Азаматтық іс бойынша сот талқылауы бірнеше кезеңнен тұрады.

Оларды жекелеп бөліп қарастыратын болсақ, біріншісі дайындық кезеңі. Дайындық сатысында іске қатысушы деп танылған қажетті адамдардың барлығы сот отырысына келген-келмегенін және егер олар жоқ болса, онда олардың қатысуынсыз іс қарауға мүмкіндік барма жоқпа, және ол тарап келмей-ақ іс қарауға бола ма егер іс қарау мүмкін болмаса сот азаматтық істі кейінге қалдыра отырып, осы мәселені шешеді. Азаматтық іске қатысушы адамдар сот құрамымен таныстырылып, және оларда сотқа қарсылық білдіру құқығы барма жоқ па міндетті түрде сұралады. Егер сот құрамына қарсылық білдірілсе, сот істі кейінге қалдырып, келесі іс жүргізуді жаңа құраммен қарастыруды шешеді. Ал егер сот құрамына қарсылық білдірілмесе, сот ары қарай істі жалғастырады да, процеске қатысушыларға олардың іс жүргізу құқықтары мен міндеттері және т. б. түсіндіріледі.

Азаматтық істің мән-жайын зерттеуді судья істі баяндаумен бастайды, содан кейін тараптар өз талаптары мен қарсылықтарын толықтырады және нақтылайды. Содан кейін сот талапкердің, жауапкердің, келісімімен сұрақтар қойылады. Төрағалық етуші дәлелдеу нысанасына жатпайтын мәселені қабылдамауға құқылы. Жазбаша дәлелдемелерді қарау оларды жария ету жолымен жүргізіледі, содан кейін іске қатысушы адамдар түсініктеме бере алады. Заттай дәлелдемелер әдетте оларды сот мәжілісінде зерттеу жүргізеді.

Сотқа ұсынылатын азаматтық іс жүргізу дәлелдемелері заңды түрде алынған нақты деректер болуы керек. Олар ауызша дәлелдемелерден, яғни тараптардың түсіндірулерінен, куәнің көрсетулерінен тұрады. Жазбаша дәлелдемелерге құжаттар актілер, ресми қағаздар жатады.

Азаматтық іс жүргізудегі дәлелдемеде сарапшының қорытындысы қылмыстық істегіден өзгеше болады. Қылмыстық істе сарапшы қолдың ізі, аяқтың ізі, қанның ізі тәріздес сараптамалар жасайды. Ал азаматтық іс жүргізуде бізде әкелікті тану бойынша ғана негізгі сараптама алынуы мүмкін.

Қалған сараптама ол құжаттардың түпнұсқалылығын, оларға қойылған колдардың түпнұсқалылығын анықтау үшін сараптама дайындалады.

Ол сараптамалар жеке, комиссиялық, кешенді, қайталама болуы мүмкін.

Жеке сараптаманы азаматтық іс бойынша бір ғана сарапшы жүргізеді. Ал комиссиялық сараптамада ол алқалы түрде өтеді. Яғни бір мамандықтағы бірнеше сарапшы қатысқан сараптаманы айтамыз.

Ал кешенді сараптама ол жан жақты жүргізілген сараптама, оны бірнеше мамандықтағы бірнеше сарапшы жүргізеді. Бір объект бойынша сараптама береді.

Қосымша сараптама деген азаматтық істегі сараптама ол алдыңғы сараптамада жасалмай қалып керткен жерлеріне қайтадан сараптама жүргізуді айтамыз.

Соңғы кайталама сараптама ол бірінші жасалған сараптамаға күман туған ретте өтініш арқылы екінші қайта басқа сарапшымен жасалатын сараптама. Осы дәлелдемелерді сот отырысында тараптар міндетті түрде соттың қатысуымен зерттеу керек. Азаматтық іске жолданған барлық дәлелдеме дәлелдеуден өтуі міндетті болады.

Азаматтық істің дәлелдеу уәждеу бөлімі бітігісімен сот істі мәні бойынша қарау бөлімі бітіп, сот жарыссөзіне көшетінін хабарлайды. Жарыссөз істе қаралған дәлелдемелерді зерттеуге негізделетін қорытынды беру үшін сөз талап қоюшыға, одан соң оның өкіліне, адвокатына беріледі. Жалпы, алдымен сөз талапкерге немесе оның өкіліне, содан кейін жауапкерге және оның өкіліне, содан кейін – дербес талап қою талабын мәлімдеген үшінші тұлғаға немесе оның өкіліне беріледі. Сотта жарыссөздер мен прокурор қорытындысынан кейін судья сот шешім шығару үшін кеңесу бөлмесіне кетеді.

Шешім шығару және оны жариялау кезінде барлық сот талқылауының қорытындысы шығарылады. Шешім іс тыңдалғаннан кейін дереу шығарылады. Ерекше күрделі істер бойынша дәлелді шешім жасау үш күннен аспайтын мерзімге кейінге қалдырылуы мүмкін, алайда кіріспе және қарар бөлігі бірден жарияланады.

Шешімнің өзі кіріспе, сипаттау, дәлелдеу яғни, уәждеу және қарар бөліктерінен тұрады.

Сот шешіміне белгілі бір талаптар қойылады. Шешім материалдық және іс жүргізу құқығының нормаларына негізделуге, сондай-ақ негізделген болуға, яғни іс үшін бар мән-жайларды қамтуға және дәлелдемелерді ондағы қорытындыларды растауға келтіруге тиіс. Сот шешімі толық және толық емес қысқаша болуға және барлық мәлімделген талаптарға түпкілікті жауаптарды қамтуға тиіс. Тараптарға сот шешімінің барлық мазмұны түсінікті және белгілі болу керек. Ол белгісіздік пен әртүрлі түсіндіруді болдырмайтын талаптарға жауап беруі тиіс. Сондықтан балама, қосымша шешім шығаруға жол берілмейді «... мүлікті беруге немесе оның құнын өндіріп алуға» - деген сөздермен ауыстырылсын, деген қарар шыққан ақырында, сот шешімі сөзсіз болуы тиіс, яғни қандай да бір талаптардың туындауына немесе ауытқымауына байланысты талапкердің талабын орындауды қоймауы тиіс [9, 117 б.].

Қорыта келгенде, бірінші сатыда іс жүргізу сот практикаларында бір ғана саты болып саналады, яғни оның құрамына теориядағы азаматтық істі қозғау, азаматтық істі сот отырысына дайындау және азаматтық істі сот процесінде қарау кіреді. Бұл еліміздің іс жүргізу заңдарын қабылдаудағы басты міндеті деп санау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 30.08. - Алматы: Жеті Жарғы. 2020.-97 б.
- 2 Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы Азаматтық процесілік кодексі, - Алматы: ЮРИСТ, 2020.- 234 б.
- 3 Ильясова Г.А. Казахстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы (жалпы бөлім). - Астана: Фолиант, 2009. - 107 б.
- 4 Меирбекова Г.Б. Азаматтық іс жүргізу құқығы Сызбалар негізінде. Оқу құралы. Алматы: Ұлағат баспасы. - 2010ж. – 230 б
- 5 Азаматтық істерді ерекше талап қою бойынша сотта қарауға әзірлеу тәжірибесі туралы ҚР Жоғары Соты Пленумының 2016-жылғы 10-қазандағы №18 қаулысы.// Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының қаулыларының жинағы. Алматы, 2018. - 665 б.
- 6 Егембердиев Е.О. Применение принципа состязательности при осуществлении правосудия судами Республики Казахстан (по гражданским делам): автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. – Алматы, 2007. - С. 84.
- 7 Гурвич М.А. Развитие стадий гражданского процесса. Учебное пособие. М.: Изд-во МГУ, 2012. – 347 с.
- 8 Мадьярова А.А. Порядок и особенности вычисления сроков по новому гражданскому законодательству // Зан, 2017 № 2, с. 12-14.
- 9 Абдраимов Б., Мухамедшин Р. Некоторые теоретические и практические вопросы гражданского судопроизводства. // Правовая реформа в Казахстане. № 3. -2015- С.349.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ КРИМИНОЛОГИЯ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО КРИМИНОЛОГИЯ
CRIMINAL LAW CRIMINOLOGY

УДК: 343.2/.7
МРНТИ: 10.77.01

А.М. Досанова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУДІҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық құқық қағидалары саласындағы қылмыстық заңнамасын жетілдірудің кейбір мәселелерін қарастырылған. Көптеген елдердің тәжірибесінен қылмыстық құқық қағидағары көптеген мемлекеттердің Қылмыстық кодекстерінде көрініс табатындығын көруге болады. Қазақстан Республикасында бұл проблема бүгін теориялар деңгейінде енгізілетін болады және заңнамалық тұрғыдан бекітілмеген.

Кілт сөздер: қылмыстық құқық; заңдылық қағидаты; азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі қағидаты; кінәлі жауапкершілік қағидаты; әділдік қағидаты; гуманизм қағидаты.

А.М. Dosanova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

**SOME ISSUES OF LEGISLATIVE REGULATION OF THE PRINCIPLES OF
CRIMINAL LAW**

Abstract

This article discusses some issues of improving the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of principles of criminal law. From the experience of many countries, it can be seen that the principles of criminal law are reflected in the criminal codes of many states. In the Republic of Kazakhstan, this problem will be introduced today at the level of theories and is not legally fixed.

Keywords: criminal law; the principle of legality; the principle of equality of citizens before the law and the court; the principle of guilty responsibility; the principle of justice; the principle of humanism.

A. M. Dosanova¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРИНЦИПОВ
УГОЛОВНОГО ПРАВА**

Аннотация

В данной статье рассмотрены некоторые вопросы совершенствования уголовного законодательства Республики Казахстан в области принципов уголовного права. Из опыта многих стран видно, что принципы уголовного права находят свое отражение в уголовных кодексах многих государств. В Республике Казахстан эта проблема сегодня будет внедрена на уровне теорий и законодательно не закреплена.

Ключевые слова: уголовное право; принцип законности; принцип равенства граждан перед законом и судом; принцип виновной ответственности; принцип справедливости; принцип гуманизма.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы мәселелерінің бірі қылмыстық құқық қағидаттарының проблемасы болып табылады. Қылмыстық құқық қағидаттары Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының, қылмысқа қарсы күрестің қылмыстық-құқықтық құралдары мазмұнының негізінде, оларды қолдану практикасында жатқан түбегейлі идеялар мен қағидаттар болып табылады.

Сөздікте "принцип" термині (лат. *principium*-басталуы, негізі) кез-келген теорияның, ілімнің, ғылымның, дүниетанымның, саяси ұйымның және т.б. негізгі, бастапқы орны ретінде түсіндіріледі [1, 483 б.]. Демек, құқық қағидаттары, оның ішінде қылмыстық қағидалар да оның жетекші қағидаттары, өзгермейтін бастапқы нүктелерді анықтайтын бастапқы ережелер болып табылады. Бұл мағынада қылмыстық Заңның принциптері әрқашан, қылмыстық заңның өзі болғанға дейін болған. Алайда, олар жақында оларды ғылымдағы принциптер ретінде ажырата бастады-ХVIII ғасырдың соңында, әйгілі француз ойшылдары мен демократтарынан кейін.

Қылмыстық құқық қағидаттары қылмыстық құқық жүйесін айқындайтын және қорғау (жалпы құқықтық) және нақты-реттеуші (реттеуші) қылмыстық-құқықтық қатынастар субъектілеріне арналған негізгі (бастапқы) қағидаттардың (идеялардың) нормативтік жиынтығын білдіреді.

Құқық теориясында құқықтық принциптер жүйесіне, оларды жіктеуге қатысты екі негізгі көзқарас бар. Олардың біріншісіне сәйкес құқықтық принциптерді бөлуге болады: негізгі құқықтық принциптер (құқықтың бүкіл жүйесіне тән), салааралық (бірыңғай циклдегі құқық салаларына тән: қылмыстық, азаматтық және т.б.) және салалық (жеке салаға тән). Екінші көзқарас бойынша, принциптерді: негізгі құқықтық, салааралық және салалық принциптерге бөлу іс жүзінде мүмкін емес, өйткені салалық қағидаттар негізгі құқықтық қағидаттардан "алынып тасталады", оларға белгілі бір "салалық" ерекшелік береді.

Негізгі бөлім. С.Г. Келина мен В.Н. Кудрявцев атап өткендей, бастысы – тек қылмыстық заңға тән және басқа салаларда қайталанбайтын принциптерді табу және бөліп көрсету емес, қылмыстық құқықтың шынайы табиғатын көрсететін, оның міндеттері мен функцияларын анықтайтын принциптерді бөліп көрсету [2, 63-64 бб.].

Қазақстанның көрнекті ғалымдарының бірі, профессор Р. Т. Нұртаев отандық қылмыстық құқық ғылымындағы осы проблемаға ерекше назар аударады.

"Қылмыстық құқықты шоғырландыру және принциптерді қатаң сақтау мемлекеттің қылмыстық саясатының тиімділігін арттырудың маңызды шарты болып табылады. Қылмыстық саясат мәселелерін әзірлеуді қамтитын құқықтық әдебиеттерде қылмыстық саясаттың негізгі принциптерін бөліп көрсету мен теориялық түсінудің ерекше маңыздылығына ерекше назар аударылады. Олар мемлекет жүргізетін қылмыстық саясаттың негізгі бағыттарын анықтауға бағытталған, оның мақсаттары мен міндеттерін нақтылауға бағытталған қазіргі жалпыланған векторлар ретінде қарастырылуы керек. Қазіргі заманғы көзқарас тұрғысынан қылмыстық саясат принциптерінің жүйесін білдіретін дұрыс көріністі жасау мүддесінде, біздің ойымызша, заңдылық, әділеттілік, демократия, гуманизм және т.б. сияқты мемлекет жүргізетін қылмыстық саясаттың негізгі принциптерінің маңыздылығына баса назар аударған жөн" [3, 120-112 бб.].

Біздің республикамыздың қылмыстық заңнамасы құрылымының принциптерді белгілейтін нормалардың болмауымен байланысты ерекшелігін ескере отырып, құқық теориясында тұжырымдалған келесі тұжырымдамалық ережеге сілтеме жасау орынды: "құқық принциптері әрқашан бетінде бола бермейді. Алайда, олар кез-келген елдің құқығына тән. Әдетте, олар тікелей заңнамалық актілерде (Конституциялық және қарапайым заңдардың баптарында, кіріспелерінде) бекітіледі немесе нақты құқықтық нормалардың мазмұнынан туындайды" [4, 23 б.].

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексі (ҚР ҚК) 2014 жылғы 4 шілдеде қабылданды, 2015 жылғы 1 қаңтарда күшіне енді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қағидаттар туралы Жеке бап қарастырылмаған, қылмыстық құқық қағидаттарын сақтаудың маңыздылығын, олардың заң шығарудағы және құқық қолданудағы рөлін көрсететін нормалар жоқ. Қылмыстық заңның жекелеген баптарында бірнеше қағидалар бекітілген.

Заңдылық принципі, оның мәні қылмыстың қылмыстылығы мен жазалануы тек қылмыстық заңмен анықталуы керек. Бұл қағида Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 10-баптың 2-бөлігінде бекітілген. Іс жүзінде, бұл принципті іске асыру "белгілі бір қылмыстық қылмыстың" белгілеріне тікелей жатпайтын әрекеттерді жасанды түрде криминализациялауға тырысудан толық бас тартуға " әкелуі керек, тіпті егер бұл әрекеттер қоғамға белгілі бір қауіп төндірсе де. Бұл жерде

тағы бір маңызды толықтыру бар, Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 4-тармағының 10-тармақшасына сәйкес қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол берілмейді. Бұл ереже ҚР ҚК 4-бабында бекітілген. қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол берілмейді.

Заңдылық принципі мынаны білдіреді:

1) қылмыстық іс-әрекеттердің толық тізбесін қамтитын жалғыз нормативтік акт ҚР Заңы болып табылады;

2) әрекеттердің қылмыстылығын белгілейтін және жаңа заңдар қабылдау арқылы енгізілетін нормалар ҚР Заңына міндетті түрде енгізілуге жатады;

3) қылмыстық заңның мәтіні жалпы жұрттың назарына ресми жариялануға тиіс;

4) қылмыстық әрекеттердің жазаланушылығы және оларды жасаудың өзге де қылмыстық-құқықтық салдары тек қана ҚР-да айқындалады;

5) қылмыстар тізбесі толық болып табылады және "ұқсас" норманы (ұқсастықты) қолдануға жол берілмейді.

Конституцияның 14-бабында жарияланған азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі қағидаты. ҚР ҚК 15-бабының 4-бөлігінде " қылмыс жасаған адамдар шығу тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына, тұрғылықты жеріне немесе өзге де мән-жайларға қарамастан заң алдында тең" делінген»

Теңсіздіктің мүмкін негіздерінің тізімі өте кең, бірақ ол толық емес, өйткені заң шығарушы "кез-келген басқа жағдай"тіркесін қолданады. Мұнда "басқа жағдайлар" деп түсіну керек:

1) мемлекет алдындағы әртүрлі қызметтер: спортта, еңбекте, соғыс қимылдарында, мәдениет пен өнер саласында және т. б.;

2) экономикалық немесе саяси элита өкілдерімен тығыз (туыстық) қатынастар;

3) тұрақты тұратын жері, оқу немесе жұмыс орны және т. б. сондықтан теңсіздік үшін мүмкін негіздердің тізімі " ашық».

Азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидатын ескере отырып, Сот төрелігі немесе Мемлекеттік басқару саласында жұмыс істейтін адамдардың қылмыстық жауапкершілігінің ерекшеліктері туралы мәселеге назар аударуға болмайды. Судьяларды, мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғаларын қылмыстық қудалаудың өзіндік ерекшелігі бар екені белгілі (мысалы, жоғары тұрған соттың қылмыстық қудалауға, заң шығарушы органға және т.б. рұқсат алуы). Азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидатына қайшылық бар ма деген сұрақ туындайды. Біздің ойымызша, бұл жерде ешқандай қайшылық жоқ, өйткені біз оларды жазалау немесе қылмыстық-құқықтық ықпал етудің басқа шараларын қолдану ерекшеліктері туралы емес, қылмыстық жауапкершілікке тарту рәсімінің ерекшелігі туралы айтып отырмыз. Сондықтан сот төрелігі немесе Мемлекеттік басқару саласында жұмыс істейтін адамдардың қылмыстық жауапкершілігінің ерекшеліктері туралы мәселе қылмыстық-құқықтық емес, іс жүргізу болып табылады деп айтуға болады.

И.Я. Звечаровскийдің пікірінше, теңдік принципінің мәні "жасалған қылмыс үшін жауапкершілік барлығына бірдей жүктеледі" [5, 50 б.]. Н. Я. Лопашенко бұл пікірмен келіспейді, оның пікірінше" қылмыстық жауапкершілікке тең жауапкершілік туралы айту дұрыс емес, өйткені бұл қылмыстық жауапкершіліктен заңды босату фактілерін ескермеу дегенді білдіреді. Бірақ қылмыс жасалған жағдайда заңның алдына шығу және заңмен қарастырылған ықпал ету шараларын қабылдау, ол жауапкершілікке тартылса да, босатылса да, қылмыс жасаған адамдардың басым көпшілігін теңестіреді» [6, 130 б.].

В.В. Мальцевтің пікірінше " заң мен сот алдында бәрі тең. Теңдік қоғамдық өмірдің барлық субъектілерінің бірдей мүдделерін тең қорғаумен қамтамасыз етіледі; бірдей сипаттағы және қоғамдық қауіптілік дәрежесіндегі қылмыстар жасаған адамдардың тең жауапкершілігімен қамтамасыз етіледі" [7, 151 б.].

«Жеке жауапкершілік туралы ереже қылмыстық құқықтың барлық принциптерімен тығыз байланысты. Осылайша, азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидаты, ең алдымен, "қылмыстық жауаптылықтың бірыңғай негізін" ("қылмыстық заң бойынша қылмыстың" барлық белгілері бар іс-әрекетті жасау), қылмыс жасаған адамның жеке қатысуын (кем дегенде серіктес ретінде) анықтайды.

Кінәлілік туралы мәселе әлеуметтік қауіпті әрекетті "жасаған адам" болған кезде ғана туындайды. Сонымен қатар, кінә (адамның өзі жасаған әлеуметтік қауіпті іс-әрекетке және оның салдарына қасақана немесе немқұрайлылық түрінде психикалық қатынасы) психикасы бар

субъектісіз және ол жасаған қылмысқа (оның іс-әрекетіне) психикалық көзқарасқа байланысты мүмкін емес, сондықтан бұл субъектінің жеке жауапкершілігінсіз мүмкін емес.

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық жауапкершілікті даралау қылмыс жасаған адамға жауапкершілік жүктеу процесінде Мемлекеттік мәжбүрлеудің нақты шарасы ретінде түсініледі. Жауапкершіліктің нақты шарасы, ең алдымен, қылмыскердің әлеуметтік қасиеттеріне, сондай-ақ жасалған қылмыстың ауырлығына сәйкес келуі керек. Басқаша айтқанда, дараландырудың мәні белгілі бір адам үшін оның жеке басын, жасалған қылмыстық әрекеттің сипаты мен ауырлығын ескере отырып "нақты жауапкершілік шарасын" таңдау болып табылады.

А. В. Заряева, В.Д. Малков қылмыстық жауапкершілікті даралауды белгілі бір адамның, ал оны нақты қылмыс жасағаны үшін және жасалған әрекеттің ауырлығына және оның жеке басына қатаң сәйкестікте анықтайды [8, 38-39 бб.]. А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков қылмыстық жауапкершілік пен жазаны даралау принципі және әділеттіліктің жалпы принципінің жеке көрінісі деп санайды [9, 10 б.].

Қылмыстық жауапкершілік пен жазаны даралау принципі әділ және адамгершілік жазаны тағайындауда маңызды рөл атқарады, өйткені қылмыстық қылмыстың барлық қажетті шарттары мен себептерін, кінәлінің жеке басын және ол жасаған әрекетті ескере отырып, қылмыстық процесті жүзеге асыратын орган қылмыстық құқықтың міндеттерін тиімді жүзеге асырады.

Демократия қағидаты қылмыстық заңдарды тек жоғарғы заң шығарушы орган ғана қабылдай алады, оны елдің бүкіл халқы сайлайды, демек, бүкіл халықтың еркін білдіреді. Заңды білмеу Ақтау болмаса да, Үкімет заңдардың мәтіндерін халықтың барлық топтарына қол жетімді ету үшін қолдан келгеннің бәрін жасайды. Қылмыстық құқықтағы демократия қағидатын өзектендіруді әртүрлі қылмыстық қылмыстарға қарсы іс-қимылға белсенді қатысуда біздің мемлекеттің азаматтық қоғамның әртүрлі қоғамдық институттарына беретін мүмкіндіктерін кеңейтумен байланыстыру заңды болып көрінеді. Мысалы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл және қылмыстың алдын алу мәселелерін реттейтін заңнамалық актілерде азаматтарды біздің республикада сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске және қылмыстың алдын алуға қатысуға итермелейтін нормалар тұжырымдалған.

Қылмыстық құқық теориясында кейбір авторлар қылмыстық құқықтың келесі "атиптік" принциптерін ажыратады: кінәлілік презумпциясы принципі (кінәсіздік презумпциясымен шатастырмаңыз), объективті айыптау принципі және диспозитивтілік принципі [10, 12 б.].

"Қылмыстық-құқықтық қағидаттар заңнама, ғылым, құқық қорғау органдары және азаматтар үшін қылмысқа қарсы күрес саласындағы қажетті, негіз қалаушы және міндетті ережелерді көрсетеді" [11, 19 б.]. Қылмыстық құқық қағидаттарын бұзу қылмыстық құқықтың сапасы мен тиімділігіне теріс әсер етеді, оның негізгі міндеттері қоғамдағы негізгі игіліктер мен құндылықтарды қорғау, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады. Қылмыстық құқық принциптері бір-бірімен тығыз байланысты. Бір қағиданы бұзу екіншісінің бұзылуына әкелуі мүмкін.

Қорытынды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне қылмыстық құқық қағидаттары бөлігінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттігі туындады. Қылмыстық кодекстің жалпы бөлігінде «Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының міндеттері мен қағидаттары» деп аталатын жеке норманы көздеу керек, онда Қылмыстық кодекстің қылмыстық құқық қағидаттарын реттейтін барлық нормаларын бір жерде жинау қажет. Біз ҚР-да мынадай қағидаттарды енгізуді ұсынамыз: заңдылық қағидаты; азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидаты; кінә қағидаты; қылмыстық жауапкершілік пен жазаның бұлтартпастығы қағидаты; әділдік қағидаты; гуманизм қағидаты.

Құқық қолдануда қылмыстық құқық қағидаттарын іске асыру процесінің тиімділігі қағидаттардың өздерін заңнамалық тұрғыдан дәл білдіруіне және олардың құқық қолданумен тікелей байланысты қылмыстық құқық нормаларына сәйкестік дәрежесіне ғана емес, сонымен бірге көбінесе мемлекеттің қылмыстық-құқықтық саясатының мазмұнына, қылмыстық құқық алдында тұрған міндеттердің айқындығы мен әлеуметтік болмысына байланысты болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок 57000 слов /Под ред. лч. - корр. АНССР Н.Ю.Шведовой. - 20-е изд., стереотип. М.: Русс. яз., 1998. - 750 с.
2. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. М.: Наука, 1988. - 176с
3. Нуртаев Р.Т. О совершенствовании действующего уголовного законодательства // Государство и право, 2017. №1-2 (74-75). - С. 119-129.

4. *Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права.* - М. «Зерцало», 1998. - 223 с.
5. *Звечаровский И.Э. Современное уголовное право России.* - СПб, 2001. - 250 с
6. *Лопашенко Н.А. Проблемы законодательной регламентации принципов уголовного права в Уголовном кодексе Российской Федерации и пути их преодоления //Юридический сборник-2015 ЦЮН [http:// research.bfu.bg](http://research.bfu.bg) › jsrui › bitstream › 123*
7. *Мальцев В.В. Принципы уголовного права.* - Волгоград, 2001. - 231с.
8. *Мельникова Ю.Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания.* Красноярск, 1989. - 239 с.
9. *Игнатов А.Н., Красиков Ю.А. Курс российского уголовного права: В 2 т. Т.1. Общая часть.* - М.: Издательство Норма, 2001. - 310 с.
10. *Сумачев А.В. О принципах уголовного права //Юридическая наука и правоохранительная практика* , 2017. №4 (42). - С. 8-15.
11. *Агыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: оқу құралы / А.Н. Агыбаев.* - 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 282 б.

УДК: 343.85
МРНТИ:10.81.71

Н.А. Зыяу¹ Ғылыми жетекшісі: Н.Б.Калкаева

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының 7М04201-құқықтану мамандығының 1-курс магистранты
Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының қауымд.профессоры, з.ғ.к.*

КОНТРАБАНДАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ АЛДЫН-АЛУДЫҢ ЖАЛПЫ ШАРАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада автор контрабандалық қылмыстылықты алдын-алудың жалпы шаралары қоғамның қалыпты дамуын қамтамасыз етуден, оның экономикалық, идеологиялық, әлеуметтік және өзге институттарын әрдайым жетілдіруден және қылмыстылықты болдыратын кризистік құбылыстарды әртүрлі қайшылықтарды өмірден ығыстырудан тұратындығын көрсетеді. Сондай-ақ, контрабанда мен кедендік төлемдерді төлеуден жалтаруды ажыратудың қиындығын бұл екеуі үшін жауапкершілікті көздейтін баптардың құрамында бланкеттік диспозицияның болуында және оларды түсіндіру кезінде кедендік заңнаманың барлық ережелерін, сонымен қатар сот тәжірибесін де ескеру керек екендігін зерттеп қарастырады.

Кілт сөздер: қылмыстылық, контрабанда, экономикалық контрабанда, қылмыстық жауапкершілік

N.A. Ziyau¹ Research supervisor: N.Kalkayeva

¹Master of the 1 year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU

Candidate of Law, associate professor of Chair of jurisprudence of Institute of history and law of Abai KazNPU

GENERAL MEASURES FOR THE PREVENTION OF SMUGGLED CRIME

Abstract

In the article, the author states that the general measures for the prevention of smuggled crime consist in ensuring the normal development of society, the constant improvement of its economic, ideological, social and other institutions and the crowding out of the various kinds of contradictions of crisis phenomena that cause crime. The difficulty of distinguishing between smuggling and evasion of customs payments is also

studied in that the articles providing for responsibility for these two contain a blanket disposition and its interpretation should take into account all the provisions of customs legislation, as well as judicial practice.

Keywords: crime, smuggling, economic smuggling, criminal liability

Н.А. Зыяу¹ Научный руководитель: Н.Б.Калкаева

¹магистрант 1-курса специальности 7М04201- юриспруденция

Института истории и права КазНПУ имени Абая

к.ю.н., асс. профессор кафедры Юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая

ОБЩИЕ МЕРЫ ПРОФИЛАКТИКИ КОНТРАБАНДНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация

В статье автор указывает, что общие меры профилактики контрабандной преступности состоят в обеспечении нормального развития общества, постоянном совершенствовании его экономических, идеологических, социальных и иных институтов и вытеснении из жизни различного рода противоречий кризисных явлений, обуславливающих преступность. Также изучается сложность разграничения контрабанды и уклонения от уплаты таможенных платежей в том, что в составе статей, предусматривающих ответственность за эти два, имеется бланкетная диспозиция и при ее толковании следует учитывать все положения таможенного законодательства, а также судебную практику.

Ключевые слова: преступность, контрабанда, экономическая контрабанда, уголовная ответственность

Қылмыстылықтың алдын алу - қылмыстылықты ескерту, жалпы қылмыстылық факторларын және оның жеке түрлерін, қылмыскердің жеке басы қоғамдық қауіптілігін шектеу немесе жоюға бағытталған шаралар болып табылады.

Қылмыстылықтың алдын-алу – қылмыстылықтың себептері мен жағдайларын жоюға бағытталған (мемлекеттік, қоғамдық, арнайы) шаралар жүйесі деп түсіндіріледі[1].

Кез-келген қылмыстылықты, сондай-ақ контрабандалық қылмыстылықты алдын-алудың жалпы шаралары қоғамның қалыпты дамуын қамтамасыз етуден, оның экономикалық, идеологиялық, әлеуметтік және өзге институттарын әрдайым жетілдіруден және қылмыстылықты болдыратын кризистік құбылыстарды әртүрлі қайшылықтарды өмірден ығыстырудан тұрады.

Профессор Е.І. Қайыржанов қылмыстылықты алдын алу шараларын қылмыс объектісінің шеңберіне қарай топтай отырып, оларды мынадай үш түрге бөледі:

- 1) жалпы профилактика;
- 2) арнаулы (топтық) профилактика;
- 3) индивидуалды профилактика [2, 165 б].

Жалпы шаралар экономикалық соның ішінде контрабанданың алдын-алуға объективті және тұтастай әсер етеді.

Контрабанда үшін қылмыстық – құқықтық жауапкершілік тауарды кедендік шекара арқылы заңсыз жолмен өткізуден туындайды: кедендік тексеруден жалтару, жалған құжаттар немесе кедендік идентификация құралдарын жалған пайдалану, декларацияламау немесе жалған декларациялау. Бұл әрекеттердің мазмұны ҚР КК-нің 234, 236 - бб.-да толық ашылған.

Контрабанда және кедендік төлемдерді төлеуден жалтару түсініктерін айырудың қиыншылығы жауапкершілікті көздейтін екі бапта бланкеттік диспозиция бар және оны талқылауда кедендік заңнаманың көптеген ережелерін орындау керек, сонымен қатар, бекітілген соттық тәжірибені сақтау керек.

Экономикалық контрабанда мен жемқорлықтың ұйымдасқан қылмыстылықты алдын алудың тиімді жүйе ретінде елімізде бірыңғай информациялық кеңістіктің құрылуы мүмкіндік туғызатын еді. Тұтас информациялық жүйеге көшуіміздің қажеттілігі, республиканың құқық қорғау және бақылаушы органдардың қызметін ұйымдастыруда негізгі базаға айналуы мүмкін. Ал құқық қорғау және фискалдық органдар арасындағы ведомстволық қайшылықтарға тап болмау үшін көрсетілген ақпарат орталығын қандай да бір ведомстволықтың құрамында құрмай, оны Үкімет немесе Қазақстан Республикасы Президенті жанында жеке ақпарат (ведомствоаралық) орталығын ұйымдастырып,

құруға болады және қылмыстылықпен күресті жүргізетін барлық мемлекеттік органдармен, әділ сот органдарының көрсеткіштерін жинақтап, реттеу өкілеттігін оған беру керек.

Бас Прокуратура жанындағы құқықтық ақпарат орталығын қазіргі жаңа дамыған техникалық құралдармен жабдықтап, Қазақстанның бүкіл аймағын қамтып, аудан, облыс, республика схемасымен жұмысын бастауға болады және де қажет ақпаратқа орталық ведомстволардың лауазымды тұлғалармен бірге, аудандық және облыстық деңгейдегілерде қол жеткізу керек (белгілі бір жасырын кілттерді пайдалану арқылы). Осындай ақпараттық орталықтар көптеген шетел мемлекеттерде бар және ұйымдасқан нысандағы қылмыстылық пен жемқорлыққа қарсы тиімді күрес жүргізіп жатыр.

Құқық қорғау органдары мен бақылау органдарында өз ведомстволық ақпарат орталығы бар (анализ және статистика бөлімі, информатика және статистика басқармалары және т.б.), бірақ олар толық көлемде Бас прокуратураның құқықтық ақпарат орталығына ақпаратты, көрсеткіштерді бермейді. Егер осы ведомствоаралық орталықты қажетті офиспен, сәйкес есептеуіне техникамен, қажетті бекітілімдермен, мамандармен қамтамасыз етсек, барлық мемлекеттік құрылымдар қолданатын тәуелсіз мекеме болатын еді.

Экономикалық контрабандамен күресуді жетілдірудің тағы бір жолы, ол оперативті және процессуалды қызметке көңіл бөлу. Контрабанданы табу, қылмыстық істі қорғау, әсіресе, алдын ала тергеу кезеңінің ерекшеліктерін ескеру. Осы кезеңдерде қылмыстық құрылымдар істің объективті ақиқатын анықтайтын қылмыстық тергеу органдарына максималды түрде қарсылық көрсетеді, дәлелдеу әрекеттерін жүзеге асыратын субъектілерге өз ықпалын, қысымын көрсетіп, криминалды құрылымдарға байланысты оперативті және іс жүргізушілік қызметті жүзеге асыратын лауазымды тұлғаларға зиян келтіреді және жемқорланған мемлекеттік қызметкерлердің, депутаттардың, бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерінің қылмыстық істерін тергеудің нәтижелі болуын алдын алу үшін әр түрлі бөгеттерді жасайды.

Осы сатыға жатқызылған істердің іс жүргізушілік қызметінің ішіндегі дәлелдеу кезеңі қиындықты көріп отыр. Экономикалық контрабанда ұйымдасқан криминалдық құрылымдармен жасалса, ол өте кәсіби, алдын ала жоспарланып жасалады, ал контрабанданы мұндай жағдайда ашу, табу және сәйкес деңгеде тергеу оңай емес. Заңнама осы қиындықты жою үшін барлық құралдармен жабдықтау керек, әсіресе алдын ала тергеуде. Сондықтан осындай істерді тиімді тергеу үшін жоғары мамандандырылған қызметкерлер, әсіресе тергеушілер керек. Ол экономикалық контрабанданың ерекшеліктерін ескере отырып, тергеудің тактикалық әдістерін іскер және біліктілігін пайдалану керек, адамдармен психологиялық байланысты орнатып, іздеудің басты бағытын тандап, қосымша жағдайды жібермей, ғылым мен техниканың жаңа жетістіктерінен қызмет бабына қажеттіліктерін алуды білу керек. Қылмыстылықпен күрестің тиімділігі тергеушінің тұлғасы мен қызметінің ұйымдастыруымен анықталады.

Экономикалық контрабандамен күресуде тағы бір мәселенің бірі контрабанданы ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтардан ажырату. Сонымен бірге, тергеу тәжірибесінде салыстырмалы анализ, модельді, аралас салыстырмалы анализ түрлерін пайдалануды жақсы білу қажет.

Контрабанданы зерттеушілер кеден органдарының анықтаушыларын, тергеуші мен судьялардан құқық қолдану туралы мәселелер жөнінде сұраулар жүргізгенде, көбінесе кездесетін мәселе ол – ұқсас құрамдарды ажырату. Нәтижесінде контрабанда құрамының идеалды немесе реалды жиынтығына байланысты және ұқсас құрамдарды ажыратуға байланысты, саралаушы шешімдердегі қателіктер деңгейінің өсуі сақталып жатқаны бекітілген, яғни контрабандамен кеден төлемдерін төлеуден жалтару қылмыстарының басты біріктіру белгілері – объективті жағы, тәсіл. Бұл тәсіл – декларациялау немесе жеткілікті емес декларациялау.

Осы әрекеттер біріктіруші фактор болып табылады. Бірақ ажыратылған факторлар да бар: а) кеден шекарасынан тауарлар мен көлік құралдарын өткізу тәсілі заңсыз болуы контрабандаға тән, ал жалтару кезінде мемлекеттік шекараны өту заңи түрде болуы мүмкін; б) контрабанда объектісі – кеден шекарасының қол сұғылмаушылығы, ал жалтаруда – қаржы аясы; контрабанда заты – тауар мен көлік құралы, ал 2 қылмыста – кеден төлемдері; в) объекті жағы жалтаруда - әрекетсіз болса, контрабанда белсенді қылмыстық әрекеттер болады.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот пленумының №10 «Контрабанда үшін жауапкершілікке тарту заңнамасын қолдану тәжірибесі туралы» қаулысына сәйкес контрабанданы жасау – объективті түрде міндетті кеден органдарымен алынатын төлемдер мен салықтарды төлеуден жалтару және ол кінәлімен тікелей қасақана жасалып, бір уақытта тауарларды және өзге де құндылықтарды өткізу, яғни өткізу мақсатында, сондықтан бұл қылмыстық әрекеттер бюджетке төленетін міндетті төлемдер мен салықтан жалтару деп қосымша саралауға жатпайды[3].

Соңғы кезеңдегі статистикалық көрсеткіштерге сәйкес көптеген жасалған қылмыстар логикалық нәтижесіне жеткізілмей ашылмай қалады, оның себебі бір жағынан қылмысты ұйымдастырушылардың кәсіпқойлығы, олардың жоғары техникалық жабдықталуы, құқық қорғау органдарының опрeативті қызметі туралы жоғары мәліметтенуі, ал екінші жағынан – экономикалық қылмыстарға қарсы тұруға қылмыстық ізге түсу органдар қызметкерлерінің дайын болмауы. Қылмыстарды ұйымдастыр мен жасау кезінде ұйымдасқан қылмыстық топтардың басшылары отандық заңнаманың жетіспеушіліктерін, олардың қызметін бақылаудың кез келген әлсізденуін пайдаланады да, лауазымды тұлғаларды сатып алу арқылы құқық қорғау органдарының қызметіне әсер етеді. Соның ішінде әділ сот органдары, заңи және атқару биліктің лауазымды тұлғаларына әсерін тигізеді. Осындай жағдайда жүргізіліп жатқан реформаларды мемлекетпен саралаушы заңи қамтамасыз ету талаптары пайда болады, бірге ҰҚК органдарының қызметкерлеріне, кеден органдарының және өзге де экономикалық контрабандамен күресті жүзеге асыратын лауазымды тұлғалардың кәсіпқойлығы мен құқықтық мәдениетінің сапалы жағдайына қойылатын талаптар тізімін жетілдіруді енгізуді қажет етеді.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіпқойлық, іскерлік және адамгершілік мінезіне байланысты халықтың арасындағы олардың беделдігі қалыптасады, ал ол экономикалық контрабандамен күресуде маңызды фактор болып табылады. Құқықтық мемлекет құру жағдайында бұл мәселені шешу бірінші қатарда. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен халық арасындағы сенімділік қатынастардан экономикалық қылмыстар мен кеден және сыртқы экономикалық құқықтық қатынастар аясындағы қылмыстарды алдын алу жағдайы тәуелді және осы қылмыстарды ашуда да халықтың көмегі де зор. Осы мәселені шешу үшін көптеген субъектілердің құқықтық және экономикалық мәлімдену деңгейінің төмендегіне көңіл бөлуіміз керек.

Осы шаралардың мақсаты: құқықтық актілер мен нормаларды түсіндіру; ішкі экономикалық қызметке қатысушылардың құқықтық санасын арттыру; насихаттау арқылы экономикалық саладағы құқық бұзушылықтарға әсер етіп, нәтижеге жету. Осы шараларды тек мәлімдендіру ғана емес, сонымен бірге құқық бұзушылықтарды ашу мен анықтауға адамдардың жәрдемдесуі.

Ол үшін жақсы ойластырылған жоба, жолдау қажет, яғни қылмыстармен тек құқық қорғау органдары емес, сонымен бірге халық пен бұқаралық ақпараттық құралдарымен қатынасы жақсы нәтижеге ие болып, қылмыстарды ашуға жақсы жағдай жасады. Онда криминалдық тақырыпқа арналған бағдарламалар орын алып, басты мақсат халықпен тіл табысу еді, яғни осындай саясат арқылы экономикалық қылмыстармен, әсіресе экономикалық контрабандамен күресудің тиімділігін арттыуға мүмкіндік аламыз.

Сот практикасына сәйкес «күшті» куәлік базасыз қылмыстық істерді уақытылы ашу мен сәтті тергеу мәселелері жағдай болып тұр, нәтижесінде экономикалық контрабанда жасаған кінәлі тұлғаны сотпен соттау да мәселелі жағдай. Құқық қорғау органдары мен халық арасындағы идеалды қатынастарды бекіту үшін сәйкесінше заңи база, әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдай қажет, ал ең бастысы - құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің ұзақ және сапалы жұмысы қажет. Осы шарттарсыз қылмыспен күрес нәтижесіз болады, әсіресе ұйымдасқан бөлімімен соның ішінде экономикалық контрабандамен.

Негізгі мәселе болып табылатын, ол – кадрлық таңдау. Ішкі экономикалық қызметтегі құқық бұзушылықтармен күресуді жетілдіру үшін жаңа фармация кәсіпқойлар қажет екені қажет екені айқын, яғни экономикалық қауіпсіздік мәселелерімен айналысатын маман экономика және құқық аясында жан-жақты болып, осы салалардағы білімді шет тілінде меңгеру қажет. Осыған байланысты заңи дайындық бағдарламасы өте тығыз байланыста болу қажет деген.

Экономикалық контрабандамен күресетін қызметкер тәжірибелі болуға тиіс, яғни кедендік техникалық заттарды сәйкесінше кәсіпқой пайдаланады. Қазіргі кезде контрабандистер көптеген контрабанда тауарын транзит ретінде рәсімдейді, себебі транзит тауарлары ашылмайды. Сондықтан шекарашы тауардың салмағы мен құжаттарды салыстырып, екеуінің сәйкессіздігін байқауы керек. Мысалы, Қытайдан контрабанданы әкелуге қылмыскерлермен жиі қолданылатын әдіс – азық-түлікке арналған жалған құжаттарымен спиртті тасымалдайды, бірақ азық-түліктің салмағы мен көлемі спиртке қарағанда кіші. Осының негізінде шынында қандай тауар өткізіліп жатқанын көруге болады.

Осы аталған тәсілдерді, ұсынылған шешу жолдарын жүзеге асыру арқылы кедендік іс аясындағы қылмыстардың өсуіне жол бермейді, құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың ашылу деңгейін жоғарылатады, экономикалық қылмыстар, соның ішінде экономикалық контрабандамен күресу тиімділігіне қажетті нормативтік құқықтық базаны қалыптастырады, қоғам мен кеден органдары

арасындағы қарым-қатынасты жақсартады. Экономикалық контрабанданы жасау көрсеткіштері едәуір азайып, осы қылмысты ашу дәрежесі арта түседі.

Қазақстан саяси және экономикалық тәуелсіздігін алғаннан кейін азаматтардың, мемлекеттік өкілдердің және коммерциялық құрылыс өкілдерінің шет іс сапарларға, шет мемлекеттің, коммерциялық және қоғамдық ұйымдармен мекемелердің туристік жолдамаларымен мемлекеттен тыс шығудың қажеттілігі туып отыр.

Тәжірибеде құқыққорғау органдарының жұмысындағы туындайтын қиындық – контрабанда мен кедендік төлемдерден жалтару түсініктерін ажырату. Оның дәлелі ретінде сот-тергеу тәжірибесінің әртүрлілігі және ғылыми көзқарастардың саналуандығы.

Контрабанда мен кедендік төлемдерді төлеуден жалтаруды ажыратудың қиындығы бұл екеуі үшін жауапкершілікті көздейтін баптардың құрамында бланкеттік диспозицияның болуында және оларды түсіндіру кезінде кедендік заңнаманың барлық ережелерін, сонымен қатар сот тәжірибесін де ескеру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Калкаева Н.Б., Буранбаева С.Р. Криминология кестелер альбомы мен анықтамалары (мультимедиялық оқу-көрнекілік құралы). – Алматы, 2019
2. Қайыржанов Е. И. Криминология. Алматы, 1995.-202 с.
3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соттың қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнама бойынша кейбір нормативтік қаулыларына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы//Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 8 нормативтік қаулысы. - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P180000008S/links>

УДК: 343.93/.94

МРНТИ: 10.81.51

С.Ш. Даубасов¹, А.Жомартқызы¹

¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

ҚЫЛМЫСКЕРЛЕРДІ ҰСТАП БЕРУДІҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Осы мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарын, халықаралық қылмыстық құқық қалыптары мен доктринасын ескере отырып кешенді түрде қылмыскерлерді берудің өзекті мәселелері қарастырылды. Қазіргі қылмыстық құқықта ұстап беру рәсімін оңайлату үрдісі байқалады. Атап айтқанда, қосарланған соттылық талаптарын жеңілдету, ұстап беруден бас тарту негіздерінің санын қысқарту, әкімшілік органдардың рөлін қысқарту туралы сөз болып отыр. Бұл процестің тежегіші мемлекеттердің сот жүйелерінің айырмашылығына, кейде бір-біріне деген сенімсіздікке байланысты басқа елдерде қамауға алу туралы санкцияларды сөзсіз мойындауға дайын еместігін білдіреді.

Кілт сөздер: қылмыстылық, қылмыскерлерді ұстап беру, экстрадиция, қылмыскерлермен күресу.

S.Sh.Daubasov¹, A.Zhomartkyzy¹

¹Kazakh National Agrarian Research University

CURRENT TRENDS IN THE EXTRADITION OF CRIMINALS

Abstract

This article deals with topical issues of the transfer of criminals in a complex, taking into account the criminal and Criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan, the norms and doctrine of International criminal law. In modern criminal law, there is a tendency to simplify the extradition procedure. In particular, we are talking about easing the requirements of "double jurisdiction", reducing the number of

grounds for refusal of extradition, reducing the role of administrative bodies. An obstacle in this process is the unwillingness of States to unconditionally recognize arrest warrants issued in other countries due to different judicial systems, and sometimes distrust of each other.

Keywords: *prestupnost*, criminal, delivery of criminals, extradition, fight against crime.

С.Ш. Даубасов¹, А. Жомартқызы¹

¹Казахский национальный аграрный исследовательский университет

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ВЫДАЧИ ПРЕСТУПНИКОВ

Аннотация

В данной статье рассмотрены актуальные вопросы выдачи преступников в комплексе с учетом уголовного и Уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан, норм и доктрины международного уголовного права. В современном уголовном праве наблюдается тенденция упрощения процедуры выдачи. В частности, идет речь о смягчении требований «двойной подсудности», сокращении числа оснований отказа в выдаче, сокращении роли административных органов. Тормозом в этом процессе является неготовность государств безоговорочно признавать выданные в других странах ордера на арест ввиду различия судебных систем, а порой и недоверия друг к другу.

Ключевые слова: преступность, преступник, выдача преступников, экстрадиция, борьба с преступностью.

Экстрадиция (беру) - қылмысқа қарсы күрестегі мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығының бір мемлекеттің басқа мемлекетке (соңғысының сұрауы бойынша) қылмыс жасады деп күдіктенген немесе айыпталған адамдарды (сот талқылауы үшін) не басқа мемлекеттің сот органдары соттаған адамдарды (үкімді орындау үшін) тұтқындаудан және тапсырудан тұратын нысанын білдіреді.

Ұлттық және халықаралық маңыздылықты иемденетін экстрадиция мәселесін шешудегі халықаралық жаңа талаптар көптеген елдерде заңи реттелінуінің қиындылығына әкеп соқтырды. Соңғы кезеңдері қылмыстылық мәселесі ұлттық шекарадан да шығып отыр және бұл мәселе жекеленген мемлекеттерге ғана қауіптілік тудырып қоймайды. Осыған орай, қылмыстылықпен күрес жүргізу барысында күшті бір орталыққа біріктіріп мемлекеттер ынтымақтастығын арттырғанымыз жөн. Міне, осындай ынтымақтастықта халықаралық келісім-шарттармен және ұлттық заңдардың көмегімен реттелінетін экстрадиция институты ерекше орын алады.

Экстрадиция институтының құқықтық реттелуіне көз жүгіртсек, яғни ол халықаралық және ұлттық құқық қалыптарымен де қоса реттелінеді. Мүдделі мемлекеттер арасында қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру туралы тиісті халықаралық келісім-шарттардың негізінде туындайтын ұстап беру міндеттемесін ескере отырып, экстрадицияның халықаралық-құқықтық регламентациясы тәртіп бойынша аса маңызды мәнінің болуы тиіс. Бірақ-та, қазіргі таңдағы тәжірибеге сүйенсек, экстрадиция мемлекеттер арасындағы саяси қатынасқа сирек негізделген. Сондықтан осы саладағы өзгерістерге қарамастан, экстрадиция институты тиімді құқықтық механизм мәртебесін иемденуі тиіс.

Қазақстандағы ағымдағы конституциялық және қылмыстық заңдар халықаралық құқық қалыптарының басымдылығының қалыптасуына, сонымен қатар Республикамыздың құқық қорғау және прокуратура органдары халықаралық құқық қалыптарын қолдануға бағытталған. Бірақ бұл жерде айта кеткен жөн, Қазақстан Республикасының заңдарында және өзге мемлекеттердің заңдарында да экстрадицияның құқықтық табиғаты туралы мәселе біркелкі шешімін таппаған. Әрине бұл аспекті терең зерттеуді, әсіресе салыстырмалы-құқықтық талдауды қажет етеді.

Қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру құқығы мен оның жүзеге асырылу тәртібіне қатысты мәселелер жоғарыда айтып кеткеніміздей, мемлекеттердің ұлттық заңнамасымен де реттелінеді. Өйткені өз аумағындағы қылмыс жасаған тұлғаларды шетелдік мемлекетке ұстап беру немесе ұстап бермеу – кез келген мемлекеттің ішкі құзіреті. Осыған орай, қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру рәсімімен және құқығын реттейтін Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын зерттеумен және талдау осы жұмыстың бір объектісі болып отыр.

Қазақстан Республикасында тұлғаларды ұстап беруге қатысты қалыптар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде және де Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінде көрініс тапқан.

Осы тұста өз азаматын қандай жағдайда ұстап бермеу Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 9-бабының 1-тармағында [1], “басқа мемлекеттің аумағында қылмыстық құқықбұзушылық жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер Қазақстан Республикасындағы халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, сол мемлекетке берілмейді”, - деген қалыппен айқындалған. Осы айтылғандардың негізінде, Қазақстан Республикасы өз азаматтарын олар тек шетелдік мемлекетке біріншіден, қылмыс жасаған жағдайда ұстап беретінін және ұстап беру міндеті екіншіден, халықаралық шарттарда тікелей көрініс тапқанда ғана жүзеге асырылады деген тұжырымға келе аламыз. Сондай-ақ, ҚР ҚК-нің 9-б. 3-тармағына сәйкес, “егер осы мемлекетте қорлау, зорлау, күштеу өзге де қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтын, немесе өлім жазасын қолдану қаупі бар жаза қолданылатын болса, Қазақстан Республикасындағы халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, ешкімде шетелдік мемлекетке берілмейді”, - деген тұжырым орын алған. Бұл ереже жаңа қылмыстық заңнаманың жаңалығы деуге болады. Бұл өз елінің азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғауды білдіреді.

Қазақстандағы шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғаларды ұстап беру құқығы ҚР Қылмыстық кодексінің 9-бабының 2-тармағымен [1] реттелінеді. Соған сәйкес: “Қазақстан Республикасы аумағынан тыс жерде қылмыс жасаған және Қазақстан Республикасы аумағында орналасқан шетелдіктермен және азаматтығы жоқ тұлғалар қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін немесе жазасын өтеу үшін Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес шетелдік мемлекетке ұстап берілуі мүмкін”.

Адамдарды ұстап беру (экстрадициялау) мен оның тәртібі Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 60-тараумен (579-595 баптарымен) [2] реттелінеді. Нақтырақ айтатын болсақ, Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі экстрадициялау механизмімен және құқықтық негізін белгілеу кезінде осы институтқа тән барлық белгілерді, сондай-ақ, тәжірибеде ақталған Кишинев конвенциясында бекітілген қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру туралы ережелерді басшылыққа алған.

ҚР ҚПК-нің 579-бабына сәйкес, адамды ұстап беру (экстрадициялау) туралы сұрау салу, егер өздеріне байланысты адамды ұстап беру (экстрадициялау) сұратылып отырған қылмыстардың ең болмағанда біреуі үшін бір жылдан кем емес мерзімге бас бостандығынан айыру түрінде жаза көзделген немесе адам бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға сотталған және өтелмеген мерзімі кемінде алты айды құрайтын болса жіберіледі. Шет мемлекеттің құзыретті органының адамды ұстап беру (экстрадициялау) туралы сұрау салуы осы баптың бірінші бөлігінде көзделген талаптар сақталған жағдайда ғана қаралуы мүмкін. Адамды уақытша ұстап беру (экстрадициялау) және транзиттік тасымалдау туралы сұрау салулар адамды ұстап беру (экстрадициялау) туралы сұрау салулар сияқты тәртіппен жіберіледі. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы Қазақстан Республикасының құзыретті органына немесе Қазақстан Республикасының халықаралық шартында көзделген, адамды ұстап беруге (экстрадициялауға) кедергі болуы мүмкін мән-жайлар болған кезде шет мемлекетке сұрау салуды жіберуден бас тартуға құқылы.

ҚР Қылмыстық кодексі мен Қылмыстық процестік кодексімен қоса, ұстап беру мәселесі өзге мемлекеттің тапсырмасы бойынша қылмыс жасаған тұлғаларға тиісті шараларды қолдану үшін, яғни қылмыс жасаған тұлғаларды іздестіру және қамауға алу тәртібі ҚР Бас Прокуратурасының 1998 жылғы 8 қыркүйектегі №56/36 “Экстрадициялық қамауға алу және қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру туралы” Нұсқауымен [3] тікелей реттелінеді. Экстрадиция туралы өтінішті қарау тек ҚР Бас прокурорының құзіреттілігіне жатады.

Еліміздегі экстрадиция (ұстап беру) құқығымен және рәсімінің, яғни құқық қорғау органдарының ұстап беру мәселесі бойынша халықаралық ынтымақтастығының (Интерпол арқылы экстрадициялық қызметті жүзеге асыруда) тәртібінің осындай заңға негізделген актімен реттелуі біздің заң жүйесінің кемшілігін бейнелейді. Осыған орай, толық жүйелендірілген және халықаралық тәжірибені басшылыққа алған, халықаралық шарттар мен конвенцияларға сүйенген еліміздің экстрадиция туралы арнайы ұлттық заңымызды қабылдау қажеттігі туындауда.

Біздің ұлттық қылмыстық заңнамамызда шешімін тапқан тағы бір маңызды мәселе – бұл өз азаматы болып табылатын мемлекетте жазасын өтеу үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамды беру мәселесі. Ол тек Қазақстан Республикасының тиісті шетелдік мемлекетпен халықаралық

шартты не Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының шетел мемлекетінің құзіретті органдарымен және лауазымды тұлғаларымен өзара екі жақты түрде келісуі негізінде жүзеге асуы мүмкін. Өз азаматы болып табылатын мемлекетте жазасын өтеу үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамды беруге тек сол адамның келісімі болған жағдайда ғана жол берілетінін ескеру қажет.

Қазақстан қылмыстық заңнамасы бойынша тұлғаларды ұстап беру оларды қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін немесе жазасын өтеу үшін жүзеге асырылады. Ал, Қазақстанның халықаралық міндеттемелері бойынша ұстап беру “жазасын өтеу үшін” емес, “заңды күшіне енген үкімді орындау үшін” жүзеге асырылуы тиіс.

Кейбір мемлекеттерде ұстап беру немесе экстрадиция туралы арнайы заңды актілер қабылданып, олар осы мәселеге қатысты қарым-қатынастарды құқықтық тұрғыдан жан-жақты әрі толық реттеуге бағытталған. Осындай елдердің қатарына, өзіміз айтып кеткендей, Ұлыбритания (1989 жылғы ұстап беру туралы заңы), Канада (1985 жылғы ұстап беру туралы заңы), Австрия, Германия, Франция, Швеция, Бельгия, Нидерландия, Швейцария, Индия, Мексика және т.б. жатады. Ұстап беру туралы арнайы заңның болуы осы процесстің тәртібін нақты белгілеп ғана қоймай, басқа мемлекеттермен осы мәселеге қатысты екі жақты шарттар бекіту қажеттілігін де жояды. Яғни, ұстап беру туралы арнайы заңның негізінде мемлекет қылмыс жасаған тұлғаларды экстрадициялау мәселесіне қатысты келіссөздерді, екі жақты шарттың болуын талап етпей-ақ, еркін жүзеге асыра алады.

Осыған орай, автор Қазақстан Республикасында қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру туралы немесе экстрадициялау туралы арнайы нормативтік құқықтық актіні қабылдауды ұсынады. Осындай заңды актіні қабылдауға деген қажеттіліктің бірден-бір себебі мынада деп ойлаймыз: әдетте мемлекеттер арасында қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру екі жақты немесе көп жақты халықаралық шарттың негізінде жүзеге асырылады.

Қазақстанның ұлттық қылмыстық заңнамасында ұстап беру тек тиісті мемлекетпен бекітілген халықаралық шарт болғанда ғана жүзеге асырылуы мүмкіндігі атап көрсетілген. Яғни, шетелдік мемлекет үшін тұлғаны ұстап берудің заңдық негізі біздің мемлекетіміз тек ғана халықаралық шарт құрап отыр. Алайда, әлемде 200-ге жуық мемлекет бар екенін және олардың барлығымен ұстап беру мәселесіне байланысты екі жақты шарт жасасу мүмкін емес екенін ескерсек, осы себепке орай, қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру мәселесі арнайы ұлттық заң негізінде әлдеқайда тез әрі тиімді түрде жүзеге асатыны күмән тудырмайды.

Қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру - бұл құқықтық көмек көрсетудің бір нысаны болып табылатындықтан, ұстап беру мәселесіне арналған арнайы заңды құқықтық көмек көрсету туралы нормативтік құқықтық актінің шеңберінде де бекітуге болады. Ұстап беру туралы заң халықаралық құқықта кеңінен танылған өзара екі жақтылық қағидасын басшылыққа алуға тиіс деп ойлаймыз. Заңның қалыптары ұстап беру құқығымен және рәсіміне қатысты қылмыстық және қылмыстық процестік кодекстерінің, сондай-ақ, ұстап берудің шарттары мен мерзімі сияқты ережелер көрініс тапқан екі жақты шарттардың баптарын белгілі бір жүйеге келтіре отырып жинақтауға тиіс деген ойдамын. Сонымен қатар, ұстап беру туралы заңда ұстап беру жүзеге асырылатын нақты қылмыстық әрекеттердің тізімін де қамтуға болады.

Қазіргі экстрадициялау институтының негізгі бір міндеті – ұстап берілетін тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстанға ұстап берілген тұлға, азаматтығының барлығына және жоқтығына қарамастан, кез келген адамға тән құқықтарды, соның ішінде заң мен сот алдындағы теңдік құқығын иеленеді. Ұстап берілген тұлғаға азаптау мен зорлық –зомбылық көрсетуге тыйым салынады. Оның дәрігерлік көмекке, өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға, заң көмегін алуға және т.б. құқықтарының барлығы даусыз. Ұстап берілетін тұлғалардың қандай құқықтары қамтамасыз етілетіні туралы қалыптар да ұстап беру туралы арнайы заңда да өз шешімін табуы тиіс. Қазіргі қылмыстық құқықта ұстап беру рәсімін оңайлату үрдісі байқалады. Атап айтқанда, қосарланған соттылық талаптарын жеңілдету, ұстап беруден бас тарту негіздерінің санын қысқарту, әкімшілік органдардың рөлін қысқарту туралы сөз болып отыр. Бұл процестің тежегіші мемлекеттердің сот жүйелерінің айырмашылығына, кейде бір-біріне деген сенімсіздікке байланысты басқа елдерде қамауға алу туралы санкцияларды сөзсіз мойындауға дайын еместігін білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: Юрист, 2020. -241 б.*
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі. - Алматы: Юрист, 2020.-414 б.*
- 3 Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының «Экстрадициялық қамауға алу және қылмыс жасаған тұлғаларды ұстап беру туралы» Нұсқауы.*

УДК: 343.2/7
МРНТИ: 10.77.01

А.А.Жасталапов¹ Научный руководитель: Толеубекова Б.Х.

*¹Магистрант 2-го года обучения Института истории и права КазНПУ им. Абая
д.ю.н., профессор*

РЕЙДЕРСТВО: УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Аннотация

В статье предпринята попытка формулирования общего понятия «рейдерство», определения путей и истоков его внедрения в криминологический и уголовно-правовой обороты. В современном уголовном законе и праве понятие «рейдерство» прямо обозначено в ст.249 УК РК и отнесено к категории уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности. Это понятие не менее криминологическое, чем материально-правовое. Наряду с этим, термин в научной сфере достаточно распространен, но его уголовно-правовое содержание впервые официально установлено в УК РК от 11.01.11 г. №385-IV. Уголовно-правовая характеристика – это неотъемлемая часть криминологических исследований, которая дает возможность правильно определить круг уголовно наказуемых деяний, составляющих предмет исследования.

Ключевые слова: рейдерство, криминологический аспект, уголовный закон, состав преступления, уголовно-правовая характеристика.

А.А.Жасталапов¹ Ғылыми жетекшісі: Толеубекова Б.Х.

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының 7М04201-құқықтану мамандығының 2-курс магистранты
з.ғ.д., профессор*

РЕЙДЕРЛІК: ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМА

Аңдатпа

Мақалада "рейдерлік" деген жалпы ұғымды қалыптастыруға, оны криминологиялық және қылмыстық-құқықтық айналымға енгізудің жолдары мен көздерін анықтауға әрекет жасалды. Қазіргі қылмыстық заңда және құқықта "рейдерлік" ұғымы ҚР ҚК 249-бабында тікелей белгіленген және экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар санатына жатқызылған. Бұл ұғым материалдық-құқықтық тұрғыдан кем емес криминологиялық. Сонымен қатар, ғылыми саладағы термин өте кең таралған, бірақ оның қылмыстық-құқықтық мазмұны алғаш рет ҚР ҚК 11.01.11 ж. №385-IV-де ресми түрде белгіленген. Қылмыстық-құқықтық сипаттама-криминологиялық зерттеулердің ажырамас бөлігі, ол зерттеу тақырыбын құрайтын қылмыстық жазаланатын әрекеттердің шеңберін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: рейдерлік, криминологиялық аспект, қылмыстық заң, қылмыс құрамы, қылмыстық-құқықтық сипаттама.

А.А.Zhastalapov¹ Supervisor of studies: B.H. Toleubekova

*2nd year Master's student of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai
Doctor of Law, Professor.*

RAIDING: CRIMINAL AND LEGAL CHARACTERISTICS

Abstract

The article makes an attempt to formulate a general concept of "corporate raid", the determination of ways and sources of its introduction into the criminological and criminal-legal turnover. In the modern criminal law and law the concept of "corporate raid" is directly designated in art. 249 of the Criminal Code

of the RK and is referred to a category of criminal offenses in the sphere of economic activity. This concept is no less criminological than the substantive law. Along with this, the term in the scientific sphere is quite common, but its criminal law content was first officially established in the Criminal Code of RK of 11.01.11 No. 385-IV. The criminal-law characteristic is an integral part of criminological researches which gives the chance to define correctly a circle of criminally punishable acts constituting a subject of research.

Keywords: raiding, criminological aspect, criminal law, corpus delicti, criminal-legal characteristic.

Введение

Смена форм государственного управления, осуществленная в конце XX-го столетия странами постсоветского пространства, включая Казахстан, формирование собственных политических, экономических и правовых систем, ориентированных на «капитализацию» общественных отношений, влияние мирового экономического кризиса и иные факторы, наряду с несомненно позитивными целями и намерениями ведущих политических сил страны, обусловили процессы формирования новых видов и форм преступного посягательства на объекты экономической деятельности путем неправомерного воздействия на широкий круг юридических лиц и их правоустанавливающих актов в целях приобретения права собственности на долю или на весь объект, а также установления контроля над юридическим лицом. Такой способ обогащения получил название рейдерства.

Сам термин «рейдер» и его производный – «рейдерство» означает: набег, налет. Однако первоначальное значение термина «рейдер» не имело никакого отношения к криминальной сфере. Термин происходит от англ. raider – военный корабль, посланный для уничтожения транспортов и торговых судов неприятеля [1, с.573]. В данном случае очевидной является экстраполяция термина из сферы военного оборота в криминологию и уголовное право, что и обусловило определенную новизну понятия в системе юридических наук и репрессивных отраслей права. При этом не является новым утверждение о том, что термином «рейдерство» раньше всех стали оперировать журналисты, придавая тем самым явлению обобщенный характер, не отягощенный юридической спецификой, которая не всегда ясна и понятна человеку, не осведомленному в вопросах юриспруденции. Внешняя привлекательность термина, как прием в журналистике, позволял обращать на соответствующие публикации и информацию в СМИ гораздо большего количества лиц, интересующихся вопросами борьбы с преступностью, чем это могло иметь место при применении иных традиционных форм информирования общественности о злободневных вопросах и проблемах.

Для современного понимания рейдерства как социально негативного явления важно определение следующих моментов: период времени, когда данное понятие появилось в уголовном и криминологическом обороте и в каком соотношении эта точка отсчета находилась с уголовным законодательством; с какого времени наблюдается процесс спада или роста актуальности рассматриваемого термина и с какими социально значимыми процессами это связано; какие факторы экономического характера обусловили восприятие легальным уголовным законодательством рассматриваемого понятия и соответствующего термина; какова правовая практика стран дальнего зарубежья в части применения означенного термина и понятия. Очевидно, что перечень аспектов, нуждающихся в своем исследовании и пояснении, приведенным перечнем не исчерпывается. Однако представленный минимум аспектов, как нам представляется, может быть успешно применен для формирования уголовно-правовой характеристики явления. Задача осложняется тем, что речь идет о таком виде уголовных правонарушений, по раскрытию, расследованию и судебной оценке которых нет статистически значимой практики, которую можно было бы применить для выработки эффективных рекомендаций в целях правильной юридической квалификации.

Цель исследования: разработка уголовно-правовой характеристики рейдерства, ответственность за которую установлена в ст. 249 УК РК.

Методы исследования: сравнительно-правовой, аналитический, логический, историко-правовой.

Задачи исследования:

- 1) дать краткий экскурс в историю включения в УК РК вида преступлений в сфере экономической деятельности под названием «рейдерство»;
- 2) дать обоснование и толкование содержанию элементов состава преступления, предусмотренного ст. 249 УК РК.

Основная часть

1. Краткий исторический экскурс по вопросу внедрения в сферу уголовного права РК уголовного правонарушения под названием «рейдерство»

Уточняя понятие рейдерства нельзя не затронуть исторический аспект этого явления, так как оно имеет давнюю историю и несет на себе яркую печать своих исторических корней. Однако, говоря о его истории, речь нужно вести, вероятно, не о Казахстанских корнях, а о зарубежном его появлении. Рыночная экономика в Казахстане насчитывает более 20 лет существования, и потому рейдерство как систематическая форма социально-экономического поведения сформировалась только в начале 2000-х годов, хотя факторы, способствующие его возникновению и определившие направления и специфику развития, сложились в 90-х годах.

Общим основанием криминализации рейдерства является степень его общественной опасности, связанные с отрицательными последствиями развития рыночных отношений; с последствиями участия капиталов, имеющих криминальную природу и их отмыванием, в экономических отношениях; с отрицательными последствиями участия коррумпированных чиновников и сотрудников правоохранительных органов в захвате бизнеса. Общим основанием криминализации рейдерства является степень его общественной опасности, связанные с отрицательными последствиями развития рыночных отношений; с последствиями участия капиталов, имеющих криминальную природу и их отмыванием, в экономических отношениях; с отрицательными последствиями участия коррумпированных чиновников и сотрудников правоохранительных органов в захвате бизнеса [2].

Как говорилось выше, проблема под названием «рейдерство» в РК появилась в начале 2000-х годов у отечественных предпринимателей. Причем рейдерские захваты чужого бизнеса спровоцировали появление в обществе новой формы коррупции. Проблема встала так остро, что Правительством республики 23 февраля 2007 года создавалась специальная межведомственная рабочая группа по борьбе с рейдерством. Если его не остановить, рейдерство может стать проблемой отечественного среднего и малого бизнеса, который вышел из «тени» и стал активно развиваться. При этом мы знаем, что остановить рейдеров может только эффективная судебная система.

В отечественном законодательстве понятия «рейдерство» появилось только 2011 году, хотя ещё в 2009 году Первый Президент Казахстана – Нурсултан Назарбаев поручал разработать закон против рейдерства. Хотелось бы отметить что отсутствие на тот момент отдельного закона, не означало отсутствие защиты от рейдерства поскольку Уголовным кодексом Республики Казахстан были предусмотрены различные категории преступлений, как по объектам и субъектам, так и по способу их совершения. В целях защиты чужой собственности и предпринимательства от внешнего посягательства (в том числе от рейдерства, в котором совпадают объективная и субъективная сторона преступления,) в ранее действовавшем УК РК, принятом 16 июля 1997 года, были заложены специальные нормы, предусматривающие ответственность за вымогательство, нарушение вещных прав на землю, воспрепятствование законной предпринимательской деятельности, принуждение к совершению сделки или отказу от ее совершения, самоуправство.

Уголовная ответственность за рейдерство установлена ст.249 действующего Уголовного кодекса РК, принятого 3 июля 2014 года. В ст.249 УК РК дается подробное определение рейдерства: Незаконное приобретение права собственности на долю участия в юридическом лице, а равно имущества и ценных бумаг юридического лица или установление контроля над юридическим лицом в результате умышленного искажения результатов голосования либо воспрепятствования свободной реализации права при принятии решения высшим органом путем внесения в протоколы собрания, заседания, в выписки из них заведомо недостоверных сведений о количестве голосовавших, кворуме или результатах голосования либо составления заведомо недостоверного подсчета голосов или учета бюллетеней для голосования, блокирования или ограничения фактического доступа акционера, участника, члена органа управления или члена исполнительного органа к голосованию, несообщения сведений о проведении собрания, заседания либо сообщения недостоверных сведений о времени и месте проведения собрания, заседания, голосования от имени акционера, участника или члена органа управления по заведомо подложной доверенности, путем нарушения, ограничения или ущемления права преимущественной покупки ценных бумаг, а равно умышленное создание препятствий при реализации права преимущественной покупки ценных бумаг либо иные незаконные способы, повлекшие причинение существенного вреда правам или охраняемым законом интересам граждан или организаций либо охраняемым законом интересам общества или государства [3].

Данное определение крайне полезно не только для внутреннего уяснения сущности и свойств рейдерства, но также для выработки практических рекомендаций по противодействию данному явлению.

Наше государство, установив уголовную ответственность за рейдерство, обеспечивает надежную защиту собственности, гарантированную Конституцией Республики Казахстан.

2. Уголовно-правовой состав рейдерства по УК РК

Рейдерство признается преступлением, так как оно общественно опасно, совершается виновно и определено как конкретное преступление, т.е. состав преступления отражает виновность, противоправность и общественную опасность деяния [4, с.18].

Объектом преступления являются общественные отношения, обеспечивающие защиту права собственности на имущество.

Объективная сторона преступления выражается в совершении одного из следующих действий:

- а) незаконное приобретение права собственности на долю участия в юридическом лице;
- б) незаконное приобретение имущества и ценных бумаг юридического лица;
- в) незаконное установление контроля над юридическим лицом.

Субъектом преступления может быть признано физическое вменяемое лицо, достигшее 16-летнего возраста.

В качестве субъекта «корпоративного захвата» могут выступать: акционеры в сговоре с организацией-конкурентом, соучредители акционерного общества, привилегированные акционеры, бывшие сотрудники организации (лица, занимающие руководящие должности, а также рядовые сотрудники, знающие специфику работы организации в определенном секторе), бывшие соучредители акционерного общества, рейдеры, заказчики, регистратор, трансфер-агент, депозитарий, иные лица.

Субъективная сторона преступления предполагает прямой или косвенный умысел. Виновный осознает, что незаконно приобретает права собственности на долю участия в юридическом лице, незаконно приобретает имущество и ценные бумаги юридического лица, незаконно устанавливает контроль над юридическим лицом, предвидит возможность или неизбежность наступления последствий в виде причинения существенного вреда правам или охраняемым законом интересам граждан или организаций либо охраняемым законом интересам общества или государства, и желает наступления этих последствий либо не желает, но сознательно допускает возможность наступления таких последствий либо относится к этому безразлично. [5, с.475-477]

Основные выводы

На основании вышесказанного можно сделать вывод о том, что существуют различные подходы к формированию законодательства в сфере борьбы с рейдерством. Представляется, что проблема рейдерства не будет устранена одним лишь внесением поправок в законодательство. Необходимо создание целой системы, которую должно использовать государство в защите общества и бизнеса. В эту систему следует включить комплекс мероприятий институционального характера, ведь достижение цели государственной политики противодействия рейдерству возможно лишь при условии соответствия проводимой политики ряду императивных принципов: системность, систематичность и последовательность, законность, приоритет экономического воздействия, открытость. Указанные принципы должны стать основой стратегии комплексного противодействия экономической преступности в целом, и рейдерству в частности, и должны использоваться при подготовке мероприятий по устранению причин экономической преступности, выступать в качестве основополагающих при организации предупреждения экономических преступлений, явиться фундаментом построения правовых основ организации борьбы с современной экономической преступностью. Необходимо также указать, что основным инструментом борьбы нам видится совершенствование не только уголовно-правового законодательства, но в целом всех правовых норм, регулирующих отношения собственности в РК. Кроме того, хотелось бы подчеркнуть, что, на наш взгляд, для планомерного осуществления всех вышеупомянутых мер необходима государственная воля, желание высших лиц государства решить данную проблему, без чего противодействие рейдерским захватам не сможет быть эффективным.

Список использованной литературы:

1. Большой словарь иностранных слов / Сост. А.Ю. Москвин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. - 573 с.
2. Рейдерство – угроза экономической безопасности страны
[/https://kapital.kz/gosudarstvo/65567/reyderstvo-ugroza-ekonomicheskoy-bezopasnosti-strany.html](https://kapital.kz/gosudarstvo/65567/reyderstvo-ugroza-ekonomicheskoy-bezopasnosti-strany.html)
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан – Утвержден Законом Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V, введен в действие с 01.01.2015 года.
[/https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#pos=284;-152&pos2=3648;-62](https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#pos=284;-152&pos2=3648;-62)
(дата обращения: 10.12.2020 г.).
4. Рейдерство (уголовно-правовой и криминологический аспекты)
[//file:///C:/Users/user/Downloads/reyderstvo-ugolovno-pravovoy-i-kriminologicheskiiy-aspekty.pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/reyderstvo-ugolovno-pravovoy-i-kriminologicheskiiy-aspekty.pdf) 18с.
(дата обращения: 10.12.2020 г.).
5. Уголовное право РК: Особенная часть: Учебник для вузов. В двух томах. Том 2-й. // Под ред. И.И. Рогова, К.Ж. Балтабаева, А.И. Коробеева. – Алматы: Жеті Жарғы, 2016. -577с.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС CRIMINAL PROCEEDING

УДК: 343.12
МРНТИ: 10.79.21

Е.Бишков¹ Научный руководитель: Б.Х.Толубекова

*¹магистрант 1-курса специальности 7М04201- юриспруденция
Института истории и права КазНПУ имени Абая*

д.ю.н., профессор кафедры Юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая

СУДОПРОИЗВОДСТВО С УЧАСТИЕМ ПРИСЯЖНЫХ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ: ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ

Аннотация

Целью статьи является исследование конституционно-правовых основ и актуальных проблем уголовной политики, на примере судопроизводства с участием присяжных заседателей. Главной проблемой для теории уголовно-процессуального права и судебной практики является назначение справедливого наказания, учитывая при этом интересы осужденного, потерпевшего, общества и государства. Введение судопроизводства с участием присяжных заседателей внесло изменения в практику назначения уголовного наказания. Но опыт отправления правосудия с участием присяжных заседателей выявил ряд проблем в организации работы судов по формированию коллегии присяжных заседателей, по обеспечению высокой эффективности возлагаемой на данный институт социальной роли, выработки способов достижения процессуальной экономии, придания большей степени доверия решениям судов по делам, рассмотренным с участием присяжных заседателей. Среди юристов неоднократно возникал вопрос о целесообразности сохранения и дальнейшего развития института присяжных заседателей или, напротив, - исключения их процессуального оборота либо радикального сужения сферы его применения.

Судопроизводство с участием присяжных заседателей – явление для отечественного уголовно-процессуального права относительно новое. Первые исследования и предложения об имплементации данного способа отправления правосудия впервые в Казахстане стали проводиться после принятия первой Конституции Республики Казахстан, то есть с 1993 года. Проведенные исследования нашли свою реализацию в процессе первой конституционной реформы от 07.10.1998 года второй Конституции Республики Казахстан, принятой 30.08.1995 г., то есть именно 07.10.1998 года. Согласно п.2 ст.75 Конституции, судебная власть осуществляется посредством гражданского, уголовного и иных установленных законом форм судопроизводства. В случаях, предусмотренных законом, уголовное судопроизводство осуществляется с участием присяжных заседателей. В действующем Уголовно-процессуальном кодексе РК сфера применения правил отправления правосудия с участием присяжных заседателей ограничивается в зависимости от тяжести совершенного преступления и суровости видов уголовных наказаний, предусмотренных уголовными санкциями. Проблематичными являются вопросы, связанные с наличием признаков, позволяющих придать суду с участием присяжных заседателей характера самостоятельного процессуального института. Сложность решения данного вопроса обусловлена методологическими подходами к самому явлению присяжных заседателей: является ли это актуальным в современных условиях или это своего рода правовой анахронизм, от которого страны развитого капитала хотят избавиться. В любом случае для отраслевого права РК понятие «суд с участием присяжных заседателей» - еще не явление, а только феномен, который до конца не изучен и не подвергнут оценке с точки зрения его эффективности.

Ключевые слова: отправление правосудия, присяжные заседатели, признаки институционализации, концептуальные подходы.

Е.Бииков¹ Ғылыми жетекшісі: Б.Х.Толубекова

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының 7М04201-құқықтану мамандығының 1-курс магистранты
Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының профессоры, з.ғ.д.*

АЛҚАБИЛЕРДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУ: ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты - алқабилердің қатысуымен сот ісін жүргізу мысалын қолдана отырып, қылмыстық саясаттың конституциялық-құқықтық негіздерін және өзекті мәселелерін зерттеу. Қылмыстық іс жүргізу құқығы теориясы мен сот тәжірибесінің негізгі проблемасы сотталғанның, жәбірленушінің, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін ескере отырып, әділ жазаны тағайындау болып табылады. Алқабилер сот өндірісінің енгізілуі қылмыстық жазалар қолдану практикасын өзгертті.

Бірақ алқабилердің қатысуымен сот төрелігін жүзеге асыру тәжірибесі соттардың алқабилерді құру жөніндегі жұмысын ұйымдастыруда, осы институтқа жүктелген элеуметтік рөлдің жоғары тиімділігін қамтамасыз етуде, процедуралық үнемдеуге қол жеткізу жолдарын жасауда, соттардың шешімдеріне үлкен дәрежеде сенім білдіру арқылы қатысуымен қаралған істер бойынша бірқатар мәселелерді анықтады. Заңгерлер арасында алқабилер институтын сақтаудың және одан әрі дамытудың орындылығы туралы немесе керісінше, олардың процедуралық айналымын алып тастау немесе оны қолдану аясын түбегейлі тарылту туралы мәселе бірнеше рет туындады.

Алқабилердің қатысуымен сот ісінің өтуі - бұл отандық қылмыстық іс жүргізу заңнамасы үшін салыстырмалы түрде жаңа құбылыс. Сот төрелігін жүзеге асырудың осы әдісін Қазақстанда алғаш рет енгізу бойынша алғашқы зерттеулер мен ұсыныстар Қазақстан Республикасының бірінші Конституциясын қабылданғаннан кейін, яғни 1993 жылдан бастап жүзеге асырыла бастады. Жүргізілген зерттеулер өзінің іске асырылуын 07.10.1998 жылғы алғашқы конституциялық реформа, яғни 30.08.1995 жылы қабылданған ҚР екінші Конституциясы, яғни 07.10.1998 ж. Конституцияның 75-бабының 2-тармағына сәйкес сот билігі азаматтық, қылмыстық және заңмен белгіленген сот ісін жүргізудің өзге де нысандары арқылы жүзеге асырылады. Занда көзделген жағдайлар қылмыстық іс жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық іс жүргізу кодексінде алқабилердің қатысуымен сот төрелігін жүзеге асыру ережелерін қолдану аясы жасалған қылмыстың ауырлығына және қылмыстық санкцияларда көзделген қылмыстық жаза түрлерінің ауырлығына байланысты шектелген. Алқабилердің қатысуымен сот ісін тәуелсіз процессуалдық институттың сипатына келтіруге мүмкіндік беретін белгілердің болуы қиын мәселе. Бұл мәселені шешудің күрделілігі алқабилердің құбылысына, методологиялық көзқарастарына байланысты. Бұл қазіргі заманғы жағдайда өзекті немесе дамыған капитал елдері одан құтылғысы келетін заңды анахронизмнің бір түрі. Қалай болғанда да, Қазақстан Республикасының салалық құқығы үшін «алқабилер соты» ұғымы әлі құбылыс емес, тек оның тиімділігі тұрғысынан толық зерттелмеген және бағаланбаған құбылыс.

Кілт сөздер: сот төрелігін жүзеге асыру, алқабилер, институттандыру белгілері, тұжырымдамалық тәсілдер.

E. Biikov¹ Research supervisor: B.H. Toleubekova

¹Master of the 1st year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU

Doctor of Law, the professor of Chair of jurisprudence of Institute of history and law of Abai KazNPU

JURY PROCEEDINGS: PROBLEMS OF INSTITUTIONALIZATION

Abstract

The purpose of the article is to study the constitutional and legal foundations and current problems of criminal policy, using the example of legal proceedings with the participation of jurors. The main problem for

the theory of criminal procedure law and judicial practice is the appointment of a just punishment, taking into account the interests of the convicted person, the victim, society and the state. The introduction of jury trials has changed the practice of imposing criminal penalties. But the experience of administering justice with the participation of jurors revealed a number of problems in organizing the work of the courts to form the jury, to ensure high efficiency of the social role assigned to this institution, to develop ways to achieve procedural economy, to give a greater degree of confidence in court decisions in cases considered with the participation of jurors. Among lawyers, the question has repeatedly arisen about the advisability of preserving and further developing the institution of jurors or, on the contrary, excluding their procedural turnover or radically narrowing the scope of its application.

Jury proceedings are a relatively new phenomenon for domestic criminal procedure law. The first studies and proposals on the implementation of this method of administering justice for the first time in Kazakhstan began to be carried out after the adoption of the first Constitution of the Republic of Kazakhstan, that is since 1993. The research carried out found its implementation in the process of the first constitutional reform of 07.10.1998 of the second Constitution of the Republic of Kazakhstan, adopted on 30.08.1995, that is, precisely on 07.10.1998. According to paragraph 2 of Article 75 of the Constitution, the judicial power is exercised through civil, criminal and other forms of legal proceedings established by law. In the cases provided by law, criminal proceedings are carried out with the participation of a jury. In the current Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the scope of application of the rules for administering justice with the participation of a jury is limited depending on the severity of the crime committed and the severity of the types of criminal punishments provided for by criminal sanctions. Problematic are issues related to the presence of signs that make it possible to give a trial with the participation of a jury the character of an independent procedural institution. The complexity of solving this issue is due to methodological approaches to the very phenomenon of jurors: is it relevant in modern conditions or is it a kind of legal anachronism, from which the countries of developed capital want to get rid of. In any case, for the sectoral law of the Republic of Kazakhstan, the concept of "jury trial" is not yet a phenomenon, but only a phenomenon that has not been fully studied and evaluated from the point of view of its effectiveness.

Key words: administration of justice, jurors, signs of institutionalization, conceptual approaches

Введение

Проблемы, связанные с введением в уголовный процесс специальных процедур по отправлению правосудия по уголовным делам с участием присяжных заседателей, возникли сразу после включения в Конституцию Республики Казахстан положения о том, что в установленных законом случаях отправлению правосудия осуществляется с участием присяжных заседателей (п.2 ст.75 КРК). В Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан (далее – УПК РК), принятом в 1997 году [1], существовал самостоятельный раздел 13 под названием «Производство по делам с участием присяжных заседателей», в котором содержалась регламентация в рамках глав 57-62, охватываемых предписаниями в пределах статей 542-577. Важная деталь: этот раздел и соответствующие главы были включены в УПК РК отдельным Законом РК в 2005 году. Это говорит о том, что конституционная норма о возможности отправления правосудия по уголовным делам с участием присяжных заседателей была реализована только спустя 8 лет. Сравнение положений УПК РК 1997 года с положениями УПК РК 2014 года по кругу вопросов отправления правосудия с участием присяжных заседателей свидетельствует о том, что с момента первого включения в УПК РК понятия «присяжные заседатели» в порядке отправления правосудия произошли определенные изменения. Характер этих изменений является результатом изменений в доктринальных подходах к сущности понятий: «присяжные заседатели» и «отправление правосудия с участием присяжных заседателей».

Цель исследования: установление признаков институционализации отправления правосудия с участием присяжных заседателей.

Для настоящей работы анализ произошедших законодательных изменений, их характер и оценка с точки зрения эффективности правосудия, осуществленного с участием присяжных заседателей, представляется актуальным в контексте указанной выше цели исследования. Для достижения поставленной цели автором решены следующие **задачи:**

- 1) описание генезиса присяжных заседателей и их имплементации в УПК РК;
- 2) сравнение структуры и содержания отправления правосудия по уголовным делам с участием присяжных заседателей по УПК РК 1997 и 2014 гг.;
- 3) дискуссии по вопросам институционализации отправления правосудия с участием присяжных заседателей.

Методология исследования: диалектический подход, основанный на объективности происходящих изменений в национальной правовой политике в интересующей нас части как фактора развития отраслевого права, совокупности методов, связанных с возможностью применения компаративистики, историзма, логики и институтов философии.

Основная часть

1. Генезис присяжных заседателей в уголовно-процессуальном праве Республики Казахстан

Процесс формирования отправления правосудия по уголовным делам с участием

присяжных заседателей был достаточно сложным. Изначально прообразом суда с участием присяжных заседателей признавались афинская гелиэя и римский суд постоянных комиссий (квестий) [2, с.558]. Гелиэя – происходит от греч. heliaia – солнце. Означает один из высших органов власти в Древних Афинах [3, с.137]. Исторически гелиэя – суд присяжных в Древних Афинах в VI-V веках до н.э. Состоял из 6000 членов, избиравшихся ежегодно по жребию из числа граждан, достигших 30-летнего возраста. Распадалась на 10 коллегий – дикатерий – в составе 500 членов каждая. Гелиэя рассматривала жалобы на решения других судебных инстанций и была первой инстанцией по ряду важнейших дел, в том числе по делам о государственных и должностных преступлениях. Гелиэя также осуществляла контроль деятельности должностных лиц и окончательно утверждала постановления народного собрания [4, с.113]. Квестия – происходит от лат. questor – следователь [3, с.275]. Исторически квесторы – в Древнем Риме разновидность должностных лиц (магистратов), которые имели разнообразную компетенцию: одни ведали некоторыми уголовными делами, другие хранили казну, получали платежи и выплачивали деньги. Сначала квесторов было два; к концу республиканского периода их число дошло до 20-ти. В императорскую эпоху квесторы ведали мощением дорог, устройством игр, обнародованием правительственных указов и др. [4, с.249]. Гелиэя выполняла своеобразную переходную роль между судом народного собрания и судом присяжных [5, с.98].

Как свидетельствуют исторические памятники права, отношение к институту присяжных со времени его зарождения было неоднозначным, и эта неоднозначность к его оценке покоилась на классовом характере данного института. Так, в свое время известный российский процессуалист М.А.Чельцов-Бебутов писал: «Не оставил Владимир Ильич Ленин без внимания и самую демократическую форму буржуазного суда – суд присяжных» [5, с.12]. Анализируя сущность суда с участием присяжных заседателей, вождь Октябрьской революции считал, что этот суд гораздо прогрессивнее, чем российский суд с участием «сословных представителей». При этом он обращал особое внимание тому обстоятельству, что присяжные интересуются не столько статьями уложений о наказаниях, сколько общественными условиями, вызвавшими преступление. Вместе с тем, В.И. Ленин был далек от идеализации суда присяжных и рассматривал их деятельность с точки зрения классового состава присяжных [6, с.72-73]. По мнению известного российского процессуалиста И.Я.Фойницкого, «первоначально суд присяжных образовался в Англии из тех обыскных людей, к которым обращалось правительство для исследования интересовавших его дел, как фискальных, так и судебных» [7, с.364].

Среди современных процессуалистов стран СНГ нет единства во мнениях по вопросу о социальной востребованности института присяжных заседателей. Так, Б.Х.Голеубекова отстаивает свою позицию, сущность которой состоит в том, что институт присяжных заседателей не вписывается в современную модель отправления правосудия по уголовным делам и что данный институт не лишен некоторого анахронизма, противоречащего принципу отправления правосудия на профессиональной основе, что однозначно пониманию отправления правосудия прежде всего на основе закона и в соответствии с законом [6, с.75.].

Важно отметить, что процесс восприятия института присяжных заседателей уголовно-процессуальным законодательством РК прошел определенные этапы исследования и дискуссий как среди практиков, так и теоретиков.

Первый этап: 1995 – 1998 гг. Это период изучения генезиса института присяжных заседателей, обсуждения различных моделей отправления правосудия с участием присяжных заседателей, выдвижения научно обоснованных аргументов в пользу присяжных заседателей и принятия решения о внесении изменений и дополнений в данной части в Основной Закон страны, а именно в п.2 ст.75 КРК [8].

Второй этап: 1998 – 2002 гг. Это период выбора модели, соответствующей национальной доктрине уголовно-процессуального права. Как известно, в 2002 году была принята Концепция правовой политики Республики Казахстан [9], которая пришла на смену ранее принятому акту - «Государственной программе правовой реформы в Республике Казахстан» (1994 г.). В названной Концепции указывалось, что в качестве одного из приоритетов выступает необходимость рассмотрения вопроса о возможности осуществления уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей. Кроме того, на данном этапе была осуществлена разработка концепции участия присяжных заседателей в уголовном судопроизводстве РК. Концепция была обсуждена на заседании Высшего судебного совета 23 декабря 2002 года с участием ведущих ученых-юристов страны.

Третий этап: 2003-2004 гг. Для этого периода характерно установление нормативно-правового обеспечения деятельности судов с участием присяжных заседателей путем принятия новых и усовершенствования имеющихся нормативных правовых актов, направленных на урегулирование вопросов, связанных с установлением статуса присяжных заседателей, гарантий их независимости и мер безопасности, порядка формирования и критериев отбора лиц, подлежащих включению в число кандидатов в присяжные заседатели, нормирования их труда и иных сопутствующих вопросов [10, с. 36].

Четвертый этап: 2004 – 2005 гг. На этом этапе решались организационные вопросы, а также вопросы создания материально-технической базы, обеспечивающей надлежащий уровень функционирования судов в условиях рассмотрения уголовных дел с участием присяжных заседателей.

Фактическое включение норм, определяющих порядок отправления правосудия по уголовным делам с участием присяжных заседателей, в УПК РК (принят в 1997 году) состоялось 16 января 2006 года [11]. Действующий УПК РК, принятый 04.07.2014 г. и введенный в действие с 01.01.2015 г., содержит регламентацию производства по уголовным делам с участием присяжных заседателей в разделе 14, состоящем из глав 65-70, охватывающих статьи 630-666. За неполных 6 лет функционирования действующего УПК РК в нормы о судопроизводстве с участием присяжных заседателей внесено около 20-ти изменений и дополнений. Данное обстоятельство свидетельствует о том, что процесс усовершенствования института присяжных заседателей еще, возможно, не завершился. Современная тенденция, наблюдаемая в исследованиях, состоит в росте количества предложений об увеличении составов уголовных правонарушений, подпадающих под признаки уголовных дел, рассматриваемых судами с участием присяжных заседателей. Однако это еще не означает, что подобные предложения находят поддержку среди практикующих судей.

2. Сравнительный анализ структуры и содержания отправления правосудия по уголовным делам с участием присяжных заседателей по УПК РК 1997 и 2014 гг.

Для проведения сравнительного анализа и выявления на этой основе особенностей процесса внедрения и развития уголовно-процессуального законодательства национальной модели отправления правосудия с участием присяжных заседателей, полагаем целесообразным применение следующей сравнительной таблицы (табл. 1):

Таблица 1.

	УПК РК 1997 г.		УПК РК 2014 г.
	Раздел 13. Производство по делам с участием присяжных заседателей		Раздел 14. Производство по делам с участием присяжных заседателей
	Глава 57. Общие положения		Глава 65. Общие положения
Ст.542 Ч.1	Порядок производства по делам с участием присяжных заседателей	Ст.630 Ч.1	Порядок производства по делам с участием присяжных заседателей
Ст.543 Ч.1-3	Подсудность дел суду с участием присяжных заседателей в областном и приравненном к нему суде	Ст.631 Ч.1-3	Подсудность дел суду с участием присяжных заседателей
Ст.544 Ч.1	Состав суда с участием присяжных заседателей	Ст.632 Ч.1	Состав суда с участием присяжных заседателей
Ст.545 Ч.1	Недопустимость воздействия на присяжного заседателя	Ст.633 Ч.1	Недопустимость воздействия на присяжного заседателя
Ст.546	Ходатайство о рассмотрении дела	Ст.634	Ходатайство о рассмотрении дела

Ч.1-6	судом с участием присяжных заседателей	Ч.1-6	судом с участием присяжных заседателей
	Глава 58. Особенности назначения судебного заседания		Глава 66. Особенности назначения судебного заседания
Ст.547 Ч.1	Назначение судебного заседания при наличии ходатайства о рассмотрении дела судом с участием присяжных заседателей	Ст.635 Ч.1	Проведение предварительного слушания
Ст.548 Ч.1-7	Особенности проведения предварительного слушания	Ст.636 Ч.1-6	Особенности проведения предварительного слушания
Ст.549 Ч.1-3	Особенности решений, выносимых в порядке предварительного слушания при назначении судебного заседания с участием присяжных заседателей	Ст.637 Ч.1-3	Особенности решений, выносимых в порядке предварительного слушания при назначении судебного заседания с участием присяжных заседателей
Ст.550 Ч.1-6	Порядок предварительной случайной выборки кандидатов в присяжные заседатели для участия в судебном разбирательстве	Ст.638 Ч.1-6	Порядок предварительной случайной выборки кандидатов в присяжные заседатели для участия в судебном разбирательстве
	Глава 59. Отбор кандидатов в присяжные заседатели для участия в судебном разбирательстве		Глава 67. Отбор кандидатов в присяжные заседатели для участия в судебном разбирательстве
Ст.551 Ч.1-8	Общие положения	Ст.639 Ч.1-8	Общие положения
Ст.552 Ч.1-5	Освобождение председательствующим кандидатов в присяжные заседатели от участия в рассмотрении дела	Ст.640 Ч.1-5	Освобождение председательствующим кандидатов в присяжные заседатели от участия в рассмотрении дела
Ст.553 Ч.1	Разрешение вопросов о самоотводе кандидатов в присяжные заседатели	Ст.641 Ч.1	Разрешение вопросов о самоотводе кандидатов в присяжные заседатели
Ст.554 Ч.1	Разрешение вопросов об отводе кандидатов в присяжные заседатели	Ст.642 Ч.1	Разрешение вопросов об отводе кандидатов в присяжные заседатели
Ст.555 Ч.1-11	Немотивированный отвод кандидатов в присяжные заседатели	Ст.643 Ч.1-11	Немотивированный отвод кандидатов в присяжные заседатели
Ст.556 Ч.1-4	Образование коллегии присяжных заседателей путем проведения жеребьевки	Ст.644 Ч.1-4	Образование коллегии присяжных заседателей путем проведения жеребьевки
Ст.557 Ч.1-6	Общие условия участия присяжных заседателей в судебном разбирательстве	Ст.645 Ч.1-6	Общие условия участия присяжных заседателей в судебном разбирательстве
Ст.558 Ч.1-4	Принятие присяжными заседателями присяги	Ст.646 Ч.1-3	Принятие присяжными заседателями присяги
	Глава 60. Особенности разбирательства дела судом с участием присяжных заседателей		Глава 68. Особенности разбирательства дела судом с участием присяжных заседателей
Ст.559 Ч.1-5	Права, обязанности присяжного заседателя и ограничения в действиях, связанные с рассмотрением дела	Ст.647 Ч.1-5	Права, обязанности присяжного заседателя и ограничения в действиях, связанные с рассмотрением дела
Ст.560 Ч.1-3	Компетенция суда с участием присяжных заседателей	Ст.648 Ч.1-3	Компетенция суда с участием присяжных заседателей
Ст.561 Ч.1	Прекращение дела в суде с участием присяжных заседателей	Ст.649 Ч.1	Прекращение дела в суде с участием присяжных заседателей

Ст.562 Ч.1-6	Особенности судебного следствия в суде с участием присяжных заседателей	Ст.650 Ч.1-7	Особенности судебного следствия в суде с участием присяжных заседателей
Ст.563 Ч.1-4	Прения сторон в суде с участием присяжных заседателей	Ст.651 Ч.1-4	Прения сторон в суде с участием присяжных заседателей
Ст.564 Ч.1-2	Реплики и последнее слово подсудимого в суде с участием присяжных заседателей	Ст.652 Ч.1-2	Реплики и последнее слово подсудимого в суде с участием присяжных заседателей
Ст.565 Ч.1-5	Постановка вопросов, подлежащих разрешению судом с участием присяжных заседателей	Ст.653 Ч.1-5	Постановка вопросов, подлежащих разрешению судом с участием присяжных заседателей
Ст.566 Ч.1-3	Содержание вопросов, подлежащих разрешению судом с участием присяжных заседателей	Ст.654 Ч.1-3	Содержание вопросов, подлежащих разрешению судом с участием присяжных заседателей
Ст.567 Ч.1-4	Обращение председательствующего к присяжным заседателям		
Ст.568 Ч.1-2	Тайна совещания присяжных заседателей	Ст.655 Ч.1-2	Тайна совещания присяжных заседателей
Ст.569 Ч.1-14	Порядок проведения совещания и голосования в совещательной комнате	Ст.656 Ч.1-14	Порядок проведения совещания и голосования в совещательной комнате
Ст.570 Ч.1	Виды решений, принимаемых судом с участием присяжных заседателей	Ст.657 Ч.1	Виды решений, принимаемых судом с участием присяжных заседателей
Ст.571 Ч.1-2	Постановление приговора	Ст.658 Ч.1-2	Постановление приговора
Ст.572 Ч.1-2	Прекращение рассмотрения уголовного дела в связи с установлением невменяемости подсудимого	Ст.659 Ч.1-2	Прекращение рассмотрения уголовного дела в связи с установлением невменяемости подсудимого
Ст.573 Ч.1-4	Особенности ведения протокола судебного заседания	Ст.660 Ч.1-3	Особенности ведения протокола судебного заседания
	Глава 61. Особенности производства в кассационной инстанции		Глава 69. Особенности производства по пересмотру не вступивших в законную силу приговоров, постановлений по делам, рассмотренным с участием присяжных заседателей
Ст.574 Ч.1	Обжалование и опротестование не вступивших в законную силу приговоров и постановлений, вынесенных судом с участием присяжных заседателей	Ст.661 Ч.1	Обжалование и пересмотр не вступивших в законную силу приговоров и постановлений, вынесенных судом с участием присяжных заседателей
Ст.575 Ч.1-3	Особенности производства в кассационной инстанции дел, рассмотренных судом с участием присяжных заседателей	Ст.662 Ч.1-4	Особенности производства в апелляционной инстанции дел, рассмотренных судом с участием присяжных заседателей
		Ст.663 Ч.1-3	Отмена приговора с участием присяжных заседателей с направлением дела на новое судебное разбирательство
	Глава 62. Особенности производства в суде надзорной инстанции		Глава 70. Особенности производства по пересмотру вступивших в законную силу приговоров, постановлений по делам, рассмотренным с участием

			присяжных заседателей
		Ст.664	Исключена
Ст.576 Ч.1	Пересмотр в порядке надзора вступивших в законную силу приговоров и постановлений суда с участием присяжных заседателей	Ст.665 Ч.1	Пересмотр вступивших в законную силу приговоров и постановлений суда с участием присяжных заседателей в кассационном порядке
Ст.577 Ч.1	Недопустимость ухудшения положения осужденного при пересмотре решения суда с участием присяжных заседателей в порядке надзора	Ст.666 Ч.1	Недопустимость ухудшения положения осужденного при пересмотре в кассационном порядке вступившего в законную силу приговора, постановления суда с участием присяжных заседателей
Всего:	Глав – 6; статей – 36; частей – 133.	Всего:	Глав – 6; статей – 36; частей – 131.

Таким образом, структурные различия невелики. Они часто носят редакционный характер и отражены в изменениях редакций в названиях отдельных глав и статей. Различия касаются содержательной стороны и состоят в следующем:

- произошли изменения в доктринальном и законодательном понимании уровней судебных инстанций, которые должны быть уполномочены осуществлять пересмотр ранее состоявшихся судебных решений, принятых по первой инстанции: апелляция именовалась кассацией, вместо настоящей кассации существовала надзорная инстанция;

- а также соответствующие изменения были внесены по вопросам определения и установления подсудности. Регламентация в указанной части определяется: по УПК РК 1997 года – это ст.543; по УПК РК 2014 года – это ст.631, которые указаны в сравнительной таблице (табл. 2)

Таблица 2

УПК РК 1997	УПК РК 2014гг.
<p>Статья 543. Подсудность дел суду с участием присяжных заседателей</p> <p>1. Суд с участием присяжных заседателей рассматривает дела о преступлениях, за совершение которых уголовным законом предусмотрены смертная казнь или пожизненное лишение свободы, за исключением дел о преступлениях, предусмотренных статьями 96 (пунктом п) части второй), 162 (частью четвертой), 165, 166-1, 167, 171, 233 (частью четвертой), 235-1 (частью пятой), 250 (частью четвертой), 259 (частью четвертой), 260 (частью четвертой), 261 (частью четвертой) Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также дел о применении принудительных мер медицинского характера к лицам, совершившим указанные деяния в состоянии невменяемости либо заболевшим душевной болезнью после их совершения.</p> <p>2. Если лицо обвиняется в совершении преступлений, предусмотренных несколькими статьями Уголовного кодекса Республики Казахстан, обвиняемый имеет право на рассмотрение его дела судом с участием присяжных заседателей, если в такую совокупность преступлений входит хотя бы</p>	<p>Статья 631. Подсудность дел суду с участием присяжных заседателей</p> <p>1. Суд с участием присяжных заседателей рассматривает дела о преступлениях, за совершение которых уголовным законом предусмотрены смертная казнь или пожизненное лишение свободы, за исключением дел о преступлениях, предусмотренных статьями 99 (пунктом 15) части второй), 170 (частью четвертой), 175, 177, 178, 184, 255 (частью четвертой), 263 (частью пятой), 286 (частью четвертой), 297 (частью четвертой), 298 (частью четвертой), 299 (частью четвертой) Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также о воинских преступлениях, совершенных в военное время или боевой обстановке.</p> <p>2. Если лицо обвиняется в совершении преступлений, предусмотренных несколькими статьями Уголовного кодекса Республики Казахстан, обвиняемый имеет право на рассмотрение его дела судом с участием присяжных заседателей, если в такую совокупность преступлений входит хотя бы одно преступление, за совершение которого уголовным законом предусмотрены смертная</p>

<p>одно преступление, за совершение которого уголовным законом предусмотрены смертная казнь или пожизненное лишение свободы, за исключением дел о преступлениях, предусмотренных статьями 96 (пунктом п) части второй), 162 (частью четвертой), 165, 166-1, 167, 171, 233 (частью четвертой), 235-1 (частью пятой), 250 (частью четвертой), 259 (частью четвертой), 260 (частью четвертой), 261 (частью четвертой) Уголовного кодекса Республики Казахстан.</p> <p>3. Если по делу обвиняется несколько лиц, рассмотрение его судом с участием присяжных заседателей производится по правилам, предусмотренным настоящим разделом в отношении всех подсудимых, если хотя бы один из них заявляет ходатайство о рассмотрении уголовного дела с участием присяжных заседателей.</p>	<p>казнь или пожизненное лишение свободы, за исключением дел о преступлениях, предусмотренных статьями 99 (пунктом 15) части второй), 170 (частью четвертой), 175, 177, 178, 184, 255 (частью четвертой), 263 (частью пятой), 286 (частью четвертой), 297 (частью четвертой), 298 (частью четвертой), 299 (частью четвертой) Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также о воинских преступлениях, совершенных в военное время или боевой обстановке.».</p> <p>3. Если по делу обвиняется несколько лиц, рассмотрение его судом с участием присяжных заседателей производится по правилам, предусмотренным настоящим разделом в отношении всех подсудимых, если хотя бы один из них заявляет ходатайство о рассмотрении уголовного дела с участием присяжных заседателей.</p>
--	--

3. Дискуссии по вопросам институционализации отправления правосудия с участием присяжных заседателей

Ни один правовой институт, введенный в процессе судебной реформы в Казахстане, не вызывал столько дискуссий в юридическом сообществе, как суд с участием присяжных, который по мнению его сторонников, является независимым, свободным от корыстных интересов, политических симпатий и идеологических предубеждений, выступающим гарантом законности и справедливости. Яркой иллюстрацией неоднозначного подхода к этому институту явились обсуждения двух законопроектов (о введении института суда с участием присяжных заседателей и о процессуальной процедуре рассмотрения уголовных дел таким судом), состоявшиеся первоначально 23 декабря 2004 г. в г. Алматы, затем 28 декабря 2004 г. в г. Астана на заседании рабочей группы Национальной комиссии по вопросам демократии и гражданского общества. Представленные законопроекты в ходе их обсуждения были подвергнуты критике, в связи с чем было принято решение о внесении в них существенных изменений и дополнений, которые стали предметом обсуждения 13 декабря 2005 г. в Астане на очередном заседании рабочей группы. Прежде всего, возражения вызывают положения первоначального варианта законопроектов, регламентирующие саму модель суда с участием присяжных заседателей, его состав этого и полномочия, права и обязанности граждан-кандидатов в присяжные заседатели и присяжных заседателей, а также требования, предъявляемые к ним и некоторые другие. Например, положения, предусматривающие объединение в одну коллегия судей-профессионалов и присяжных заседателей в совещательной комнате для совместного принятия решения по делу, что не позволяет отнести предложенную конструкцию ни к институту суда с участием присяжных, ни к институту суда шэффенов.

По мнению профессора и кандидата юридических наук **Г. Сулейменовой** вынесение судебного решения (приговора, постановления) профессиональными судьями совместно с присяжными заседателями является сильным психологическим фактором не только возможного, но и реального воздействия на присяжных заседателей, а, следовательно, и на содержание судебного решения. Нахождение профессиональных судей в совещательной комнате, безусловно, является фактором, влияющим на свободу волеизъявления присяжного, а потому такой порядок совещания судей и присяжных заседателей в единой коллегии совместно сводит на нет саму суть участия присяжных. При таком порядке совещания невозможно исключить влияние на присяжных профессионального суждения судей, высказанного при обсуждении вопросов, подлежащих разрешению, в первоначальном варианте законопроектов решение этого вопроса регулировался в том виде, как это представляется самим судьям, но не сторонам судебного разбирательства. Как известно, у судей-профессионалов вследствие наличия у них юридического образования и опыта судейской работы формируется стереотипное профессиональное поведение. Вследствие этого, принятие ими совместно с присяжными заседателями решения по делу неизбежно приведет к тому, что судьи-профессионалы,

при обсуждении вопросов в совещательной комнате о виновности, квалификации, меры наказания и т.д., тем самым вольно или невольно будут навязывать присяжным свое мнение, доводы. И, безусловно, что над присяжными заседателями будет довлеть профессионализм и авторитет профессиональных судей. Разъяснение присяжным заседателям того или иного положения закона будет обосновываться, скорее всего, конкретными обстоятельствами дела, а потому в таких случаях не исключено определенное «навязывание» судьями-профессионалами своей точки зрения. Присяжные в такой ситуации вряд ли найдут возражения и, скорее всего, согласятся с предложенным им объяснением профессионального судьи. Кроме того, представляется, что объединение в одну коллегия профессиональных судей и присяжных заседателей способствует пассивности последних при обсуждении и принятии решения» [12].

О том, что казахстанская модель такого суда не является судом присяжных, а представляет собой смешанную форму суда, указывают и известные своими исследованиями в этой области зарубежные специалисты. Так, профессор Университета Сент-Луис (США) С. Тейман, отмечает, что казахстанская форма такого суда «... есть не что иное, как расширенная смешанная судебная коллегия, в которой профессиональные судьи и народные заседатели совещаются и принимают решения совместно». Особо следует обратить внимание на его слова о том, что «...суд шеффенов возник в противовес суду присяжных. Он возник на волне желания отменить участие народа в уголовном правосудии, которое выразилось в трансформации классического суда присяжных в «суд со смешанной коллегией» [13]

Пакирдинов М.А. экс-председателя военного суда Алматинского гарнизона придерживается мнения о том, что «участие представителей народа в осуществлении правосудия в нашей стране имеет исторические корни. Во главе судебной власти в казахском обществе стояли биі, избираемые народом. Введение института присяжных заседателей выбираемы из числа народа, представляющего собой особую форму судопроизводства, в котором участвуют представители общественности, должно послужить основой для оптимального сочетания как интересов государственных институтов, так и правовых воззрений народа. Дальнейшее усовершенствование позволить привести судопроизводство по уголовным делам в соответствие с международными стандартами, повысить уровень правовой защищенности граждан в рамках демократического судопроизводства» [10].

Поправки в уголовно-процессуальный кодекс касательно внедрения суда присяжных в Казахстане были приняты еще в 2001 г. С этого момента, в экспертных кругах шло широкое обсуждение относительно формата суда присяжных, которое можно разделить на две группы. С одной стороны большинство адвокатов, ученые-правоведы, представители международных, Неправительственных организации Казахстана и некоторые депутаты Мажилиса выступали за классическую американскую модель суда присяжных, согласно которой вердикты выносятся присяжными, в то время как судья только определяет меру наказания. С другой стороны большинство судей и прокуроров предлагали использовать смешанную модель суда по примеру Франции и Германии, где решения о виновности и мере наказания принимаются присяжными совместно с судьями. Именно данную модель депутаты парламента утвердили в 2006 г. С января 2007 года институт присяжных вошел в практику.

На начальном этапе своей работы состав смешанной коллегии состоял из девяти присяжных заседателей и двух судей. В 2010 года в составе произошли изменения, а именно количество судей было сокращено до одного, в то время как присяжных стало на одного больше. До настоящего времени, данная модель суда с участием присяжных заседателей функционировала без каких либо изменений. То есть, несмотря на распространённую критику со стороны различных Неправительственных организации Казахстана и правозащитников касательно фактов оказания давления судьями на присяжных заседателей, на законодательном уровне не было предпринято каких-либо шагов по изменению формата отправления правосудия с присяжными заседателями в пользу классической модели.

Что касается ограниченности применения суда присяжных, то данную проблему необходимо рассматривать в контексте поэтапного развития суда присяжных в Казахстане. За более чем десятилетнее (2007г-2020г) существование, подсудность уголовных дел суду с участием присяжных заседателей подвергалась изменениям несколько раз. Сущность этих изменений состояла в следующем:

- 2007-2009 гг. на начальном этапе функционирования в компетенцию суда присяжных входили дела, за которые уголовным кодексом предусматривались наказания в виде пожизненного лишения свободы или смертной казни;

- 2010-2013 гг. следующий период ознаменовался значительным расширением подсудности уголовных дел для суда с участием присяжных заседателей. Так, в этом промежутке все особо тяжкие преступления были доступны для рассмотрения судом с участием присяжных заседателей;

- 2013 – 2015 гг. произошло сокращение подсудности уголовных дел суда присяжных до первоначального уровня (т.е. рассмотрение уголовных дел по преступлениям, за совершение которых предусмотрена ответственность в виде пожизненного лишения свободы или смертной казни).

В свою очередь, узкая подсудность уголовных дел привела к мало применяемости отправления правосудия с участием присяжных заседателей на практике. Согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК в среднем доля судебных разбирательств с участием присяжных заседателей составляет менее одного процента от общего количества уголовных дел.

Совершенствование суда присяжных в Казахстане особенно актуально в контексте текущей модернизации системы уголовного преследования. Президент РК Касым-Жомарт Токаев прямо отметил необходимость совершенствования правосудия в своей инаугурационной речи: *«Суд - гарант верховенства закона. Поэтому соответствие судей высоким профессиональным и моральным требованиям большая задача. Необходимо ужесточить систему оценки отбора судей и кандидатов на эту должность. Суд должен стать последней инстанцией справедливости. Основная задача правоохранительной системы - добиться доверия народа»*. [14].

Для того, чтобы минимизировать возможное судебное давление на присяжных заседателей, казахстанскому законодателю необходимо внести изменения в редакцию статей 655 и 656 УПК РК в отношении совещания суда с участием присяжных заседателей, предоставив коллегии присяжных голосовать и принимать решение по делу самостоятельно без участия профессионального судьи в лице председательствующего. Тогда, суд с участием присяжных заседателей будет более независимым, чем суд профессиональных судей, а участие простых граждан в судебной системе сделает такую судебную систему более прозрачной, открытой и демократичной. Но параллельно остаются моменты, которые необходимо дорабатывать и улучшать в судопроизводстве с участием присяжных заседателей. Необходимо повышение общей правовой грамотности населения, включая и участие в судопроизводстве в качестве присяжных. А для судей, государственных обвинителей и адвокатов защиты необходимо проводить обучающие семинары по повышению эффективности рассмотрения дел в суде с участием присяжных заседателей.

В настоящее время присяжные заседатели и правосудие с их участием – еще не сформировались в виде самостоятельного процессуального института. Одна из причин создавшегося положения заключается в том, что речь идет не о суде присяжных, а о суде с участием присяжных. Хотя очень часто и в литературе, и в судебной практике прослеживается отождествление этих двух понятий, что не является правомерным на том основании, что суд профессиональный (т.е. председательствующий и иные судьи) и коллегия присяжных не образуют единую коллегию. У них различные процессуальные статусы, различные формы принимаемых решений: присяжные выносят вердикт, суд выносит приговор; судья решает вопросы права (квалификация деяния; мера наказания), а присяжные заседатели решают вопросы факта (виновен или невиновен подсудимый, обоснован ли иск). Кроме того, ни в одной норме УПК РК нет понятия «суд присяжных», а только – «суд с участием присяжных заседателей». Признание правового явления в качестве правового института означает следующее: 1) наличие обособленной группы норм, регулирующих однородные отношения и входящих в соответствующую отрасль права; 2) занятие промежуточного положения между нормой права и отраслью права; 3) поддержка конституционными и отраслевыми принципами и обеспечительными нормами (гарантиями); 4) наличие определенного круга субъектов, уполномоченных осуществлять конкретную функцию или способствовать ее осуществлению; 5) юридические последствия, характерные только для данного института; 6) наделение субъектов института полномочиями или правами и обязанностями для осуществления соответствующей функции; 7) возможен охват регламентацией двух и более отраслей права либо только части отношений; иные признаки. Часть из приведенных признаков, свойственных правовому институту, имеет отношение к присяжным заседателям. Вместе с тем, не все признаки отражены в регламентации отправления правосудия с участием присяжных заседателей.

Какова дальнейшая перспектива институционализации правосудия с участием присяжных заседателей в нашей стране? Возможно ли придание данному правовому явлению характера самостоятельного процессуального института? Хотя в литературе практически повсеместно данное явление так и именуется – институт. Что пока не вполне соответствует признакам института.

Список использованной литературы:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан – Утвержден 13.12.1997 г. № 206-І. Введен в действие с 01.01.1998 г. Утратил силу с 01.01.2015 г. – 04.07.2014 г. № 231-V ЗРК//Юридический вестник в Казахстане. - №15-16 (111-112), август 2019г.

2. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов/Под общей ред. А.В.Смирнова. – СПб.: Питер, 2004. – 697 с.

3. Большой словарь иностранных слов/ Составитель А.Ю.Москвин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 816 с.

4. Большой юридический словарь /Под редакцией А.Я.Сухарева, В.Е Крутских. Издание второе, переработанное и дополненное. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 704 с.

5. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – СПб.: Равека, Альфа, 1995. (Издание стереотипное с оригинала 1975 года).

6. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая: Академический курс. Книга первая /Под ред. д.ю.н., профессора Б.Х. Толеубековой. – Алматы: ТОО Издательская компания «НАС», 2004. – 416 с.

7. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т.І. – СПб., 1996.

8. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» - ЗРК от 07.10.1998 г. № 284-І ЗРК // Конституция Республики Казахстан. – Алматы: Жеті-Жарғы, 2000. – 144 с.

9. Концепция правовой политики Республики Казахстан – Одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 20.09.2002 г. № 949 //Юридическая газета. – 2002, 2 октября. – С.4-5.

10. Пакирдинов М.А. Введение суда присяжных как один из основных приоритетов правовой политики в Республике Казахстан //Судопроизводство с участием присяжных заседателей и перспективы его введения в Республике Казахстан: Материалы круглого стола/Под общей ред. к.ю.н. Д.И. Нурумова. – Алматы: ТОО «Корпорация Атамұра» Республики Казахстан, 2005. – С.31-39.

11. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в законодательство Республики Казахстан по вопросам участия присяжных заседателей в отправлении правосудия по уголовным делам» - ЗРК от 16.01.2006 г. № 122-ІІІ.//Казахстанская правда, 2006, 30 января.

12. Сулейменова Г.Ж. – из статьи //Предупреждение преступности. ЮРИСТ 2003. № 1. С. 54-58. <https://online.zakon.kz/Lawyer>

13. Стивен Тейман. Суд присяжных положительно изменит уголовный процесс в Казахстане...// ЮРИСТ. 2004. №10(40).

14. Токаев К.-Ж.К. – послания Президента Республики Казахстан «10 приоритетных задач на посту президента».

УДК: 343.11
МРНТИ: 10.79.51

Б. Сейдилла¹ Научный руководитель: Б.Х.Толеубекова

*¹студент 4 курса бакалавриата кафедры юриспруденции
Института истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан,
д.ю.н., профессор*

ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО УГОЛОВНОГО И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ОТРАСЛЕЙ ПРАВА: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

Настоящая работа посвящена проблемам обеспечения диалектического единства таких смежных отраслей права, как уголовное и уголовно-процессуальное право. Диалектизм проявляется в том, что изначально материальное и процессуальное отрасли права не были отделены друг от друга и составляли единое целое. По мере развития цивилизационных процессов произошло размежевание этих отраслей на материальную в виде уголовного права и формальную в виде уголовно-процессуального права. Позднее этот процесс нашел свое отражение в философской категории как единство формы и содержания, где форма – это процессуальное право, а содержание или материя – это уголовное право. Наличие исторически сложившегося общего источника объективно предполагает сохранение определенного ядра, состоящего из комплекса понятий и категорий, которые являются общими как для уголовного, так и для процессуального отраслей права.

В настоящее время происходит процесс все большего отдаления этих отраслей друг от друга. Этот процесс носит объективный характер и обусловлен углублением и обогащением категориально-понятийного аппарата обеих отраслей права. Вместе с тем, ключевые понятия, связывающие эти отрасли в диалектическое единство, должны быть сохранены. Для обеспечения такого единства должны быть определены содержание и границы (пределы) отраслевого размежевания.

Ключевые слова: уголовное право, уголовно-процессуальное право, отраслевое право диалектическое единство, понятийно-категориальный аппарат, пределы размежевания.

Б. Сейдилла¹ Ғылыми жетекшісі: Б.Х.Толеубекова

*¹студент 4 курса бакалавриата кафедры юриспруденции
Института истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан,
д.ю.н., профессор*

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҒЫ САЛАЛАРЫНЫҢ ДИАЛЕКТИКАЛЫҚ БІРЛІГІ: ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аңдатпа

Бұл жұмыс қылмыстық және қылмыстық процестік құқығы сияқты сабақтас құқық салаларының диалектикалық бірлігін қамтамасыз ету мәселелеріне арналған. Диалектизм бастапқыда заңның материалдық және процессуалдық салалары бір-бірінен бөлінбегендіктен және біртұтас тұтастықтан тұратындығында көрінеді. Өркениеттік процестердің дамуымен бұл салалардың қылмыстық құқық түрінде материалдық және қылмыстық процестік құқығы түрінде ресми бөлінуі орын алды. Кейінірек бұл процесс философиялық категорияда форма мен мазмұнның бірлігі ретінде көрініс тапты, мұнда форма іс жүргізу құқығы, ал мазмұны немесе материя қылмыстық құқық болып табылады. Тарихи қалыптасқан ортақ көздің болуы объективті түрде қылмыстық және қылмыстық процестік салаларына ортақ ұғымдар мен категориялар кешенінен тұратын белгілі бір ядроны сақтауды білдіреді.

Қазіргі уақытта бұл салалардың бір-бірінен алшақтау процесі жүріп жатыр. Бұл процесс объективті және заңның екі саласының категориялық-тұжырымдамалық аппаратын тереңдетуге және байытуға байланысты. Сонымен бірге, осы салаларды диалектикалық бірлікке байланыстыратын негізгі ұғымдар сақталуы керек. Мұндай бірлікті қамтамасыз ету үшін салалық межелеудің мазмұны мен шектері айқындалуға тиіс.

Кілт сөздер: қылмыстық құқық, қылмыстық процесілік құқығы, салалық құқық диалектикалық бірлік, тұжырымдамалық-категориялық аппарат, межелеудің шектері.

B. Seidilla¹ Scientific director: B.H.Toleubekova

*¹4th year bachelor of law department of the Institute of History and Law of Abai KazNPU,
z. Almaty, Kazakhstan,
Doctor of Jurisprudence, Professor*

DIALECTICAL UNITY OF THE CRIMINAL AND CRIMINAL PROCEDURE BRANCHES OF LAW: METHODOLOGICAL ASPECTS

Abstract

This work is devoted to the problems of ensuring dialectical unity of such related branches of law as criminal law and criminal procedure. Dialecticism manifests itself in the fact that, initially, the material and procedural branches of law were not separated from each other and formed a single whole. As civilizational processes developed, these branches of law were divided into the material branches in the form of criminal law and formal branches in the form of criminal procedure law. Later this process was reflected in the philosophical category as unity of form and content, where form is a procedural law and content or matter is criminal law. The presence of a historically developed common source objectively suggests the preservation of a certain core consisting of a complex of concepts and categories that are common to both criminal and procedural law.

At present, these branches of law are increasingly remote from each other. This process is objective in nature and is conditioned by the deepening and enrichment of the categorial and conceptual apparatus of both branches of law. At the same time, the key concepts linking these branches of law into dialectical unity should be preserved. To ensure such unity, the content and boundaries (limits) of branch delimitation should be defined.

Keywords: criminal law, criminal procedure law, branch law, dialectical unity, conceptual-categorial apparatus, limits of delimitation.

Введение

Проблемы обеспечения диалектического единства формы и содержания глубоко исследовались философской наукой советского периода развития казахстанской государственности. В правовой науке конца XX столетия наибольший интерес представляет совместная работа российского правоведа А.В.Наумова и американского правоведа Дж.Флетчера под названием: «Основные концепции современного уголовного права», изданная в Москве в 1998 году. Названные авторы в первой главе своего труда подвергают глубокому анализу соотношение материальных и процессуальных норм и рассматривают проблему с позиций: постановки проблемы; философского аспекта проблемы; решения вопроса относительно отраслевой принадлежности института «бремя доказывания»; наличия и содержания различий между материальными и процессуальными нормами. Среди казахстанских исследователей вопросы единства рассматривались в контексте соотношений между интересующими нас отраслями права. Здесь необходимо обратить внимание на работы Д. Синева, Т.Сарсембаева, Е.Ерешева, Г.Сулейменовой, С.Рахметова, У.Джекебаева и других правоведов. Вместе с тем, целенаправленных исследований о взаимной методологической связи материального и процессуального отраслей права и единстве круга понятий и категорий в отечественной науке не проводилось. Данный аспект представляется важным на том основании, что целый ряд понятий, имея одинаковые формулы, имеют разное содержание.

Методология исследования базируется на следующих диалектических подходах: теоретический, социологический, количественный, аналитический и качественный методы исследования.

Цель исследования: обоснование гипотезы о том, что тенденция дифференциации материального и процессуального отраслей права носит искусственный характер и нет аргументов в пользу того, что эта тенденция обладает признаками перерастания в закономерность.

Задачи исследования:

- 1) краткое описание генезиса (природы) уголовно-процессуального права;
- 2) формулирование аргументов в пользу признания целесообразности сохранения диалектического единства формы и содержания применительно к уголовному и уголовно-процессуальному отраслям права.

Основная часть

1. Генезис уголовно-процессуального права (краткое описание)

Размежевание криминалистики на самостоятельные направления в виде уголовного права и уголовно-процессуального права с сохранением основ криминалистики – результат эволюционного развития криминалистики как многокомпонентной отрасли знаний о преступлениях. Как известно, изначально зародились знания о преступлениях, способах их расследования в недрах материнской отрасли, называемой криминалистикой. Энциклопедически криминалистика определяется как прикладная юридическая наука, разрабатывающая систему специальных приемов, методов и средств собирания, фиксации, исследования и использования судебных доказательств. Эти приемы и методы применяются в уголовном судопроизводстве для предупреждения, раскрытия и расследования преступлений, а также используются при судебном рассмотрении уголовных, а в ряде случаев и гражданских дел [1, с.294]. Сам термин «криминалистика» происходит от лат. Criminalis – означает: 1) преступный; 2) уголовное преступление [2, с.326]. В современных условиях к предмету криминалистики принято относить закономерности преступной деятельности, механизма совершения преступления [3, с.6].

Как полагают современные теоретики криминалистики, вследствие процессов интеграции и дифференциации научных знаний, расширения и углубления фундаментальных наук, комплексирования научных исследований пересматриваются традиционные представления о природе некоторых частных наук, их месте в системе научного знания. Одной из таких наук является криминалистика, представления о предмете которой с момента ее зарождения несколько раз претерпели изменения. Первоначально существовала точка зрения о том, что криминалистика выделилась из уголовного процесса и стала считаться технической наукой. Однако последующие исследования показали, что криминалистика формировалась как комплексное направление в системе юридических знаний и включала в себя сведения из областей современного уголовного права, уголовно-процессуального права, оперативно-розыскной деятельности и собственно криминалистики. Криминалистика представляет из себя единый сплав знаний, а не совокупность наук и является наукой не столько комплексной, сколько синтетической [3, с.12-13]. В пользу такой гипотезы приводились следующие аргументы:

1) не все объективные закономерности, составляющие предмет криминалистики, лежат в правовой сфере. Многие из них вообще относятся к любой человеческой деятельности. Если сама цель этой деятельности человека является противоправной, то закономерности (например, слефообразования) не будут иметь такой специфики. Специфическими являются лишь условия и объекты познания;

2) нельзя однозначно считать криминалистику юридической наукой и на основании анализа решаемых ею задач, поскольку на разработку средств и методов раскрытия, расследования и предотвращения преступлений направлены и другие науки, например, судебная медицина, судебная психиатрия, не перестающие из-за этого быть естественно-научными отраслями знания;

3) не все рекомендации, даваемые криминалистикой, можно рассматривать как правовые;

4) криминалистика сегодня является основным проводником достижений естественных и технических наук в сферу судопроизводства [3, с.13-14].

Как указывает В.П. Божьев, уголовный процесс в существующем виде формировался на протяжении многих веков, последовательно проходя различные этапы в ходе становления. При этом он вбирал в себя не только собственный опыт, но и достижения других государств. Формируемое уголовно-процессуальное право (обособленное в самостоятельную отрасль права сравнительно

недавно) на каждом этапе исторического развития так или иначе было связано с уровнем развития общества и государства, культуры и экономики [4, с.9]. Из криминалистики отпочковались положения, которые связаны с уголовным и уголовно-процессуальным правом. Связь этих двух направлений в юриспруденции обусловлена единством предмета, состоящего из характеристики уголовно наказуемого деяния, и способов доказывания его совершения и разрешения конфликта судом по существу. Уголовное начало и уголовно-процессуальное начало конфликта изначально были едиными, разделить их на ранних этапах развития права не представлялось возможным. И только по мере дальнейшего развития и углубления отдельных институтов становилось ясным, что их смешанное существование затрудняет процессы усовершенствования отправления правосудия. Вместе с тем, имманентная связь материального и формального начал в практике судопроизводства сохранилась и привела к пониманию того, что нормы уголовного права вне связи с процессом не имеют социального значения; нормы уголовного процесса вне связи с фактом совершения преступления неприменимы и также теряют свое социальное значение. Теоретики права эту связь назвали диалектическим единством формы и содержания.

Изучение истории уголовного процесса сопровождалось периодизацией создания и развития его исторических форм. Необходимо отметить, что методы периодизации у разных авторов отличаются. Но наиболее объективной признается периодизация истории уголовного процесса, осуществленная В.П. Нажимовым. Согласно его точке зрения, история уголовного процесса делится на следующие периоды:

Первый период (9-11 века) – обвинительный (состязательный) процесс в соответствии с обычаями родового строя времен военной демократии, но с известными ограничениями. Появление нового княжеского суда.

Второй период (11-13 вв.) – обвинительный (состязательный) процесс становится подлинно государственным, проводившимся в соответствии с правилами, закрепленными в «Русской правде». Расширяется судебная власть князя и появляются вотчинные и церковные суды, которые начинают применять розыскные действия.

Третий период (13-16 вв.) – смешанный уголовный процесс, когда наряду с обвинительной формой все больше внедряются элементы розыска.

Четвертый период (16-18 вв.) – уголовный процесс все больше становится розыскным в связи с укреплением самодержавия в царствование Ивана Грозного.

Пятый период (18-19 вв.) – окончательное утверждение розыскного процесса, связанное с установлением русского абсолютизма при Петре I.

Шестой период (19 в.-1917 г.) - введение буржуазного смешанного уголовного процесса в преимущественно розыскной форме с одновременным сохранением элементов смешанной (следственно-обвинительной) формы по общеуголовным делам [5, с.9].

Седьмой период (1918 – 1991 гг.) – советский период развития права с установление новых понятий: «народный суд», «социалистическая законность» и т.д.

Восьмой период (1992 г.- по настоящее время) – современный период установления демократических начал судопроизводства на основе смешанного (состязательного) типа уголовного процесса.

Таким образом, размежевание уголовно-процессуального права и формирование в самостоятельную отрасль – результат длительной эволюции. Диалектическое единство материи и формы способно сдерживать нарастающие тенденции отдаления смежных отраслей друг от друга, автономное существование которых и тем более их автономное применение теряет всякую практическую ценность и противоречит здравому смыслу.

2. Целесообразность сохранения диалектического единства формы и содержания применительно к уголовному и уголовно-процессуальному отраслям права.

Для аргументации идеи о сохранении диалектического единства формы и содержания в виде единство уголовного права и уголовно-процессуального права обратимся к системе понятий, имеющих отношение к рассматриваемой проблеме. Такие понятия, как отрасль права, процессуальная форма, форма права, система права и иные, - в контексте настоящей работы имеют ключевое значение.

Отрасль права – это относительно самостоятельное подразделение системы права, состоящее из правовых норм, регулирующих качественно специфический вид общественных отношений. В свою очередь отрасль права подразделяется на отдельные взаимосвязанные элементы, которые называются

институтами права. Важным признаком для выделения отрасли права является наличие у нее специфического предмета регулирования [1, с.408]. Более современное определение состоит в следующем: отрасль права – это совокупность правовых норм и институтов, регулирующих определенную сферу (род) общественных отношений. Одним из критериев деления системы права на отрасли является отличие общественных отношений друг от друга по содержанию, конкретным целям и задачам. В свою очередь отрасли права различаются по предмету правового регулирования. Каждая отрасль права имеет свою системы законодательства, т.е. систему источников права. Система законодательства также подразделяется на отрасли законодательства. Отрасль законодательства по форме может совпадать с отраслью права, но по содержанию отрасль законодательства уже, чем отрасль права. Отрасли права могут быть: материальными – регулируемыми непосредственно общественные отношения; процессуальными – регламентирующими порядок, оболочку правового регулирования материальных отраслей [6, с.531].

Таким образом, отраслевые признаки появляются только при условии достаточной развитости правовых основ и нормативного регулирования соответствующих общественных отношений. Факт формирования отраслевых признаков оценивается как индикатор обособления и размежевания комплекса нормативного регулирования соответствующих общественных отношений, степень целостности которых становится очевидной как для законодателя, так и правоприменителя.

Обособление, вместе с тем, не должно означать полного отрыва (или разрыва) от своих корней или источников. Если такое явление происходит, то мы имеем дело, скорее всего, с формированием совершенно новой отрасли права (например, так происходило с формированием космического права, информационного права, коммерческого права и др.). Применительно к уголовному и уголовно-процессуальному отраслям права необходимо иметь в виду то обстоятельство, что полный разрыв между ними губителен для обеих отраслей. Практическое применение требует обращения уполномоченного органа к обеим отраслям одновременно.

Имеет важное методологическое значение то обстоятельство, что уголовно-процессуальное право и уголовное право как отрасли имеют собственное содержание. Содержанием уголовно-процессуального права признаются три элемента: 1) юридические процедуры; 2) условия реализации этих процедур; 3) уголовно-процессуальные гарантии [8, с.27].

Юридическая процедура – это последовательность, очередность совершения тех или иных процессуальных действий. Процессуальные условия – это нормативные предписания: а) устанавливающие основания производства процессуальных действий; б) обязывающие лиц, ведущих процесс, в установленных законом случаях получать предварительное разрешение на осуществление определенных процессуальных действий; в) вводящие различные запреты и ограничения; г) определяющие круг участников процессуальных действий и их правовой статус; д) устанавливающие место, время и сроки проведения процессуальных действий. Уголовно-процессуальные гарантии – это специальные правовые средства, обеспечивающие реализацию прав и законных интересов участников процесса, а также выполнение ими своих обязанностей.

Содержанием уголовного права является: 1) совокупность общих правовых норм, определяющих преступные формы поведения; 2) виды и размеры уголовной ответственности и наказания; 3) меры, подкрепляющие и заменяющие уголовно-правовое воздействие [7, с.7].

Задачи обеих отраслей права совпадают. Эти задачи определяют значение рассматриваемых отраслей права. Значение уголовно-процессуальной формы состоит в том, что она: 1) придает единообразие судебной и следственной деятельности; 2) призвана обеспечить наиболее целесообразные условия и порядок ведения дел, гарантии установления истины; 3) создает условия, обеспечивающие личности защиту ее прав и законных интересов. Значение уголовного закона состоит в том, что он: 1) устанавливает уголовную ответственность за те или иные деяния; 2) определяет форму уголовной ответственности; 3) устанавливает вид и меру уголовного наказания. Общее для обеих отраслей права значение заключается в том, что: 1) эти отрасли являются специфической разновидностью правовой формы и правовой материи государственной деятельности; 2) они создают детально урегулированный, устойчивый, юридически определенный, строго обязательный, стабильный правовой режим осуществления общественных отношений, отвечающий задачам уголовного и уголовно-процессуального отраслей права.

Кодификация – это деятельность правотворческих органов государства по созданию систематизированного правового акта. Процесс кодификации всегда носит официальный характер [1, с.254]. В данном контексте обращает внимание то обстоятельство, что последовательность

узаконения соответствующих отраслевых кодексов в государственном законодательном органе всегда одна и та же: сначала утверждается материальный кодекс (в нашем случае – Уголовный кодекс), затем – процессуальный кодекс (в нашем случае – Уголовно-процессуальный кодекс). Так, ранее действовавшие кодексы были приняты: УК РК – 16.07.1997 г.; УПК РК – 13.12.1997 г. Оба Кодекса вошли в законную силу с 01.01.1998 г. Действующие кодексы были приняты: УК РК – 03.07.2014 г.; УПК РК – 04.07.2014 г. Оба Кодекса вошли в законную силу с 01.01.2015 г.

Основные выводы

1. История происхождения уголовно-процессуального и уголовного отраслей права имеет множество единых истоков, связывающих их имманентно на диалектическом уровне. Генезис рассмотренных отраслей права свидетельствует о том, что процессы их размежевания не могут носить постоянный характер, в противном случае их отдаление друг от друга за пределами необходимого может повлечь за собой их разрушение и непригодность в системе инструментов управления социальными процессами.

2. Диалектический метод исследования позволяет проследить последовательно динамические процессы, обусловленные приоритетами в системе государственной правовой политики. Такой подход, примененный к теме проведенного исследования, позволил определить логику в порядке законодательного установления отраслевых кодексов: материя первична, форма – вторична. Но материя вне формы – объективный нонсенс, так же, как и форма без материи.

3. В дальнейшем исследовании нуждается многообразие форм нормативного и практического проявления заявленного единства материального и процессуального отраслей права на примере уголовного и уголовно-процессуального законодательства.

Список использованной литературы:

1. Большой юридический словарь/ Под ред. А.Я. Сухарева и В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 2002. -704 с.
2. Большой словарь иностранных слов /Сост. А.Ю. Москвин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. - 816 с.
3. Россинская Е.Р. Криминалистика. Вопросы и ответы: учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. -351 с.
4. Уголовный процесс: учебник. / Под ред. В.П. Божьева. Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М.: Спарк, 2000. -574 с.
5. Нажимов В.П. Типы, формы и виды уголовного процесса. - Калининград, 1977. - с.13-21.
6. Юридический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 2007. - 1152 с.
7. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Рыхлов О.А. Уголовное право Республики Казахстан. Общая и Особенная части: Учебник / Под общей редакцией В.П. Ревина. – Алматы: Жеті Жарғы, 2010. -856 с.
8. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов / Под общей редакцией А.В. Смирнова. – СПб.: Питер, 2004. -697 с.

БІЛІМ БЕРУ ҚҰҚЫҒЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРАВО EDUCATIONAL LAW

УДК: 34:002.6
МРНТИ: 10.01.29

Ж.Б. Иванова¹, А.О. Касымбек²

¹Коми республиканская академия государственной службы и управления

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРИМЕНЯЕМЫЕ В ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Статья посвящена применению информационно-коммуникационных технологий при обучении студентов-бакалавров юриспруденции. Рассмотрены информационные ресурсы, которые применяются в процессе обучения студентов юридических вузов, формы и методы их использования в учебном процессе. Сформулированы выводы о значимости указанных технологий для разработки занятий по юридическим дисциплинам.

Ключевые слова: информационные технологии; студенты; юридическое образование; модернизация; педагогическое общение.

Ж.Б. Иванова¹, А.О. Қасымбек²

Коми республикалық мемлекеттік қызмет және басқару академиясы

²Абай атындағы ҚазҰПУ

ҚҰҚЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аңдатпа

Мақала заңтану бакалавры студенттерін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға арналған. Заң білімін беретін жоғары оқу орындарының студенттерін оқыту процесінде қолданылатын ақпараттық ресурстар, оларды оқу процесінде қолдану формалары мен әдістері қарастырылған. Құқықтық пәндер бойынша сабақтарды әзірлеу үшін осы технологиялардың маңыздылығы туралы тұжырымдар жасалды.

Кілт сөздер: ақпараттық технологиялар; студенттер; құқықтық білім; модернизация; педагогикалық қарым-қатынас.

Z.B. Ivanova¹, A.O. Kassymbek²

¹Komi republican academy of state service and management

²Abai Kazakh National Pedagogical University

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES USED IN LEGAL EDUCATION

Abstract

The article is devoted to the use of information and communication technologies in teaching students-bachelors of law. The information resources that are used in the process of teaching law students, forms and methods of their use in the educational process are considered. Conclusions about the importance of these technologies for the development of classes in legal disciplines.

Keywords: information technologies; students; legal education; modernization; pedagogical communication.

Современный период развития информационного общества характеризуется стремительным развитием средств информационных и коммуникационных технологий.

Как отмечают некоторые педагоги и психологи, педагогическая деятельность представляет собой совместную деятельность преподавателя и студентов, которая строится по законам общения и способствует эффективности педагогического процесса[1].

Несомненно, педагогическое общение – это особый вид общения, поскольку является обучающей, развивающей и воспитывающей категорией. Как показывает практика, в настоящее время новые технологии обучения и воспитания внедряются в высшем учебном заведении только при педагогически продуманном общении.

В педагогической деятельности именно общение оказывает огромное влияние на формирование и укрепление активной позиции студентов, познавательных интересов, их творчества, самостоятельности, и, конечно же, на результат овладения знаниями.

Процесс модернизации образования поставил перед вузами серьёзные воспитательные задачи.

Воспитание как составная часть образовательного процесса – это педагогически целенаправленное общение и взаимодействие педагога и обучающихся, в целях физического и духовного развития и становления субъектов воспитания[2]. На практике, мы педагоги убеждаемся, что общение воспитывает культуру межличностных отношений, обеспечивает благоприятную среду, создаёт комфортные условия учебной и внеучебной деятельности, позволяет преподавателю и студентам реализовываться и самоутверждаться.

Педагогическое общение – это, прежде всего, коммуникация, т.е. передача информации, обмен информацией между участниками педагогического процесса. Коммуникация сопровождает большинство действий преподавателя и зависит от нескольких условий. Важно на лекции или практическом занятии обеспечить положительную мотивацию при передаче информации, её понимание и усвоение обучающимися. Необходимо также привлечь внимание к изучаемой теме, вызвать интерес к вопросу общения. Для этого на лекциях можно использовать занимательные факты, проблемные ситуации, интересные решения из судебной практики, исторические справки, а также фрагменты видеофильмов, телепередач и т.п.

Так, например, изучая на лекции тему «Физические лица как субъекты гражданского права» преподаватель в качестве интересного факта приводит пример того, что И. Ньютон учился в школе посредственно. Однажды его обидел одноклассник, который носил звание первого ученика. И Ньютон решил отомстить ему. Он стал учиться так, что звание лучшего досталось ему. Привычка добиваться поставленной цели стала главной чертой великого ученого[3].

Приводя во время лекций подобные примеры, студенты воспитываются целеустремлёнными, увлечёнными, творческими личностями, поскольку преподаватель строит подачу правовой информации так, чтобы была заинтересовать студентов предметом, делает его интересней и познавательней, увлекает правом и вовлекает в творческий процесс познания юридических дисциплин.

Модернизация педагогического искусства, коммуникационные технологии и эффективность юридического обучения и воспитания в целом исходят из того, чтобы в отношениях между педагогом и студентами присутствовали организованность, деловитость, инициативность и дисциплинированность.

Каждое учебное занятие должно выполнять кроме образовательной функции, еще и воспитывающую. Воспитывающая функция обучения предполагает формирование у студентов трудолюбия, мировоззрения, нравственности, системы идеалов, отношений, способов, этического поведения и деятельности в обществе[3]. Воспитывающая функция реализуется через слово педагога, которое, по мнению В.А. Сухомлинского, означает профессиональное средство преподавателя, «ничем не заменимый инструмент воздействия на душу воспитанника»[4].

На современном этапе актуальной является потребность органичного введения в учебно-воспитательный процесс юридических вузов системы нравственно-духовного воспитания студентов. В последнее время педагогические технологии в юридическом образовании мало обращались к духовному развитию личности студента, к формированию эстетических и нравственных её качеств. Поэтому одной из задач воспитания личности студента является его духовное развитие в процессе обучения юридическим дисциплинам, в том числе приобщение к культуре своего народа и народов мира.

Эстетическое воспитание представляет собой воспитание чувства красоты, способности видеть прекрасное в окружающей жизни. Важнейшие его формы – приобщение к различным видам искусства, литературе, музыке, изобразительному искусству, архитектуре, памятникам.

Воспитание нравственных качеств студента основывается на понимании и освоении нравственных целей, составляющих современную общечеловеческую мораль. Ценности эти – свобода, демократизм, достоинство, честь, ответственность, совесть, доброта, экологическая культура, вера, воля, добродетель и т.д.

Пути решения проблем духовного, эстетического воспитания могут осуществляться как в процессе специального обучения, так и во время проведения практических занятий могут быть использованы юридические диалоги.

На сегодняшний день командное освоение знаний и развитие коммуникационных навыков, интерактивный характер взаимодействия, объединяющий интеллектуальный потенциал, востребованы и актуальны. Обучающиеся включаются в деятельность, развиваются их практические умения и навыки, и как заметил Тацит, «упражнения рожают мастерство»[5].

Важно отметить, что коммуникационная технология начинается с постановки цели занятия, деловых задач и эмоционального настроя студентов на продуктивное занятие и эстетическое воспитание. Уже сама постановка цели считается средством стимулирования обучающихся, зарождение у них интереса, целеустремлённости и успеха. Ибо, как отмечал М. Твен, человек, который не знает куда идти, очень удивится, когда придёт не туда[6].

Определение цели обучения необходимо для обеспечения обучаемых оптимальным (с учётом их возможностей) интеллектуальным развитием, сознательным и прочным усвоением знаний юридических дисциплин, овладением умениями пользоваться этими знаниями на практике, творчески применять их для решения новых проблем, обеспечить самореализацию студента как личности.

Задачи занятия раскрывают перед студентами важную ценность предстоящей творческой деятельности, значимость и важность полученных заданий, пробуждают у студентов чувство долга, ответственности, радость предстоящего творчества. Задания с использованием творческих коммуникационных технологий создают положительный эмоциональный настрой и стимулируют чувства приобщения к культуре.

Модернизация воспитания в юридических вузах, на наш взгляд, состоит из интеграции педагогики и искусства. При этом происходит воспитание у обучающихся наблюдательности и любознательности, осуществление межпредметных связей, а также воспитание интереса к праву, к личности А. С. Пушкина и других творцов; формирование эстетических вкусов студентов, интереса к живописи и литературе; любви к творчеству; развитие и совершенствование навыков устной и письменной речи; закрепление знаний по пройденным темам; активизация речи и др.

Для того, чтобы развить коммуникативные навыки студентов, воспитать в них упорство и волю, умение преодолевать внешние и внутренние трудности в интересах коллектива, умение вдохновляться совершением общественного блага, обучающимся необходимо поручать трудные, внешне не привлекательные, но нужные другим людям дела. Выбирая подобный вариант обучения, преподаватель вносит в учебный процесс элемент творчества, а также заинтересовывает и активизирует обучающихся на поиск новых самостоятельных выводов и обобщений, заостряет внимание на изучаемом материале. Кроме того, такой педагог является примером для воспитания обучающихся, поскольку в постоянно меняющихся ситуациях, он управляет и взаимодействует со студентами с учётом их ожиданий, используя при этом не только инновационные педагогические технологии и профессиональные знания, но и новые прогрессивные информационно-коммуникационные технологии обучения.

Мастерство педагогической коммуникации характеризуется анализом, размышлением, критическим разбором и деловым обсуждением выполненных заданий. Обучающиеся не всегда и не сразу выполняют учебные задания без недостатков и ошибок. Поэтому воспитание чувства неудовлетворенности результатом, стремление к самосовершенствованию является важным обучающим и воспитательным моментом.

В юридических вузах редко используется анализ занятия вместе со студентами. Принято считать, что рефлексия лежит на плачах педагога и студенты тут не причем, тогда как именно они главные участники учебного процесса. Необходимо отметить, что в привлечение обучающихся к анализу занятия, а также всех других форм обучения и внеучебных мероприятий, заложен огромный резерв

совершенствования, повышения эффективности учебно-воспитательного процесса. Привлекать студентов к анализу всех совместных дел полезно в целях их самопознания не только своих достижений, но и ошибок и промахов. Следует иметь в виду, что в ходе рефлексии могут быть высказаны студентами и критические замечания в адрес педагога, а также идеи для повышения эффективности подобного рода занятий. Всё это, на наш взгляд, способствует деловым, доверительным отношениям между преподавателем и студентами, поскольку деятельность обучающихся и их общение с преподавателем составляют главные рычаги воспитания обучающихся.

Модернизация воспитательной работы как результат применения коммуникационных технологий состоит в том, что каждое практическое занятие, лекция, внеучебные занятия должны быть направлены на достижение обучающих или организационно и личностно развивающих целей, на приобретение ценностного смысла, освоение знаний, умений и навыков в юридической сфере.

Коммуникационные технологии представляют собой важный канал взаимодействия студентов между собой и с педагогами. Однако, нельзя не обратить внимание, что воспитательно полезно и действенно педагогическое общение будет тогда, когда оно содержательно. Именно содержательность главное в общении педагога и обучающихся. Здесь речь идёт о деловом педагогическом общении, которое осуществляется в ходе учебно-воспитательного процесса. Содержание данного общения определяется учебными и внеучебными программами и мероприятиями.

К элементам педагогической формы общения относятся такие явления, как:

- умелое сопоставление педагогом содержания общения с педагогической целью, завоевание симпатий и доверия ребят открытостью, простотой, заинтересованностью;
- стремление к духовному обогащению;
- умение приемлемо выслушивать и не навязывать своих решений;
- совершенствование владения речью, аргументированным разъяснением;
- оказание в ходе дискуссии практической моральной помощи и поддержки отстаивающему истину;
- формирование нравственной красоты в отношениях на основе требований и культуры поведения.

На современном этапе от юридических вузов требуется внедрение новых подходов к обучению, которые обеспечивали бы развитие коммуникативных, творческих и будущих профессиональных навыков студентов на основе потенциальной многовариантности содержания воспитательного и учебного процесса. Данные положения можно рассматривать как определённую модернизацию воспитательной работы в процессе применения коммуникационных технологий.

Мы рассмотрели самую сложную коммуникационную технологию, применяемую в юридическом образовании, реализация которой требует от преподавателя владения такими умениями, как точно выражать свои мысли, формулировать вопросы, объяснять, доказывать, слушать собеседника, одобрять и побуждать к деятельности. Коммуникационное взаимодействие имеет большое воспитательное значение, способствует формированию межличностных отношений и является результатом как воспитательного, так и образовательного процесса[7].

Смена исторических эпох определяется сменой коммуникационных технологий[8]. Данный тезис известного исследователя массовых коммуникаций Герберта Маршалла Маклюэна на сегодняшний день получает новое подтверждение. Информационные и коммуникационные технологии, по сути, расширяют границы таких фундаментальных понятий, как знание и язык. Информация и коммуникации были всегда, однако в наши дни происходит стремительное развитие информационных и коммуникационных технологий, а их возможности становятся беспрецедентными для развития обучающихся, для эффективного воспитательного воздействия на студентов, для решения педагогических задач. Грамотно, умело распорядиться этими возможностями могут лишь те педагоги, которые стремятся обладать необходимыми знаниями, позволяющими ориентироваться в новом информационном пространстве[9].

Кроме коммуникационных технологий обучения и воспитания, в педагогической практике используются информационные технологии. Именно в процессе обучения будущие юристы должны получить основные знания и умения использования современных информационных и коммуникационных технологий в юридической сфере, формировать информационную компетентность. В связи с этим, стоит отметить, что для обеспечения эффективного учебного и воспитательного процесса в юридических вузах, следует разрабатывать и активно внедрять

дидактические материалы нового поколения, создаваемые на базе современных информационных технологий. Данными материалами являются мультимедийные обучающие системы, мультимедийные контролирующие программы и тесты, учебные видеокейсы, интернет - ресурсы образовательного назначения, мультимедийные лекции-презентации, учебные тренажеры для закрепления отдельных знаний и навыков, курсы дистанционного обучения и др.

Указанные материалы отличаются от традиционных следующими характеристиками:

- возможностью использования в одном средстве обучения одновременно звука, видео, графики, анимации, текста, т.е. мультимедиа;
- интерактивностью, т.е. возможностью использовать незамедлительно обратную связь, корректировать процесс обучения, получать дополнительную информацию, выбирать режим работы, двигаться по своей траектории обучения;
- обрабатывать большие объёмы информации и выдавать по запросу за очень короткие сроки ту информацию, которая требуется в соответствующей ситуации;
- осуществлять автоматизацию учебного процесса (контроль, мониторинг и т.д.);
- создавать образовательный ресурс за счёт использования средств обучения в виде СД дисков, интернет-ресурсов и обеспечение информационного взаимодействия между студентами и средством обучения, между самими обучающимися, и между студентами и преподавателями[10].

Образование в 21 веке не только глобальное, но и индивидуальное. Сегодня обучающийся имеет возможность выбирать из огромного массива информации то, что ему необходимо. Поэтому особую роль в развитии современных образовательных систем играет информатизация. Она позволяет резко увеличить доступ студентов к мировым информационным системам, при этом получаемая информация является, как правило, аудиовизуальной, оперативной и наглядной.

Информатизация процесса преподавания в юридических вузах требует от преподавателей информационно-коммуникационных компетенций с использованием информационных технологий. Анализ литературы показал, что единого подхода к определению понятия «информационная компетентность» не имеется. Данное понятие многопланово. Однако нам близка точка зрения Н.А. Кочкиной, которая под информационной компетентностью педагога понимает умение ориентироваться в информационном поле, находить необходимую информацию и встраивать её в учебную деятельность для решения педагогических задач[11].

Специфика использования информационных технологий состоит в том, что преподаватель и обучающиеся способны создавать неординарные учебные материалы, которые заинтересовывают, мотивируют и направляют студентов на благополучные результаты.

Таким образом, используя справочно-правовую систему «Консультант Плюс», студенты юридических вузов могут исследовать нормативно-правовые акты, судебную практику, выявлять правовые проблемы в действующем законодательстве и т.д.

Информатизация образования представляет собой процесс обеспечения сферы образования методологией и практикой разработки и оптимального использования современных информационно-коммуникационных технологий, ориентированных на реализацию психолого-педагогических целей обучения и воспитания[12].

Информационная технология обучения – это педагогическая технология, использующая специальные способы, программные и технические средства для работы с информацией[13].

Использование информационных технологий обеспечивает интенсификацию и актуализацию воспитательного процесса в юридическом образовании на основе решения таких основных задач[14]:

- обнаружение и применение стимулирования познавательной деятельности студентов юридических вузов путём использования разнообразных информационных технологий, подбираемых в зависимости от типа личности обучаемого;
- расширение межпредметных связей при определении и решении задач из различных предметных областей за счет использования современных средств обработки информации;
- активное вовлечение студентов в проектирование и дальнейшую актуализацию его образовательной траектории, которая обеспечивает личностно-ориентированный подход в организации процесса обучения и воспитания.

Применение информационных технологий в юридическом образовании создаёт положительные условия для всестороннего развития личности студента, подготовки его к самостоятельной эффективной деятельности на современном этапе развития информационного общества.

Интегрируя информационные технологии в образовательный и воспитательный процесс, можно обеспечить:

- совершенствование разумного, алгоритмического мышления вследствие особенностей коммуникации студента с компьютером и работе со специальными обучающими программами;
- расширение творческого мышления за счет перемены содержания обучающей деятельности, выполнения творческих эвристических, исследовательских заданий с помощью интеллектуальных обучающих систем и моделирующих программ;
- усовершенствование коммуникативных способностей обучающихся на основе реализации совместных проектов, а также в ходе проведения деловых игр с применением информационных технологий;
- развитие умений в принятии наиболее эффективных решений и адаптации в неординарной ситуации (например, при работе с программами - тренажерами);
- совершенствование уровня компетентности в области информационных технологий, требующегося для благополучной социальной и будущей профессиональной адаптации студента.

Цель использования информационных технологий заключается в моделировании информационной культуры студентов, которая не ограничивается умением обработки информации, а предполагает всестороннее развитие личности студента, обучающегося в юридическом вузе.

Успешная интеграция информационных технологий в учебный и воспитательный процесс во многом определяется мотивированностью обучаемых к применению данных технологий.

Сначала кажется, что никакой проблемы здесь нет, поскольку само использование информационных и коммуникационных технологий становится общепризнанным средством мотивации к познавательной деятельности. Но иногда обучаемые относятся к новшествам безразлично, а порой негативно, и преподавателю следует найти способ, который бы позволил заинтересовать студентов, и сделать для них использование информационных технологий и органичным и обязательным[9].

Преподавателю необходимо уметь формировать у студентов мотивацию к познавательной деятельности через информационные технологии, убеждая их, что применение указанных технологий наравне с обучением правовым дисциплинам даёт возможность в некоторой степени удовлетворить их внутренние потребности.

Решение подобной задачи связано с педагогическим творчеством и универсальных ответов не имеет. Педагогу следует применять и теоретические знания, и практический опыт, и интуицию.

Преподаватель может увидеть, что студенты довольно хорошо выполняют многочисленные задания с использованием информационных технологий. Но осложнения вызывает нестандартная постановка задачи или необходимость проявить инициативу. В таком случае применение программ, выдающих результат только после полного прохождения испытания, в данном случае неуместно. Наиболее подходящим окажется вариант опроса с непрерывной обратной связью, когда после ответа студента или выполнения задания можно узнать промежуточный результат[9].

Обучающие программы необходимо применять таким образом, чтобы при адекватных усилиях студента создавалась ситуация успеха. С этой целью программа должна настраиваться на его возможности, исходя из уровня стартовых знаний и психологических особенностей. В этом случае перед студентом будут ставиться достижимые цели, и тогда он охотно будет использовать программные средства, позволяющие последовательно решать более сложные задания. Непременным условием должно быть стимул к дальнейшей работе, подтверждение достигнутого успеха.

На современном этапе применение информационных технологий становится для обучающихся неотъемлемой частью учебного и воспитательного процесса. Целью их применения является не стремление формализовать учебно-воспитательный процесс, переложив его в последствии на плечи компьютеров, а в желании преподавателя повысить качество обучения. Использование информационных технологий в учебно-воспитательном процессе освобождает время педагога и раскрывает дополнительные возможности для тесного взаимодействия со студентами, которые могут получить активную поддержку и помощь педагога при работе с особо сложным материалом в личном общении[9].

Умелое сотрудничество человека и персонального компьютера в образовании позволяет сделать процесс обучения более эффективным. Наиболее ярко это сотрудничество проявляет себя в ходе проведения интерактивных занятий с применением мультимедиа-технологии обучения.

Передача знаний, выработка умений и навыков у студентов будет гораздо эффективней, если преподаватель сможет использовать программные средства современных информационных технологий. Так как одним из способов достижения высокого уровня и качества как лекционных, так и практических занятий является применение для подготовки и проведения рассматриваемых занятий программных средств информационных технологий[15].

Содержание многих юридических дисциплин меняется достаточно динамично. Это обуславливается процессом регулярного изменения действующего законодательства[16]. В связи с этим дидактический материал, как на лекционных, так и на практических занятиях должен постоянно обновляться. Причем форма подачи научного материала должна быть современной, с использованием не только интерактивных методик преподавания, но и применяя мультимедийную установку.

Мультимедийная установка применяется в учебном процессе для работы с многоплановыми (и по содержанию, и по представлению) источниками информации, и, кроме того, позволяет достаточно удачно использовать приложения к Microsoft Office – программы MS Power Point, Microsoft Excel, Microsoft Word[17].

Затрачивая минимальное количество времени, в достаточно короткие сроки можно составить слайды с тезисами выступлений, схемы, таблицы, алгоритмы, а также обеспечить их необходимыми иллюстрациями. MS Power Point предлагает широкие возможности по оформлению презентации, с использованием не только текста научного материала, но и изображение различных диаграмм, кино-фото-аудио документов, таблиц, после чего, применяя мультимедийную установку можно проводить экранную демонстрацию презентации[18].

На сегодняшний день ни один успешный человек не обходится без современной техники и информационных технологий. Бурное развитие компьютерных технологий в современном мире охватило практически все сферы жизнедеятельности общества, в том числе и образование. Благодаря этому персональный компьютер превратился в мощное средство образования[19].

Однако это вовсе не означает, что компьютер, берущий на себя часть функций педагога, способен вытеснить его из процесса обучения[20]. Наоборот, умелое сотрудничество человека и персонального компьютера в образовании позволит сделать процесс обучения более эффективным.

Применение программных средств современных информационных технологий, как в лекционных, так и в практических занятиях будет способствовать развитию интереса студентов к изучаемой дисциплине.

Работая с интерактивной доской, преподаватель использует уже существующие программные продукты для образования, совершенствует их за счёт новых возможностей, достаточно быстро создаёт педагогические приложения различного назначения.

В случае, когда интерактивная доска подключена к Интернету, то педагог может зайти на занятия на различные информационные сайты (инспекции Федеральной налоговой службы, суда общей юрисдикции, прокуратуры и др.), работать с образовательными ресурсами в режиме реального времени.

Интерактивная доска – необходимое средство расширения наглядности изложения учебного материала. Она даёт возможность сделать занятие занимательным, продемонстрировать и накапливать информацию из разных источников, моделировать учебный материал в динамике его развития, а также способствует ускорению темпа занятия.

Использование интерактивной доски даёт возможность студентам:

- энергично участвовать в групповой и индивидуальной работе, воспитывать социальные и коммуникативные умения;
- увеличить внимание и интерес к изучаемой дисциплине, усилить запоминание учебного материала;
- не терять время на переписывание информации, поскольку имеется ресурс для её сохранения;
- легче запомнить изученный материал за счёт наглядности автоматизации информации;
- показать индивидуальность и более креативно передавать свои мысли перед студенческой группой, что разовьёт уверенность в своём потенциале.

Воспитательная функция процесса обучения с применением интерактивной доски заключается в том, что реализация системы мультимедиа развивает наглядное, образное мышление обучающегося. Самостоятельная работа с интерактивной доской формирует у студента способность к творчеству, стимулирует мыслительную активность, активизирует индивидуальную деятельность, развивает личностные качества.

Несмотря на то, что в настоящее время определены основные направления использования информационно-коммуникационных технологий в юридическом образовании, следует обратить внимание на тот факт, что информатизация в этой сфере движется весьма непоследовательно и требует глубокого обобщения существующего опыта использования современных информационных и коммуникационных технологий в указанном нами направлении. В связи с этим прилагается для решения проблемы вовлечение всевозможных специалистов, в том числе и из разных стран и организаций, проведение значительных научных исследований, связанных с возможностями создания и использования современных средств в решении задач в области юридического образования[10].

Компьютер сам по себе не обеспечит коммутации с другими обучающимися и преподавателем, не сделает их более самостоятельными, грамотными и общительными. Эффективность компьютеров и информационных технологий зависит от того, как они применяются, т.е. от способов и форм использования информационно-коммуникационных технологий, от взаимодействия обучаемых и преподавателя, и студентов между собой. И если информационно-коммуникационные технологии будут делать более эффективным это взаимодействие, то именно тогда можно будет говорить об их влиянии на модернизацию процессов обучения и воспитания.

Модернизация обучения и воспитания в юридических вузах характеризуется массовым созданием дидактических систем, анализом и синтезом дидактических объектов, разработкой новых типов дидактических методов и средств на всех уровнях и во всех формах образования. Сегодня в современной педагогической науке разрабатывается новая парадигма развития личности, базирующаяся на реалиях информационного общества[21].

Разумное сочетание административного управления в вузе, собственная инициатива и самостоятельность преподавателя, активность студентов созидательно реализовываются с помощью новых информационно-коммуникационных технологий обучения.

Вывод. Информационно - коммуникационные технологии, применяемые в юридическом образовании, являются результатом модернизации воспитательной работы. В ходе воспитательного процесса с применением информационно - коммуникационных технологий происходит процесс воспитательного влияния и взаимодействия педагога и студентов, имеющее целью формирование личности обучающихся, организацию и стимулирование их активной деятельности, овладение ими социальным и духовным опытом, ценностями и отношениями.

Основными особенностями будущей деятельности студента-юриста являются правовая регламентация или нормативность поведения, властный характер, поисковая, удостоверительная, воспитательная направленность деятельности, экстремальный, нестандартный, творческий, проблемный характер, социальная ответственность, процессуальная самостоятельность, обилие факторов профессионального риска, атрибуция обвинительной направленности[22].

Применяя информационно - коммуникационные технологии в юридическом образовании, преподаватель вырабатывает у обучающихся следующие важные качества: высокий уровень правосознания, установка на соблюдение нравственных и этических норм, выраженная ценностно-правовая ориентация, высокая степень усвоения принципов и требований права, убежденность в их правомерности, высокий уровень развития когнитивных, организаторских, коммуникативных способностей, владение профессиональным жанром речи, творческое воображение, интуиция, скорость реакции, мобильность, динамичность, наблюдательность, динамичность[22].

Модернизация воспитательной работы в юридическом вузе на основе применения информационных и коммуникационных технологий станет намного глубже и осмысленнее при выполнении следующих условий:

- созданию реальных условий для подготовки педагогических кадров, способных принять активное участие в реализации федеральных и региональных программ информатизации образования;
- значительного повышения уровня профессионального и общегуманитарного взаимодействия педагогов и студентов благодаря возможности выполнения совместных проектов, в том числе телекоммуникационных;
- появлении качественно новых условий для расширения возможностей традиционных библиотек благодаря доступу к электронным библиотекам и интерактивным аудиториям, к научным, учебным и другим культурно и социально значимым ресурсам сети Интернет;
- повышение эффективности самостоятельной работы студентов с традиционными и электронными ресурсами благодаря развитым системам для самоконтроля и поддержки обратной связи с преподавателем;

- реализации непрерывного открытого образования, когда студенты смогут сами принимать самое активное участие в организации процесса обучения, выбирая курсы, доступные в любое время благодаря сети Интернет.

Выполнение перечисленных условий будет способствовать достижению основной цели образования – улучшению качества образования, увеличению доступности образования, обеспечению потребностей гармоничного развития отдельной личности студента и информационного общества в целом.

Сущность современных информационных и коммуникационных технологий состоит в их универсальности и многофункциональности. Но при всех своих широких возможностях, данные технологии представляют собой только средства, потенциально позволяющие сделать более эффективной деятельность человека. В том, как раскрыть этот потенциал именно для воспитательного и образовательного процесса, и состоит главная многоплановая проблема совершенствования воспитания и образования на базе информационно-коммуникационных технологий. Успешное её решение будет способствовать повышению качества и степени доступности образования, интеграции российской системы образования в научную, производственную, социально-общественную и культурную информационную инфраструктуру мирового сообщества.

Список использованной литературы:

1. Аватер И. Я Вас слушаю М. 1988., Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М.; Нальчик, 1996, Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. М., 1990.
2. Гриценко Л.И. Теория и практика обучения: интегративный подход: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: издательский центр «Академия», 2008. 240 с. С. 23.
3. Роль примера. Воспитание человека // <http://www.genon.ru>
4. Сухомлинский В. А. О воспитании. М., 1975. С. 11-44.
5. Цитаты и афоризмы // <http://quote-citation.com/aphorism>
6. <http://tsitaty.com>
7. Введение в педагогическую деятельность: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А.С. Роботова, Т. В. Леонтьева, И. Г. Шапошникова и др.; под ред. А. С. Роботовой. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. 208 с. С. 91.
8. Пути развития информатизации учебного процесса // <http://nsportal.ru>
9. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с. С. 3
10. Петров П.К. Основные направления использования современных информационных и коммуникационных технологий // Состояние и перспективы развития высшего образования в современном мире: материалы докладов Международной научно – практической конференции, Сочи, 9-10 сентября 2014. Часть 1 / Под редакцией РАО Г.А. Берулавы. – Сочи: НОУ ВПО МИУ, 2014. - с. 172.
11. Формирование информационной компетентности педагога дошкольного образования // <http://pedsovet.org>
12. Информатизация образования как фактор развития общества // studopedia.net
13. Применение информационных и телекоммуникационных технологий в учебном процессе // <http://nsportal.ru>
14. Мухамадиева Ф. И. Место и значение электронных учебных ресурсов в повышении качества воспитательного процесса // Молодой ученый. 2013. №8. С. 414-417.
15. Морозов А.В., Полякова Т.А. Подготовка аспирантов по специальности «Информационное право» // Информационное право. № 2, 2014, с. 19.
16. Лопатин В.Н. Проблемы и перспективы кодификации законодательства в сфере информационного права и интеллектуальной собственности // Информационное право. № 3, 2014, с. 27.
17. Плоцкая О. А., Иванова Ж. Б., Таннинг Ж. Ф. Способы внедрения информационно-коммуникационных технологий в организацию учебного процесса студентов юридических вузов // «Информационное право», Москва, - №2(33), 2013, стр. 32-36
18. Жукова Т.В. Использование программных средств современных информационных технологий в подготовке и проведении лекций и практических занятий по дисциплине «Уголовный процесс» // Использование интерактивных методов в преподавании юридических дисциплин. М., 2006. С. 122.
19. Леанович Е.Б. Международная охрана интеллектуальной собственности как учебная дисциплина в Республике Беларусь // Право интеллектуальной собственности. № 3, 2011, с. 25-26.

20. Рустикова Г.С., Брюханов Н.Н. Инновационные подходы в преподавании дисциплины «Информационное право» // Информационное право. № 2, 2014, с. 8.

21. Грохольская О. Г. Приоритеты развития образовательного пространства современного вуза // Состояние и перспективы развития высшего образования в современном мире: материалы докладов Международной научно – практической конференции, Сочи, 9-10 сентября 2014. Часть 1 / Под редакцией РАО Г.А. Берулавы. – Сочи: НОУ ВПО МИУ, 2014. - с. 160

22. Сагарова Э. А. Психологические аспекты профессиональной успешности юриста // Состояние и перспективы развития высшего образования в современном мире: материалы докладов Международной научно – практической конференции, Сочи, 9-10 сентября 2014. Часть 1 / Под редакцией РАО Г.А. Берулавы. – Сочи: НОУ ВПО МИУ, 2014. - с. 134

УДК 378.1

МРНТИ 14.15.07

B.Kh.Toleubekova¹, T.B. Khvedelidze¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

THE FEATURES OF TRANSITION OF HIGHER EDUCATION IN KAZAKHSTAN TO THE BOLOGNA SYSTEM

Abstract

The transition of the higher education system of Kazakhstan to the Bologna system required changes in the structure of educational programs with their subsequent orientation to the training of bachelors, masters and doctors of PhD. The rejection of the Soviet system of specialization and the introduction of multi-level University and postgraduate training is characterized by features associated with the difficulties of overcoming the heritage of the Soviet period of development as a whole.

Key words: Bologna process, bachelor degree, educational program, postgraduate education.

Б.Х. Толеубекова¹, Т.Б. Хведелидзе¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗАҚСТАНДА БОЛОН ЖҮЙЕСІНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ АУЫСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінің Болон жүйесіне ауысуы білім беру бағдарламаларының құрылымында өзгерістерді талап етті, кейін оларды бакалаврларды, магистрлерді және PhD докторларын даярлауға бағыттады. Маманданудың кеңестік жүйесінен бас тарту және ЖОО-ның көп деңгейлі және жоғары оқу орнынан кейінгі даярлығын енгізу жалпы дамудың кеңестік кезеңінің мұрасын жөнү қиындығына байланысты ерекшеліктерімен сипатталады.

Кілт сөздер: Болон үдерісі, бакалавриат, білім беру бағдарламасы, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру.

Б.Х. Толеубекова¹, Т.Б. Хведелидзе¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА БОЛОНСКУЮ СИСТЕМУ

Аннотация

Переход системы высшего образования Казахстана на Болонскую систему потребовал изменений в структуре образовательных программ с последующей их ориентацией на подготовку бакалавров,

магистров и докторов PhD. Отказ от советской системы специалитета и внедрение многоуровневой вузовской и послевузовской подготовки характеризуется особенностями, связанными со сложностями преодоления наследия советского периода развития в целом.

Ключевые слова: Болонский процесс, бакалавриат, образовательная программа, послевузовское образование.

The creation of the European Higher Education Area is related to the initiative of the University of Bologna (Italy), which in the year of its 900th anniversary in 1986 invited all European universities to join the Great Charter of Universities (Magna Charta Universitarum) [1]. In 1998, the Charter was signed by 80 universities, and in modern conditions the Charter was signed by about six hundred universities. The Kazakh National Pedagogical University named after Abai signed this Charter in 2007. The idea of harmonization of national educational systems proved to be attractive for the countries of the post-Soviet space, where, in the conditions of abandonment of the socialist model of education, certain gaps were formed, and in a number of countries began to show a tendency to accumulate chaos in the management sphere and in the issues of resolving the remnants of the previously acting educational system.

The negative consequences of the collapse of the USSR had an impact on higher education in Kazakhstan. The history of higher education in Kazakhstan is a little over 90 years, which is a very young age for the social category under study. The advantage of a short experience can be considered the lack of centuries-old traditions and pseudo values that do not fit into the modernized conditions of functioning of the higher education system, with which it is not so easy to part. Undoubtedly, we are not talking about those traditions and values of moral, intellectual and material nature that make up the subject of glory and pride not only of a single university, but of the entire humanity.

Kazakhstan became a participant of the Bologna Process in 2010. By this moment 6 republics from 15 post-Soviet countries have entered the European Higher Education Area (EHEA). In total for today in the Bologna process there are 48 countries.

Kazakhstan as one of the first Central Asian participants in the EHEA, takes 47th place in this list. It is obliged to adhere to the following parameters in the education system:

1. obligatory:

- three-level system of higher education;
- ECTS academic credits;
- academic mobility of students, faculty and administrative staff;
- the European supplement to the diploma;
- quality assurance in higher education;
- creating a single European research space.

2. Recommendatory:

- Common European Assessment;
- active student involvement;
- social support for students with low incomes;
- lifelong learning.

3. 3. Optional:

- harmonization of educational content by training areas;
- non-linear trajectories of students' education, courses of choice;
- modular system;
- distance learning, e-learning courses;
- academic ratings of students and teachers [2].

The degree of compliance of Kazakhstan's higher education system with the parameters of the Bologna process can be assessed by the state and level of legal support of the mandatory group of parameters.

The grounds for compliance with such mandatory parameter as a three-level system of higher education are reflected in the following normative legal acts.

1.1. The current Law of the Republic of Kazakhstan "About education" (27.07.2007) in the art. 12 fixes the levels of higher education: "6) higher education; 7) postgraduate education". According to the article 36 of the mentioned law the postgraduate education is carried out "in a magistracy and doctoral studies of higher educational institutions and scientific organizations, and also by sending the scholarship holders of the international scholarship "Bolashak" for training in the leading foreign higher educational institutions on a full-time basis according to the list of specialties annually confirmed in an order established by the legislation of the Republic of Kazakhstan". [3].

The following structure of higher and professional education is established in Kazakhstan:

1) higher education is acquired by citizens having general secondary or technical and professional education or post-secondary education (part 1 of article 35 of the Law of RK "On education");

2) the higher basic education (bachelor's degree) - term of study 4 years. Upon completion of training the person is assigned a qualification and academic degree "bachelor".

2. According to the Model rules of activity of higher education organizations [4] this system has its own peculiarities, for example:

1) the possibility of organizing the educational process of shortened educational programs with an accelerated term of study for persons with technical and professional, post-secondary or higher education with the procedure of credit recalculation and accounting of previously mastered disciplines, provided that their volume is sufficient and the continuity of the educational program (para. 57);

2) terms of education are established for persons having technical and professional and post-secondary education - at least 3 years, for persons having higher education - at least 2 years (cl.57);

3) Training of specialists is carried out by full-time, evening and part-time forms of education and in the form of externship (cl.20). In modern conditions the distance form of education is updated [5];

4) admission for training of foreign citizens is carried out within the quota allocated by the state on the basis of the state educational order in the international higher education institutions created by interstate agreements of two or more countries. The admission is carried out by the higher educational establishments independently. It should be noted that this issue was initially regulated by the order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated 19.12.2008, later, taking into account the importance of internationalization for further development of the higher education system of Kazakhstan, the regulation of this direction was established at the level of the Government Decree dated 19.01.2012. [6].

3. According to the Typical rules of admission to training in educational organizations that implement professional [7] postgraduate education programs in Kazakhstan is provided:

1) Within the postgraduate education programs the implementation of training of specialists on the 2nd level:

- magistracy;
- doctorate.

Thus, the conditions and rules of implementation of the three-level system of higher education are regulated at the legislative and sectoral regulatory level in Kazakhstan, which corresponds to the same component of the group of mandatory parameters of EHEA participants.

1. academic credits ECTS (European Credit Transfer System). The system of transfer of credits ECTS allows to carry out an estimation of assimilation and development of educational programs in units of labour input.

In modern conditions three models of credit systems are most often practiced:

1) mixed type, focused on transfer and accumulation of credits simultaneously CATS (Credit Accumulation and Transfer System - credit system of universities in Great Britain);

2) credit systems oriented to accumulation of credits - USCS (United States Credit System - credit system of US universities);

3) credit systems oriented mainly to the transfer of credits for ensuring academic mobility - ECTS (European Credit Transfer System) [8].

Kazakhstan's sphere of higher education accepts the third model - ECTS (European Credit Transfer System). For the first time in the world ECTS was introduced in 1987 as an experimental scheme within the program "ERASMUS". Transition of Kazakhstan on credit technology was started in 2002. Main objectives of ECTS system implementation:

- Transition to the modern scheme of organization of educational process on the basis of application of system of transfer and accumulative credits;

- compliance with the basic requirements of the Bologna process.

The requirements of the Bologna process are as follows:

- transparency of the training system and comparability;

- ensuring the recognition of qualifications at the level of the European educational process;

- promoting the expansion and activation of the European academic mobility processes among students and teachers [8, p.65].

The compliance with the requirements of the Bologna Process implies:

- The updating of the methodological support of the educational process, based on the application of modern information technologies and knowledge control methods;
- expanding the range of autonomy of the students, while increasing the degree of their responsibility;
- increasing the economic efficiency of the PPS labor, transparency of pedagogical labor costs;
- creating an academic competitive environment;
- improving the quality of education.

During the second meeting of the Ministers of Education of the European Union Member States and Central Asian countries, held on 23.06.2017 in Astana, when signing the Astana Declaration, it was noted that "activities to improve the quality of higher education and vocational training have been undertaken in all countries of Central Asia. In 2012, Kazakhstan introduced an independent accreditation of educational institutions and programs in the field of vocational education and training" [9, p.17].

Thus, the establishment of the Central Asian Platform for Education was an incentive for further development and promotion of partnership initiatives between educational institutions and organizations based on positive experience of mutual learning.

1. Academic mobility of students, faculty and administrative staff

The launch of the academic mobility program in Kazakhstan's universities dates back to 2011. In the period from 2011 to 2018, the number of students who left the mobility program as a whole at the expense of budgetary and extra-budgetary funds was 14140 people, which is distributed by years as follows [10, p.57] (see Table 1):

Table 1
External outgoing academic mobility

Source of financing	Number of students who received education through academic mobility								Total
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Budget of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan	350	662	746	805	909	951	732	621	5776
Extrabudgetary funds	-	-	842	976	1420	1522	1778	1826	8364
Total:	350	662	1588	1781	2329	2473	2510	2447	14140

In the context of education levels, external outgoing mobility for the analyzed period is as follows (Table 2):

Table 2

External outgoing academic mobility by education levels for 2011-2018.

Source of financing	Number of students who received education through academic mobility			Total
	Bachelor's	Master's Degree	Doctoral studies	
1	2	3	4	5
Budget of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan	4000	1771	5	5776
Extrabudgetary funds	7174	1157	33	8364
Total:	11174	2928	39	14140

In terms of higher education institutions in different countries, external academic mobility in 2018 is as follows (Table 3)

Table 3

External outgoing academic mobility in 2018 by universities of foreign countries

Source of financing	Number of students who received education through academic mobility								Total
	Europe	Asia	Turkey	CIS	USA	Georgia	Ukraine	Colombia	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Budget of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan	581	37	3						621
Extrabudgetary funds	622	362	170	629	25	13	3	3	1827
Total:	1203	399	173	629	25	13	3	3	2447

According to the Center for Bologna Process and Academic Mobility of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan at the end of 2018 received education on the system of academic mobility representatives of 75 universities in Kazakhstan. By type of higher education institutions of Kazakhstan, the quantitative ratio of representatives is as follows (Table 4):

Table 4

Source of financing	Number of types of higher education institutions / number of trained representatives					Total :
	National universities	Public Universities	International Universities	Accumulated universities	Private universities	
1	2	3	4	5	6	7
Budget of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan	5/ 82	26/ 298	1/ 9	15/ 82	11/ 60	58/ 531
Extrabudgetary funds	7/ 389	24/ 420	1/ 23	16/ 622	27/ 415	75/ 1869
Total:	12/ 471	50/ 718	2/ 32	31/ 704	38/ 475	133/ 2400

Coverage of trainees within the framework of academic mobility on the basis of extra-budgetary funding is much higher than the budget funding from the MES of the RK. These figures range from 74.6% (2018) of extra-budgetary funding from the total amount to 100% (2011, 2012) at the initial stages of implementation of the institute of academic mobility in the university system.

The diversity of sources of extrabudgetary funding is indicative. These sources include personal funds of students, university funds, funds from the programs Erasmus, Mevlana, the German exchange service DAAD and others. In modern conditions, there is a tendency to increase the quantity and quality of sources of extrabudgetary funding, which indicates the breadth of choice of Kazakhstani educational programs.

External incoming academic mobility of students is marked by a lower degree of coverage in comparison with outgoing mobility. Thus, in the period from 2013 to 2018, 3255 people were trained in Kazakhstan. In 2018, there were 637 students in Kazakhstan: 594 bachelors, 41 masters and 2 doctoral students. As basic higher education institutions providing external incoming mobility, the following levels of higher education institutions: national - 5; public - 6; corporatized - 10; international - 1; private - 10. The content of the students is represented by the following countries: Europe - 57; USA - 28, CIS - 317, Asia -

196, Turkey - 32, Georgia - 7 persons. The largest survey was conducted in such fields as education - 1295, social sciences - 144, humanities - 120, medicine - 49 persons.

Academic mobility is implemented in the form of internal mobility. In the period from 2012 to 2018, 7310 people were covered by internal mobility. In 2018, out of 2215 people covered by internal mobility were trained: Bachelors - 2193, Master - 20, Residency - 2 people. The highest demand was for: technical sciences - 815, education - 584, medicine - 260, social sciences - 168, service - 95, art - 70 people. The guiding organizations were 62 universities and 75 host universities.

Dynamics of attraction to teaching specialists from foreign countries in Kazakhstan is not characterized by stability. Thus, the peak of indicators in this part is in 2014 (1955 people); the decline - in 2017 (688 people). In total for the period from 2012 to 2018 were involved 8620 foreign scientists to provide educational programs. In 2018, out of 842 invited foreign specialists were funded from the budget - 501 people.

In the management of Kazakh universities in the period from 2012 to 2018, 80 foreign specialists worked in domestic universities [10, p.62]. As of early 2019, 33 foreign top managers from 21 countries (Australia, Bulgaria, Canada, India, Netherlands, Pakistan, Slovakia, USA, etc.) worked in Kazakhstan [10].

Academic mobility, implemented in modern conditions in Kazakhstan, requires activation of all three forms: external outgoing, external incoming, internal. The lack of outgoing mobility is partly explained by the language indicator: the level of foreign language skills is insufficient, and there are no quotas for socially vulnerable students. Incoming mobility: mismatch of classifiers of specialties in certain areas of education, low level of language skills in cases of teaching foreign scientists in English (French, etc.) language. For internal mobility, subjective factors (family ties, personal acquaintances, cost of stay, etc.) are more often used as a guide than such indicators as the place occupied by the university at the national or international level, the relevance of the educational program, the quality of teaching, etc..

1. European Diploma Supplement.

According to the Lisbon Convention on the Recognition of Qualifications in Higher Education in the European Region (1997), as well as mandatory parameters of the Bologna Process, an integral attribute of EHEA development is Diploma Supplement.

At the normative level this parameter is regulated by the provisions of the State General Compulsory Standard of Higher and Postgraduate Education (paras. 37, 64) [11]. This document is the result of the implementation of the Paris Communiqué (May 2018) in the sense that the Ministers of Education of the countries participating in the Bologna Process decided to focus on three key commitments that are crucial for strengthening and supporting quality and cooperation within the EHEA:

- a three-tier system compatible with the comprehensive EHEA qualifications framework and first and second cycle degrees comparable to the ECTS;
- compliance with the Lisbon Convention on the Recognition of Qualifications in Higher Education in the European Region;
- quality assurance in accordance with the EHEA Standards and Guidelines for Quality Assurance.

The Paris Conference was an opportunity to strengthen cooperation between countries for a better future of higher education [12].

References:

1 *History of the Bologna Process* // https://enic-kazakhstan.kz/ru/bologna_process/history (date of address: 26.06.2019).

2. *Kenshinbai T.I. Bologna process: Essence and prospects of development // Reforming higher education in Kazakhstan and the Bologna process: Information materials for practical actions.* - Almaty, 2009. - P.7-26 (date of address: 26.06.2019).

3. *on Education.* - Law of the Republic of Kazakhstan from 27.07.2007. № 319-III (as of 30.05.2019) // *Electronic resource* (date of address: 26.06.2019).

Model rules of activity of organizations of higher and postgraduate education. - Approved by the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 17.05.2013 № 499 // *Electronic resource* (date of address: 25.05.2019).

5. *Rules for the organization of training in a distance form in the organizations of education, giving higher professional, additional professional education of the Republic of Kazakhstan* - Approved by the order of the acting Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated July 19, 2006 N 404.

https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/obpazovanie/id-V060004348/ (date of address: 04.07.2019).

6. *Typical rules of admission to training in educational organizations that implement professional training programs of higher education. - Approved by the order of MES RK from 19.12.2008 of No. 638 (with changes and additions as of 30.05.2011) - has lost force; Standard rules of reception on training in the organizations of education realizing professional training programs of higher education. - Approved by the Resolution of the Government of RK from 19.01.2012 of №111. // Electronic resource (date of address 3.07.2019) <http://adilet.zan.kz>.*

7. *Typical rules of admission to training in educational organizations that implement professional training programs of postgraduate education. - Approved by the Resolution of the Government of RK dated 19.01.2012 № 109 (as of 30.05.2019) // Electronic resource (date of address: 25.05.2019).*

8. *Kenshinbai G.I. European Credit Transfer System (ECTS) // Reforming Higher Education in Kazakhstan and the Bologna Process: Information materials for practical actions. -Almaty, 2009. - – C.65-85.*

9. *Astana Declaration of the Second Meeting of Ministers of Education of the Member States of the European Union and Central Asia // European Union: External Action / Electronic resource (date of address: 01.07.2019).*

10. *Implementation of the Bologna Process principles: Analytical report - Astana: Center for the Bologna Process and academic mobility. 2018. - – 64с.*

11. *The state mandatory standard of higher and postgraduate education. - Approved by the order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated 31.10.2018. № 604 // <https://enic-kazakhstan.kz> (date of address: 01.07.2019).*

12. *Paris Communiqué - 2018. // https://enic-kazakhstan.kz/ru/bologna_process/documents (date of address: 04.07.2019).*

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

- Адылканова И.Б.** - Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің магистранты, Қазақстан, Алматы, e-mail: alimzhanov007@yandex.kz
- Алимжанов Б.Т.** - Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің магистранты, Қазақстан, Алматы, e-mail: alimzhanov007@yandex.kz
- Алтынбеков Е.Б.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының оқытушысы, e-mail: altynbek.ye@mail.ru
- Байманов А.А.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 1-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: ab.baimanov@gmail.com
- Бейсенбаева М.Т.** - заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Алматы қ.; e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru
- Белхожаева Д.Ж.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, e-mail: dinar_15@list.ru
- Бииков Е.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 1-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: ebiikov@mail.ru
- Даубасов С.Ш.** - ҚазҰАУ, з.ғ.к., Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: sabit_75@mail.ru
- Досанова А.М.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 1-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: dosanovaa22@gmail.com
- Жақсымбетов Б.П.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., e-mail: bakha_68@list.ru
- Жасталапов А.А.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 2-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: j.adilhan92@mail.ru
- Жомартқызы А.** - ҚазҰАУ, аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: zhomartkyzya8@gmail.com
- Зыяу Н.А.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 1-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nurmaganbetzyuau@gmail.com
- Иванова Ж.Б.** - заң ғылымдарының кандидаты, Коми республикалық мемлекеттік қызмет және басқару академиясы, заң факультеті, азаматтық құқық және азаматтық процесс кафедрасының доценті, Ресей, e-mail: mgb-pravo@yandex.ru
- Исабаева Ж.Н.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, e-mail: jan6796@mail.ru
- Касымбек А.О.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, e-mail: aliyakas@mail.ru
- Каштаева Ш.Е.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 2-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: skashtaeva@mail.ru
- Кульмагамбетов Б.** Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің 2-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.; e-mail: bex.kulmagambetov@gmail.com
- Қамза А.Т.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, «Академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы» кафедрасының оқытушысы, Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: talgatqyzy@inbox.ru
- Мадыхан С. Д.А.** Қонаев атындағы ЕЗА, аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: s.madukhan@mail.ru
- Меирбекова Г.Б.** – Абай атындағы ҚазҰПУ Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, e-mail: Meirbekova67@mail.ru
- Өтебай А.С.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 1-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Akilesss25@gmail.com
- Рахымжан Қ.Қ.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 2-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Qassim.1997@mail.ru
- Сарсембаева Ш.С.** - Инновациялық Еуразия университеті, e-mail: sholpan.sarsembaeva@gmail.com
- Сейдилла Б.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық Институтының «Құқықтану» мамандығының 4-курс студенті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: bsaydilla@inbox.ru
- Толлеубекова Б.Х.** – заң ғылымдарының докторы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих және құқық Институты Құқықтану кафедрасының профессоры, e-mail: madina_khv@mail.ru
- Тұрлыханқызы Қ.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының оқытушысы e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
- Ускеленова А.Т.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, э.ғ.д., e-mail: assol_74_leo@mail.ru
- Хведелидзе Т.Б.** Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық институты, Құқықтану кафедрасының қауым.профессоры, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru
- Шадиев К.Х.** - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының к.профессоры, э.ғ.к., e-mail: shadiev@mail.ru

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Adylkanova I.B.** - Master's student of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alimzhanov007@yandex.kz
- Alimjanov A.T.** - Master's student of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alimzhanov007@yandex.kz
- Altynbekov E.B.** - Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: altynbek.ye@mail.ru
- Baimanov A.A.** Master of the 1st year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: ab.baimanov@gmail.com
- Beissenbayeva M.T.** - Candidate of Law, associate professor of the Department of law of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru
- Belkhozhayeva D.Zh.** - Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: dinar_15@list.ru
- Biikov E.** Master of the 1st year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: ebiikov@mail.ru
- Daubasov S.Sh.** Candidate of Law, associate professor of the Department of law of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sabit_75@mail.ru
- Dosanova A.M.** Master of the 1st year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: dosanovaa22@gmail.com
- Issabayeva Zh.** Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: jan6796@mail.ru
- Ivanova Z.B.** - candidate of law, associate professor of civil law and process, Komi republican academy of state service and management, Russia, e-mail: mgb-pravo@yandex.ru
- Kamza A.T.** – Teacher of the Department "History of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykov", Abai KazNPU, master of Humanities Republic of Kazakhstan, e-mail: talgatqyzy@inbox.ru
- Kashtayeva Sh.E.** Master of the 2nd year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: skashtaeva@mail.ru
- Kassymbek A.O.** - Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: aliyakas@mail.ru
- Khvedelidze T.B.** – Ph.D., ass.professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of history and law KazNPU named after Abai. Almaty, Kazakhstan. email: khvedelidze_tima@mail.ru
- Kulmagambetov B.** - Master's student of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: bex.kulmagambetov@gmail.com
- Madykhan S.** - EUA named after D.A.Kunaev, senior lecturer, Almaty, Kazakhstan. e-mail: s.madukhan@mail.ru
- Meirbekova G.B.** – Associate Professor, Department of Jurisprudence, Abai KazNPU, e-mail: Meirbekova67@mail.ru
- Otebay A.S.** Master of the 1st year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: Akilesss25@gmail.com
- Rakhymzhan K.K.** - Master of the 2nd year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: Qassim.1997@mail.ru
- Sarsembayeva Sh.S.** - Innovative University of Eurasia, e-mail: sholpan.sarsembaeva@gmail.com
- Seidilla B.** - 4th year bachelor of law department of the Institute of History and Law of Abai KazNPU, specialty 5BO30100 - "Jurisprudence", Almaty, Kazakhstan, e-mail: bsaydilla@inbox.ru
- Shadiyev K.K.** the Department of Jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: shadiev@mail.ru
- Toleubekova B.Kh.** . – Doctor of Law, Professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: madina_khv@mail.ru
- Turlykhanqyzy K.** – Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
- Uskelenova A.T.** - the Department of Jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: assol_74_leo@mail.ru
- Zhaksymbetov B.P.** Ph.D., ass.professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of history and law KazNPU named after Abai. Almaty, Kazakhstan. email: bakha_68@list.ru
- Zhastalapov A.A.** Master of the 2nd year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: j.adilhan92@mail.ru
- Zhomartkyzy A.** - the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhomartkyzya8@gmail.com
- Ziyau N.A.** Master of the 1st year of the specialty 7M042010- jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai KazNPU, e-mail: nurmaganbetzyau@gmail.com

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Адылканова И.Б.** - Магистрант Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alimzhanov007@yandex.kz
- Алимжанов Б.Т.** - Магистрант Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alimzhanov007@yandex.kz
- Алтынбеков Е.Б.** преподаватель кафедры Юриспруденции Института Истории и права КазНПУ имени Абая, e-mail: altynbek.ye@mail.ru
- Байманов А.А.** – Магистрант 1 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: ab.baimanov@gmail.com
- Бейсенбаева М.Т.**- кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры Права Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Manshuk.Weisenbaeva@mail.ru
- Белхожаева Д.Ж.**- старший преподаватель кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. email: dinar_15@list.ru
- Бииков Е.** – Магистрант 1 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: ebiikov@mail.ru
- Даубасов С.Ш.** - КазНАУ, к. ю.н., г. Алматы, Казахстан, e-mail: sabit_75@mail.ru
- Досанова А.М.** – Магистрант 1 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: dosanovaa22@gmail.com
- Жаксымбетов Б.П.** к.ю.н., старший преподаватель кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. email: bakha_68@list.ru
- Жасталапов А.А.** – Магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: j.adilhan92@mail.ru
- Жомартқызы А.** - КазНАУ, ст. преподаватель, г.Алматы, Казахстан.e-mail: zhomartkyzya8@gmail.com
- Зыяу Н.А.** – Магистрант 1 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: nurmaganbetzyyau@gmail.com
- Иванова Ж.Б.** - кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права и процесса юридического факультета Коми республиканской академии государственной службы и управления РФ, e-mail: mgb-pravo@yandex.ru
- Исабаева Ж.Н.** ст.преподаватель кафедры Юриспруденции Института Истории и права КазНПУ имени Абая, e-mail: jan6796@mail.ru
- Касымбек А.О.** ст.преподаватель кафедры Юриспруденции Института Истории и права КазНПУ имени Абая, e-mail: aliyakas@mail.ru
- Каштаева Ш.Е.** – Магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: skashtaeva@mail.ru
- Кульмагамбетов Б.** Магистрант 2 курса КазНАИУ, г. Алматы, Казахстан, e-mail: bex.kulmagambetov@gmail.com
- Қамза А.Т.** – Преподаватель кафедры «История Казахстана имени академика Т.С. Садыкова», КазНПУ имени Абая, магистр Гуманитарных наук Республика Казахстан, г. Алматы e-mail: talgatqyzy@inbox.ru
- Мадыхан С.** - ЕЮА имени Д.А.Кунаева, ст. преподаватель, г.Алматы, Казахстан. e-mail: s.madukhan@mail.ru
- Меирбекова Г.Б.** – ассоциированный профессор кафедры «Юриспруденция» КазНПУ имени Абая, e-mail: Meirbekova67@mail.ru
- Отесбай А.С.** – Магистрант 1 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: Akilesss25@gmail.com
- Рахымжан К.К.** – Магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: Qassim.1997@mail.ru
- Сарсембаева Ш.С.** - Инновационный Евразийский университет, e-mail: sholpan.sarsembaeva@gmail.com
- Сейдилла Б.** - студент 4 курса бакалавриата кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ им. Абая, специальность 5ВО30100 – «Юриспруденция»,г. Алматы, Казахстан,e-mail: bsaydilla@inbox.ru
- Толеубекова Б.Х.** – доктор юридических наук, профессор кафедры Юриспруденция Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, e-mail: madina_khv@mail.ru
- Турлыханқызы К.** – Институт истории и права КазНПУ имени Абая, Преподаватель кафедры «Юриспруденции», e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
- Ускеленова А.Т.** д.э.н., старший преподаватель кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. e-mail: assol_74_leo@mail.ru
- Хведелидзе Т.Б.** – к.ю.н., асс.профессор кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. email: khvedelidze_tima@mail.ru
- Шадиев К.Х.** к.э.н., асс.профессор кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. email shadiev@mail.ru

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰПУ ХАБАРШЫСЫ
«ЮРИСПРУДЕНЦИЯ» СЕРИЯСЫ
(nesibeli77@mail.ru)

Құрметті авторлар!

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институты «Хабаршы/Вестник», Юриспруденция Сериясына 2021 ж. №1 шығарылымына заң ғылымдары бойынша ғылыми мақалаларды қарастырып, жариялауға қабылдайды.

Көлемі 10 беттен аспайтын мақаланы жариялау құны – 3500 теңге (пошта шығынынан бөлек). Мақаланың жарияланатындығы туралы шығарылған редколлегия алқасының шешімінен кейін сіздің электрондық поштаңызға реквизиттер бойынша қосымша мәліметтер жіберіледі.

Мақаланың қабылдану мерзімі – 2021 жылдың 1 наурызына дейін.

Мақала жариялауға қатысты тапсырысты шығарылымның бас редакторының электрондық поштасына жіберіңіз: nesibeli77@mail.ru

Тапсырыс нысаны:

№	Автор туралы мәлімет
1	Аты-жөні (толық) + фото: 70x95
2	ИИН (төлем жасау үшін)
3	Ғылыми дәрежесі
4	Ғылыми атағы
5	Жұмыс орны
6	Қызметі
7	Индексі көрсетілген поштаның мекен-жайы (журнал жіберу үшін)
8	Электрондық пошта адресі, байланыс телефондары

Мақала тапсырыс парағына қоса тіркеледі. Мақаланың жазылу тәртібі төмендегідей рәсімделеді:

- ӘӨЖ (индекс) Сол жақ бұрышқа бас әріптермен – ӘӨЖ, ҒТАМР*;
  - Бір жолдан кейін мақала атауы ортада БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен);
  - Бір жолдан кейін ортада автордың аты-жөні, ғылыми дәрежесі, атағы, жұмыс орны;
  - Бір жолдан кейін аңдатпа (от **80** до **100** сөздерден) – үш тілде (қазақша, орысша және ағылшын);
  - Бір жолдан кейін кілт сөздер (10-12 сөздерден немесе сөз тіркестерінен);
  - Бір жолдан кейін мәтін;
  - Бір жолдан кейін әдебиеттер тізімі (курсивтік шрифтпен);
  - Мақала көлемі – 10 бет (минималды көлем – 5 бет, ерекше жағдайда – 15-17 бет);
  - Мәтін Word 97-2003 редакторы бойынша терілуі тиіс;
  - Шрифт Times New Roman;
  - Кегль – 14;
  - Жоларалық интервал 1,0;
  - Парақ параметрі: жоғары және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм.
- Сілтеме: дәйексөз тәртібі қатарымен – [1, с. 15] – **1** – дәйексөз қайнар көзі тәртібі, **15 б.** – бетін және оның номерін көрсету.

---

*ҒТАМР – Ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы.

Ескерту!

Мақала мәтіні былай құрылымдалған болуы керек: Кіріспе (өзектілігі, мақсаты және міндеттері, әдістемесі/ зерттеу әдісі); сондай-ақ, негізгі бөлім бірнеше құрылымдық құрамдас элементтерден құрылуы тиіс; негізгі тұжырымдар (қорытынды). Мақала мәтіні бетте екі бағанада орналасады.

**ВЕСТНИК КазНПУ ИМ. АБАЯ
СЕРИЯ «ЮРИСПРУДЕНЦИЯ»**

Уважаемые авторы!

Институт истории и права Казахского национального педагогического университета имени Абая принимает к рассмотрению и опубликованию научные статьи по юридическим наукам в № 1, 2021 г. издания «Хабаршы/Вестник», Серия «Юриспруденция».

Стоимость публикации объемом не более 10 страниц – 3500 тенге (без учета почтовых расходов). Реквизиты счета для производства оплаты сообщаются дополнительно на ваш электронный адрес после принятия редколлегией решения об опубликовании присланной статьи.

Крайний срок представления статей – до 1 марта 2021 г.

Заявку на публикацию следует отправлять по электронной почте гл. редактору издания: nesibeli77@mail.ru

Форма заявки:

№	Сведения об авторе
1	Ф.И.О. полностью +фото: 70x95
2	ИИН (для оформления счета на оплату)
3	Ученая степень
4	Ученое звание
5	Место работы
6	Занимаемая должность
7	Почтовый адрес с указанием индекса (для пересылки журнала)
8	Адрес электронной почты, контактный телефон

К заявке прилагается статья. Порядок оформления статьи см.ниже:

- В левом верхнем углу прописными буквами – УДК, МРНТИ*;
  - Через строку название статьи по центру ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ (полужирным шрифтом);
  - Через строку ФИО автора, ученая степень, ученое звание, место работы – выравнивание по левому краю с отступом в 6 символов;
  - Через строку аннотация (от **80** до **100** слов) – на трех языках (казахском, русском и английском);
  - Через строку ключевые слова (не более 10-12 слов или словосочетаний);
  - Через строку текст;
  - Через строку список литературы (шрифт - курсив);
  - Объем статьи – до 10 страниц (минимальный объем – 5 страниц, в исключительных случаях – 15-17 страниц);
  - Текст должен быть набран в редакторе Word 97-2003;
  - Шрифт Times New Roman;
  - Кегль – 14;
  - Междустрочный интервал 1,0;
  - Параметры страницы: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм.
- Оформление ссылок: последовательно в порядке цитирования – [1, с. 15] – **1** – порядковый номер источника цитирования, **с.15** – указание на страницу и ее номер.

---

*МРНТИ – Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации.

Внимание!

Текст статьи должен быть структурированным и состоять из: Введение (актуальность, цели и задачи, методология, метод исследования); основная часть, которая также может содержать несколько структурных составляющих элементов; основные выводы (заключение). Текст статьи размещается на странице в две колонки.

УДК 323.28
МРНТИ 11.25.41

Кузнецов Е.А.¹

¹д.и.н., профессор, Института Сорбонна-Казахстан при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: yermek-a@mail.ru

АКТУАЛЬНОСТЬ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ

Аннотация

В нынешнее время в условиях высокого развития ИКТ террористические организации, а также различные объединения экстремистского толка, берущие за основу догмы и положения религии ислам, получили своеобразный информационно-технологический «бонус» в виде различных социальных сетей и сообществ в Интернете. Данное обстоятельство позволяет им все более активно нести свою разрушительную идеологию и вербовать в свои ряды все больше и больше последователей в различных точках мира.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы распространения не только открытого призыва к террористическим действиям, но и предпосылок религиозного экстремизма, выражающихся в видео-проповедях сомнительного характера в таких широко используемых информационных ресурсах, как Youtube и социальная сеть «В Контакте» на территории РК. В работе также проанализирована доступность подобных видео материалов и групп для казахстанского сегмента пользователей вышеуказанного видеохостинга и социальной сети.

Ключевые слова: информационное пространство, Интернет, социальные сети, идеология, интернет-сообщества, угроза, радикализм, религиозный экстремизм, терроризм, салафизм, Казнет

Е.А. Кузнецов¹

¹т.ғ.д., Абай атындағы Қаз ҰПУ, Сорбонна-Қазақстан институтының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: yermek-a@mail.ru

КИБЕРҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың кең етек жайып, әлдеқайда озық дамуының арқасында кейбір террористік және экстремистік сипаттағы ұйымдардың қолына әлеуметтік желі мен видеохостингтер сияқты түрлі Ғаламтор құралдары түсіп, олардың ислам дінінің негізгі қағидалары мен доғмалары негізінде бұрмаланып жасалған деструктивті идеологиясының әлдеқайда кең таралып, жаһанның түкпір-түкпіріне жетуіне өз үлесін қосып отыр.

Бұл мақалада террористік актілерге бүгінде желіде кеңінен таралған «ВКонтакте» атты әлеуметтік жүйесі арқылы ашық тікелей шақыру мәселесі ғана емес, сонымен қатар, терроризмнің анық бастамаларының бірі ретінде саналатын діни экстремизм алғышарттарының желідегі Youtube видеохостингі арқылы таралуы және де күмән тудыратын видео және аудио материалдардың, экстремизм идеяларын алға тартатын түрлі ғаламтор қауымдастықтарының мәселесі де қарастырылады.

Кілт сөздер: ақпараттық кеңістік, ғаламтор, әлеуметтік желілер, ғаламтордағы қауымдастық, идеология, радикализм және діни экстремизм, терроризм және салафизм, Казнет

Kuznetsov E.A.¹

¹d.p.s., professor of the Institute of Sorbonne-Kazakhstan at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: vermek-a@mail.ru

RELEVANCE AGAINST CYBERCRIME

Abstract

Nowadays, in a condition of high ICT-s developments some terrorist organizations, as well as various associations of an extremist nature, taking as a basis dogmas of Islam religion, received a kind of information-technology "bonus" in the form of various social networks and communities on the Internet. This fact allows them to more actively carry their destructive ideology and recruit into its ranks more and more followers in different parts of the world.

This article describes some of the problems of the proliferation not only of open recruitment to terrorist actions, but also of religious extremism assumptions expressed in the video sermons of questionable character in such widely used information resources as Youtube and social network "VKontakte" in the territory of the Republic of Kazakhstan. There is also analyzed the availability of such materials and videos for groups of Kazakhstani segment of users.

Keywords: Information Space, Internet, social networks, the ideology, Internet communities, the threat of radicalism and religious extremism, terrorism, salafism, KazNET

Современная ситуация на мировой арене с ее активными военными действиями на Ближнем Востоке и широким распространением деструктивной идеологии, построенной на исламском радикализме, не оставляет никаких сомнений в том, что терроризм имеющий под собой религиозную основу представляет собой особую опасность. Из конфликтов, некогда имеющих локальный характер терроризм перерос в глобальную проблему всего человечества, требующей от международного сообщества действовать, объединяя всевозможные усилия как в правовой сфере, так и в финансовой.

Исключением не являются и действия, направленные на постоянную защиту и контроль информационного пространства каждого государства и союза, как актора международных отношений. Представляя собой сложную много-компонентную систему информационное пространство государства подвергается частым кибер-атакам как со стороны других стран-конкурентов, так и со стороны террористических организаций. Но если данный вид угроз является довольно динамичным и ярко выраженным, то наличие пропагандистских групп, страниц и сообществ радикального толка в интернет пространстве любой страны представляется как механизм замедленного действия, пусть менее выраженного, но имеющего не менее серьезные последствия.

Список использованной литературы:

- 1 Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность. Послание Президента РК от 31 января 2017 г. – Алматы: Казахстанская правда, 2017. – С.3
- 2 Карин, Е. Что произошло в Актобе и Алматы? Специфика радикализма в Казахстане [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<http://caa-network.org/archives/7386> (дата обращения: 15.02.2017)
- 3 Сколько людей "сидят" в соцсетях в Казахстане? [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<https://tengrinews.kz/internet/skolko-lyudey-sidyat-v-sotssetyah-v-kazahstane-288639/> (дата обращения: 15.02.2017)
- 4 Каратаева, Л. (ИГИЛ) ДАИШ подкрался виртуально [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL:<http://kisi.kz/ru/categories/regional-naya-i-nacional-naya-bezopasnost/posts/igil-daiish-podkralsya-virtual-no> (дата обращения: 14.02.2017)
- 5 Votobekov, U. ISIS and Central Asia: A Shifting Recruiting Strategy [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<http://thediplomat.com/2016/05/isis-and-central-asia-a-shifting-recruiting-strategy/> (дата обращения: 17.02.2017)
- 6 Смайыл М. В Казахстане ведут борьбу с интернет-пропагандой экстремизма [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:http://bnews.kz/ru/news/obshchestvo/religiya/v_kazahstane_vedut_borbu_s_internetpropagandoi_ekstremizma-2015_10_31-1180077 (дата обращения: 15.02.2017)
- 7 СПИСОК религиозной литературы и информационных материалов, признанных экстремистскими и запрещенных к ввозу, изданию и распространению на территории Республики Казахстан [Электрон.ресурс]. – 201, 6. – URL:<http://pravstat.prokuror.kz/rus/o-kpsisu/spisok-religioznoy-literatury-i-informacionnyh-materialov-priznannyh-ekstremistskimi-i> (дата обращения: 14.02.2017)
- 8 Обеспечить безопасность. – Алматы: Казахстанская правда, 2016. – С.1
- 9 Шингалиева А.К., Симтиков Ж.Ж. Салафизмнің Қазақстанға ықпалы //Вестн. КазНПУ. Сер. Международная жизнь и политика – 2016. – № 4. – С. 74.